

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI**

R.X. MAQSUDOV, I.S. HAYITOV

TO‘QIMACHILIK TARIXI

Kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma

Toshkent – «ILM ZIYO» – 2015

UDK 677(075)(09)

KBK 37.23

M 36

*Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi ilmiy-metodik
birlashmalari faoliyatini muvofiqlashtiruvchi Kengash
tomonidan nashrga tavsiya etilgan.*

Qo'lingizdagi mazkur qo'llanmada kasb-hunar kollejlari o'quvchilariga O'zbekiston iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlaridan bo'lgan paxta sanoati, to'qimachilik va yengil sanoat sohalarining paydo bo'lishi, rivojlanish tarixi va bugungi holati hamda istiqbollari haqida ma'lumot beriladi.

Qo'llanmadan, shuningdek, paxta sanoati, to'qimachilik va yengil sanoat yo'nalishidagi kasb-hunar kollejlari o'qituvchilari, mazkur sohalar bilan shug'ullanuvchilar, qiziquvchilar, ilmiy izlanuvchilar, muhandis-texnik xodimlar hamda oliy o'quv yurtlarining talabalari foydalanishlari mumkin.

Taqrizchilar: **E.SH. ALIMBOYEV** – t.f.n., professor;
 M.M. MUQIMOV – t.f.d., professor;
 A.M. SALIMOV – t.f.n., professor.

Mas'ul muharrir: **U.O. ROZIQULOV** – dotsent.

ISBN 978-9943-16-240-2

© R.X. Maqsudov va boshq., 2015-y.

© «ILM ZIYO» nashriyot uyi, 2015-y.

Biz qudratli to'qimachilik va yengil sanoatni yaratishimiz kerak. Hamma taraqqiy etgan sivilizatsiyalashgan davlatlar singari xomashyo – paxtani emas, tayyor mahsulotni sotishimiz zarur.

Islom Karimov

KIRISH

Aziz va muhtaram o'quvchilar!

Siz bugun o'zingiz tanlagan kasb-mutaxassisligingiz bo'yicha ko'nikma va malaka bilimlarini egallash uchun kasb-hunar kollejiga o'qishga kirdingiz. Kollej o'quvchisi degan sharaflı nomga sazovor bo'ldingiz. Unutmang, bunday yuksak nomga barcha tengdoshlaringiz ham musharraf bo'lavermaydi.

Siz, avvalo, o'z hayot yo'lingizni yaxshi mutaxassislikni tanlashdan boshlaganingizdan mamnun bo'ling. Chunki to'qimachilik va yengil sanoat sohasida malakali mutaxassis bo'lish, kelgusida shu kasb bo'yicha samarali mehnat qilib xalqimizni chiroyli, bejirim va nafis kiyim-kechaklar, puxta va pishiq poyabzallar, shuningdek, turli ranglarda jilovlanib, ko'zni qamashtiruvchi gazlamalar, xususan, paxta, ipak va jun matolar, gilamlar va h.k. bilan ta'minlash har qanday kishiga ham xush kayfiyat baxsh etadi.

Qo'lingizdagi mazkur kitobda mualliflar Sizga tanlagan kasb-mutaxassisligingiz – paxta sanoati, to'qimachilik va yengil sanoat tarmoqlari, ularning paydo bo'lish tarixi va rivojlanish bosqichlari haqida dastlabki tushunchalarni berishadi.

Shu bois, biz bu qo'llanmani umumiy ma'noda to'qimachilik degan so'zning keng qamrovli hamda keng ma'noli tushuncha ekanligidan kelib chiqqan holda «To'qimachilik tarixi» deb nomladik. Demak, kitobda so'z faqatgina to'qimachilik kasbi haqida bormaydi.

Negaki, paxta sanoati, to'qimachilik va yengil sanoat sohalarining har bir tarmog'i o'zining boy va uzoq tarixiga, shuningdek, kelgusida istiqbolli rivojlanish imkoniyatlariga ega.

O'ylaymizki, o'z tanlagan kasb-mutaxassisligingizga bo'lgan mehr va qiziqish Sizni bo'lajak kasbingiz tarixiga e'tiborsiz qoldirmaydi. Tabiiyki, Siz o'z kasbingiz, uning tarixi, ya'ni o'tmishi, buguni va istiqboliga qiziqasiz shu o'rinda mamlatimiz mustaqilligini mustahkamlashda to'qimachilik va yengil sanoatning salmoqli hissasi borligini alohida ta'kidlash zarur. Bugungi kunda respublikamiz iqtisodiyotining 70 foizi paxta sanoati, to'qimachilik va yengil sanoat tarmoqlari bilan bevosita yoki bilvosita bog'liqdir.

Aziz o'quvchilar! Siz respublikamiz iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlari – paxta sanoati, to'qimachilik va yengil sanoat hamda boshqa sanoat tarmoqlari uchun malakali kadrlar tayyorlash maskanlari – kasb-hunar kollejlari o'qish jarayoni, uning tarixi va rivojlanish bosqichlari, boy an'ana va qadriyatlari, yetuk professor-o'qituvchilari, ustoz-murabbiylari bilan ham yaqindan tanishasiz. Aminmizki, bu jamoada o'z o'rningizni topib, uning an'ana va qadriyatlarini davom ettirasiz, tanlagan kasb-mutaxassisligingiz bo'yicha ajoyib, har tomonlama yetuk kadr bo'lib yetishasiz. Kelgusida xalqimiz va ona-Vatanimiz baxt-saodati, porloq kelajagi yo'lida mehnat qilib, respublikamiz iqtisodiyoti rivojiga munosib hissa qo'shasiz.

Mazkur kitob, shu ma'noda Siz aziz o'quvchilarga mo'ljallangan. Agar biz shu kitob orqali Sizlarda biroz bo'lsa-da o'z kasbingiz bilan faxrlanish va g'ururlanish hissini uyg'ota olsak, o'zimizni baxtiyor hisoblaymiz. Kitob akademik litsey va kasb-hunar kollejlari o'quvchilari hamda ustozlariga, shuningdek, institutda mutaxassislikka kirish darslarini o'tishda professor-o'qituvchilar va ustoz-murabbiylarga ham tavsiya etiladi. Shu ma'noda undan barcha qiziquvchilar foydalanishlari mumkin.

Kitob to'g'risidagi fikr va mulohazalaringiz uchun oldindan o'z minnatdorchiligimizni bildirib qolamiz.

TO‘QIMACHI KADRLAR TAYYORLASH MASKANI

Kadrlar har qanday jamiyatning, davlatning yetakchi kuchi hisoblanadi. Zero, mutaxassis kadrlarsiz, ya’ni ularning ishtirokisiz hayotning biron-bir sohasi rivojlanishini tasavvur qilish mumkin emas. Shu ma’noda, mamlakatimiz iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlari bo‘lgan paxta sanoati, to‘qimachilik va yengil sanoat korxonalari uchun yetuk mutaxassis kadrlar tayyorlash, ayniqsa, mazkur tarmoqlarning paydo bo‘lishi jarayonida, xususan, XIX asr 2-yarmi va XX asr 1-yarmida o‘ta dolzarb masala bo‘lib kelgan edi. Chunki ayni shu davrda respublikamizda paxta tozalash, to‘qimachilik, pillakashlik, tikuvchilik, to‘quvchilik, yigiruvchilik, charm-poyabzal kabi sanoat tarmoqlari paydo bo‘ldi, shakllandi va rivojlandi. Bu, o‘z navbatida, mamlakati ishchilarga, muhandis-texnik xodimlarga bo‘lgan talabni oshirdi.

Shu bois ham o‘tgan asrning 30-yillari boshida nafaqat O‘zbekistonda, balki Markaziy Osiyoda, qolaversa, sobiq Ittifoqda nufuzli oliy o‘quv yurtlaridan biri bo‘lgan Toshkent to‘qimachilik institutiga asos solindi.

Shunday qilib, 1932-yil 26-iyunda sobiq Ittifoq Yengil sanoat xalq komissarligining 90-son qarori bilan Toshkent to‘qimachilik instituti tashkil etildi¹. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, institutning tashkil etilishiga o‘tgan asrning 20-yillarida respublikamizda qurib ishga tushirilgan Farg‘ona to‘qimachilik kombinati, Farg‘ona, Buxoro, Samarqand, Marg‘ilon pillakashlik fabrikalari, Marg‘ilon shoyi kombinati va «Atlas» ishlab chiqarish birlashmasi, Toshkent, Buxoro, Samarqand, Qo‘qon, Urganch, Andijon

¹ Toshkent shahar davlat arxivi. 45 f. 1-ro‘yxat, 1531-ish, 5-varaq.

tikuv fabrikalari, Toshkent ko'n zavodi, poyabzal fabrikasi, ishlab turgan ko'plab paxta tozalash zavodlari, qurilishi boshlangan Toshkent to'qimachilik kombinati kabi yengil sanoat korxonalarini yuqori malakali mutaxassis kadrlar bilan ta'minlash zarurati asos bo'ldi.

Bunga qadar mazkur korxonalar oliy ma'lumotli mutaxassislar bilan qisman O'zbekiston Milliy universiteti (sobiq ToshDU) ning «Paxtani dastlabki ishlash» kafedrası (1927-y.), 1929-yildan universitetdan ajralib chiqqan O'rta Osiyo paxtachilik-irrigatsiya politexnika institutining to'qimachilik fakultetida, 1931-yildan esa O'rta Osiyo mexanika-texnologiya institutining to'qimachilik fakulteti bazasida, shuningdek, asosan, sobiq markazdan yuborilgan kadrlar hisobiga ta'minlangan.

O'rta Osiyo mexanika-texnologiya institutida paxtani dastlabki ishlash va yigirish, to'quvchilik, ipak texnologiyasi bo'yicha mutaxassislar tayyorlash yo'lga qo'yilgan edi. Mana shu institut va fakultet hamda mutaxassisliklar negizida alohida to'qimachilik institutini tashkil etish zarurati paydo bo'ldi.

Shunday qilib, 1932-yil sentabrdan Toshkentda to'qimachilik instituti ochildi. Dastlabki yili institutda 2 ta fakultet: paxtani dastlabki ishlash va mexanika-texnologiya fakultetlari o'z tarkibida 4 ta mutaxassislik – paxtani dastlabki ishlash, to'quvchilik, yigiruv va ipak texnologiyasi mutaxassisliklari bilan faoliyatini boshladi.

1932–1933-o'quv yilida institutga birinchi qaldirg'ochlar sifatida 125 ta talaba qabul qilindi. Xalq maorifi faollaridan bo'lgan Amin Rahmatullayev institutga birinchi rektor qilib tayinlandi.

1933-yilda to'qimachilik instituti tarkibiga O'rta Osiyo mexanika-texnologiya institutining qo'shilishi natijasida ilgari MTI yuqori kurs talabalari bo'lgan yoshlardan institut o'zining ilk muhandislarini tayyorlab chiqardi.

1935-yilda institutning 4 qavatli o'quv-laboratoriya binosi (bugungi 2-o'quv binosi) va talabalar uchun 4 qavatli yotoqxona binosi foydalanishga topshirildi.

Bu davrda, institut nafaqat respublikamiz to'qimachilik va yengil sanoat korxonalari, balki qo'shni Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston, hatto Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasining bir qator mamlakatlari uchun ham to'qimachi kadrlar tayyorlovchi yirik maskanga aylandi.

O'tgan yillar davomida institut katta tarixiy yo'lni bosib o'tdi. Yildan yilga o'quv-laboratoriya bazasi mustahkamlanib bordi. Agar 1935-yilda institutda 6 ta ishlab chiqarish va 5 ta o'quv-laboratoriyalari, 5 ta o'quv xonasi, sport zali, kutubxona bo'lgan bo'lsa, 1960-yilga kelib 8 ta ishlab chiqarish, 10 ta o'quv-laboratoriyalari, 13 ta o'quv xonasi faoliyat ko'rsatdi. Kutubxonadagi kitoblar fondi 500 tadan 900 mingga yetdi.

Bu davrda talabalar uchun yana 3 ta talabalar uyi, 1973-yilda 6 qavatli 1-o'quv binosi, keyinchalik 1986-yilda 5 qavatli 3-o'quv binosi qurib ishga tushirildi.

Talabalar soni muntazam ravishda oshib bordi. Jumladan, ularning soni 1990-yilda 1932-yildagi 125 tadan 10897 taga yetdi. Biroq dastlabki yillarda talabalar orasida o'zbeklar va boshqa mahalliy millat vakillari, ayniqsa, o'zbek qizlarining salmog'i kam bo'lib, buning ustiga mashg'ulotlarning aksariyat qismi rus tilida olib borilar edi. 1970–1980-yillarda Farg'ona vodiysi va Buxoro viloyatida qator to'qimachilik korxonalarining qurilishi institutning Marg'ilon, Namangan va Andijon shaharlarida umum texnika fakultetlari, keyinchalik esa filiallari ochilishiga sabab bo'ldi.

Institutda ilmiy daraja va unvonga ega bo'lgan professor-o'qituvchilar soni muntazam ko'payib bordi. Bularning orasida institutga 1936–1941-yillarda rektorlik qilgan F.S. Kungurseva, 1927-yilda sobiq ToshDU, bugungi O'zbekiston Milliy universitetida respublikada ilk bor paxtani dastlabki ishlash kafedrasiga asos solgan prof. B.A. Levkovich, 1957–1973-yillarda 16 yil davomida institut rektori bo'lib ishlagan, o'zbek qizlaridan birinchilardan bo'lib Moskva to'qimachilik institutida tahsil olgan va uni muvaffaqiyatli tamomlagan texnika fanlari doktori, professor,

keyinchalik akademiklik darajasiga ko'tarilgan, «To'qimachilik materialshunosligi» kafedrası asoschisi M.A.Hojinova, O'zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi darajasiga ko'tarilgan M.T.O'razboyev, H.H.Usmonxo'jayev, R.G'.Mahkamov, M.A.Asqarov, professorlardan G'.J.Jabborov, S.D.Boltaboyev, A.B.Xudkovskiy, M.M.Muhamedov, SH.R.Marasulov, N.F.Fozilov, M.Xolmatov, L.Yunusov, E.SH.Alimboyev, U.M.Matmusayev, B.G'.Qodirov, K.E.Ergashev, M.M.Muqimov, shuningdek, o'z sohasining yetuk mutaxassisleri, tajribali pedagoglar Y.Q.Qirg'izboyev, G.L.Ioffe, G'.M.Abdul-Razzoqov, M.R.Mavlyaviyev, M.M.Kattaxo'jayev, Z.A.Abdullayev, Y.Q.Uzoqov, A.A.Alimov, S.M.Nusratov, F.Ozodayev, B.A.Azimov, M.F.Ahmedov, Z.S.Sobirov, H.M.Muhamadjonov, T.X.Hakimov, E.S.Sobitov, K.T.Umarov, A.Mirzaboboyev, O.Maxsudov, X.X.Samarxo'jayev va boshqalarni misol qilib keltirish mumkin.

1932–2012-yillarda institutda xalq xo'jaligi tarmoqlari uchun 56 mingdan ortiq yuqori malakali muhandis-texnologlar va bakalavr hamda magistrLAR tayyorlab berildi. Bular orasida Kuba, Mongoliya, Afg'oniston, Turkiya, Pokiston, Peru, Vyetnam, Laos va qator Afrika davlatlarining 700 ga yaqin talabalari ham bor edi.

Institutda o'quv ishlari bilan bir qatorda keng qamrovli ilmiy izlanishlar ham olib borildi. Shu maqsadda 1937-yilda aspirantura bo'limi tashkil etilgan edi. Aspiranturaga qabul yildan yilga ortib bordi. Agar 1937–1957-yillarda aspiranturaga har yili 2 kishi qabul qilingan bo'lsa, 1977–1980-yillarda 24 tadan, 1981–1990-yillarda 40–45 nafardan yoshlar qabul qilindi.

Shu davr ichida fakultetlar soni 2 tadan 6 taga yetdi. Kechki va sirtqi fakultetlar ham ochildi. Kafedralar soni esa 4 tadan 38 taga yetdi. Umuman, 1980-yillarda institut 13 ta mutaxassislik va 21 ta ixtisoslik bo'yicha kadrlar tayyorlay boshladi. Talabalar uchun o'zbek tilida o'nlab darsliklar, yuzlab uslubiy qo'llanma, ko'rsatma va tavsiyalar tayyorlandi.

1932–2006-yillarda institutda A.Rahmatullayevdan so‘ng F.S.Kungurseva, N.I.Truyevsev, S.N.Nusratov, A.K.Inoyatov, Z.A.Abdullayev, M.A.Hojinova, T.R.Rashidov, B.G‘.Qodirov, M.F.Ahmedov, H.A.Alimova, A.P.Parpiyevlar rektorlik lavozimida faoliyat ko‘rsatishdi. 2006-yil iyun oyidan institutni texnika fanlari doktori, professor Q.Jumaniyazov boshqarib kelmoqda.

Institut tarixida B.A.Levkovich, M.T.O‘razboyev, A.Alimov, N.N.Nazarov, K.M.Mansurov, M.R.Razzoqov, G‘.J.Jabborov, X.Q.Qurbonov, Y.Q.Qirg‘izboyev, G.I.Boldinskiy, R.G‘.Mahkamov, M.M.Ma‘rupov, S.X.Xusniddinov, M.M.Muhamedov, M.SH.Tojiyev kabi yetuk olimlar va fidoyi professor-o‘qituvchilar kafedra va mutaxassisliklar asoschilari bo‘lishgan.

Shu bilan birga institutning sho‘rolar hukmronligi yillaridagi qariyb 60 yillik faoliyati davrida qator kamchilik va nuqsonlar ham bo‘ldi.

Jumladan, ta‘lim tizimi o‘ta mafkuralashtirildi. Kadrlar tayyorlashda son ketidan quvilib, sifatga e‘tibor berilmadi. Kafedralar, o‘quv-laboratoriyalari, kabinetlar yangi asbob-uskunalar, o‘quv qurollari bilan jihozlanmadi, o‘quv jarayoni va adabiyotlarning 90 foizi rus tilida bo‘lishi mahalliy yoshlarning puxta va chuqur bilim olishiga, o‘z ixtisosligi bo‘yicha yuqori malakali mutaxassislar bo‘lib yetishishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi, talabalar va professor-o‘qituvchilar zamonaviy xorij texnologiyalari bilan tanishtirilmadi. Ular uchun tajriba almashish imkoniyati yaratilmadi va h. k.

1991-yil 31-avgustda O‘zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligining e‘lon qilinishi bilan institut tarixida yangi bosqich boshlandi. Mustaqillikning o‘tgan 22 yilida institut jamoasi ta‘lim-tarbiya jarayonini zamon talablari darajasida qayta qurish, uni yanada takomillashtirish, samaradorligini oshirish, o‘quv-laboratoriya xonalarini yangi zamonaviy kompyuterlar, zarur asbob-uskunalar bilan jihozlash, ta‘lim-tarbiyada milliy qadriyatlar va xalq an‘analariga alohida e‘tibor berish, talaba-

yoshlar ongiga mustaqillik va milliy istiqlol g'oyasini singdirish kabi masalalarda jiddiy yutuqlarga erishdilar. Eng muhimi, butun respublikamizda bo'lganidek, institutda ham ta'lim-tarbiya ishlari partiyaviylik, sinfiylik va mafkuraviylikdan xalos etildi. Talaba-yoshlarga erkin fikrlash, o'z ona tilida bilim olish, zamonaviy texnologik jarayonlar asosida bozor iqtisodi talablariga javob beradigan har tomonlama yetuk barkamol insonlar bo'lib yetishish imkoniyatlari yaratildi.

O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni va «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi» asosida mamlakatimiz Prezidenti va hukumatining bevosita qo'llab-quvvatlashi hamda otalarcha g'amxo'rligi natijasida butun respublika ta'lim tizimida bo'lganidek, Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat institutida ham jahon standartlari talabi darajasida kadrlar tayyorlash tizimiga o'tildi.

Bu ishlarni amalga oshirishda 1990-yildan 15 yil davomida institutga rahbarlik qilgan ajoyib olima, yoshlarning mehribon ustози va murabbiyi, texnika fanlari doktori, professor Halima Alimovna Alimova jamoaga bosh-qosh bo'ldi.

Mustaqillik yillarida institutda quyidagi tadbirlar amalga oshirildi:

- ta'lim tizimida asosiy e'tibor talabalar sonini ko'paytirishga emas, balki sifatini oshirishga qaratildi;
- respublikamizning jadal rivojlanib borayotgan paxta sanoati, to'qimachilik va yengil sanoati tarmoqlari uchun mahalliy va milliy kadrlar tayyorlashga e'tibor kuchaytirildi;
- o'quv jarayonini takomillashtirish, yangi zamonaviy pedagogik texnologiyalardan keng foydalanish natijasida ta'limning test-reyting tizimiga o'tildi;
- talaba-yoshlarni to'liq davlat tilida o'qitish yo'lga qo'yildi. Ular uchun jahon standartlariga mos yangi darsliklar, o'quv qo'llanmalari yaratildi;
- institut xalqaro maydonga chiqdi. Germaniya, Janubiy Koreya, Xitoy, Gretsiya, Rossiya Federatsiyasi kabi qator xori-

jiy davlatlarning nufuzli oliy o'quv yurtlari bilan talabalar almashish, professor-o'qituvchilar malakasini oshirish, birgalikda ilmiy tadqiqotlar olib borish, tajriba almashish yo'lga qo'yildi;

- talabalarga menejment, marketing, audit, demokratik jamiyat qurish nazariyasi va amaliyoti, siyosatshunoslik, jamiyatshunoslik, dinshunoslik, milliy istiqlol g'oyasi, ma'naviyat asoslari kabi bir qator yangi fanlarni o'qitish amalga oshirildi.

Shunday qilib, mustaqillik yillarida institut yangidan tug'ildi. Uning fakultet, kafedra va bo'limlari qayta tashkil etildi. Bugun institutda «Paxta sanoati texnologiyasi», «To'qimachilik sanoati texnologiyasi», «Avtomatlashtirish va boshqaruv», «Yengil sanoat va matbaa mahsulotlari texnologiyasi» fakultetlari, shuningdek, 25 ta kafedra faoliyat ko'rsatmoqda. Bu fakultetlarda mos ravishda paxta sanoati, to'qimachilik va yengil sanoatning mashinasozlik, trikotaj, to'quvchilik, yigiruvchilik, tikuvchilik, poyabzal, paxta tozalash, ko'n-teri, ipakchilik tarmoqlari hamda kimyo va matbaa sanoati uchun malakali bakalavr va magistrlar tayyorlanmoqda.

Fakultet va kafedralarga uyushgan 360 ga yaqin professor-o'qituvchilar salkam 4000 talabaga nazariy va amaliy bilim sirlaridansaboqbermoqdalar. Bularning safida O'zbekiston Fanlar akademiyasining akademiklari R.G' Mahkamov, M.A. Asqarov, fan doktorlari, professorlar H.A. Alimova, Q. Jumaniyazov, B.M. Mardonov, A.J. Jo'rayev, M.T. Mavlonov, M.M. Muqimov, A.Y. Lugachov, M.M. Shukurov, H.Q. Tursunov, A.S. Rafikov, D.B. Xudoyberdiyeva, I.A. Nabiyeva, T.J. Qodirov, fan nomzodlari, professorlar U.M. Matmusayev, E.SH. Alimbayev, X.X. Kamilova, M.K. Qulmetov, A.M. Salimov, fan nomzodlari, dotsentlar R.X. Maqsudov, R.S. Roziqov, O.SH. Bozorov, U.T. Abdullayev, A.K. Usmonqulov, T.B. Murodov, H.A. Temirov, R.N. Akbarov, A.A. Majidov, M. Axmatov, M.K. Rasulova, O.A. Haydarov, X.N. Pardayev, A.K. Bulanov, I.G. Shin, S.Z. Yunusov, S.L. Matismailov, A.E. G'ulomov, I.S. Hayitov,

A.A. Abdug'afforov, Q.G'. G'ofurov, H.I. Isayev, L.N. Nig'matov, A. Nasriddinov, U.M. Maqsudova, S.G'. Qodirov, M. Bobojonova va boshqa ko'plab mutaxassis-olimlar, professor-o'qituvchilar, ustoz-murabbiylar bor.

Mustaqillik yillarida institutda ta'lim tizimining jahon standartlariga mos ravishda tubdan qayta qurilishi natijasida mutaxassislar tayyorlashda yangi yo'nalish – bakalavr va magistrlar tayyorlashga o'tildi. 2000-yilda birinchi bakalavrlar tayyorlab chiqarilgan bo'lsa, 2001-yilda dastlabki magistrlar institutni bitirib chiqishdi. Shuningdek, kadrlar tayyorlash masalasida talabalar orasidan iqtidorli yoshlarni tanlab o'qishga qabul qilishga katta e'tibor berilmoqda. Shu maqsadda institut huzurida 2 ta akademik litsey tashkil qilindi. Ularga har yili 200–220 nafar o'quvchi qabul qilinib, institutga kirish uchun tayyorlanmoqda.

Bundan tashqari, zamonaviy kompyuter markazi tashkil etildi. Bugun institutda 500 ta kompyuter ishlab turibdi. Shunday zamonaviy kompyuterlar institutning barcha kafedra va bo'limlarida ham mavjud, institut Internet tarmog'iga ulangan. Bu hol masofadan turib o'qitish va xorijiy axborotlarni tezlik bilan olishda qo'l kelmoqda.

Mustaqillik yillarida institutning xalqaro aloqalari rivojlandi. Bugun institut «To'qimachilik akademiyasi», «Matbaa o'quv yurtlari assotsiatsiyasi», «Ipak assotsiatsiyasi» kabi nufuzli xalqaro uyushmalar a'zosi. U xorijiy mamlakatlarning 21 ta turdosh oliy o'quv yurtlari bilan mustahkam aloqalar o'rnatgan. Bularning orasida Germaniyaning Berg, Belgiyaning Gent, Rossiyaning Moskva davlat texnika universiteti, Moskva to'qimachilik akademiyasi va matbaa universitetlari, Sankt-Peterburg, Ivanovo, Kostroma to'qimachilik institutlari, Gretsiyaning Pirey texnologiya instituti va boshqalar bor.

Umuman, keyingi yillarda institutning 400 dan ortiq talaba va o'qituvchilari AQSH, Germaniya, Angliya, Belgiya, Gretsiya, Janubiy Koreya, Xitoy, Angliya va boshqa davlatlar

o'quv markazlarida amaliyot o'tib qaytdilar. Bunday xalqaro aloqalardan ko'zda tutilgan maqsad:

- institutning xalqaro obro'sini ko'tarish;
- bitiruvchi talabalarining raqobatbardoshligini ta'minlash;
- xorijiy o'quv yurtlari va ilmiy markazlarda professor-o'qituvchilar malakasini oshirish;
- talabalar va ilmiy-stajyor-tadqiqotchilarni xorijga o'qishga va amaliyot o'tishga yuborish;
- ilmiy axborotlar almashish va jahon fani bilan integratsiyalashish;
- institutda o'quv jarayonini zamonaviy laboratoriya va texnologik vositalar bilan qurollantirishdan iborat.

Shu maqsadda institut xorijiy mamlakatlar bilan delegatsiya almashishga, xalqaro konferensiya va seminarlar o'tkazishga alohida e'tibor bermoqda. So'nggi 5 yilda «Buyuk ipak yo'li», «Sharq libosi dizaynerlar ijod manbayi», «To'qimachilik sanoati samaradorligini oshirish yo'llari» kabi mavzularda 13 ta xalqaro konferensiya va seminarlar o'tkazildi. Har yili 10–15 xorijiy mamlakatdan to'qimachilik texnologiyasi bo'yicha taniqli olimlardan iborat delegatsiyalar qabul qilinmoqda. O'z navbatida, institut olimlari Texas (AQSH), Tayvan, Sichuan (Xitoy), Pirey (Gretsiya), Gent (Belgiya), Berg (Germaniya), London (Angliya), Milan (Italiya), Ivanovo, Kostroma, Sankt-Peterburg, Moskva (Rossiya) universitetlari, institutlari va kollejlari bo'lib qaytishdi.

Mustaqillik yillarida institutga xorijiy sarmoyalarni jalb qilish ko'paydi. 1995–2010-yillarda institutga 100 ming AQSH dollariga teng miqdorda zamonaviy o'quv asboblari, kompyuterlar va boshqa jihozlar keltirildi.

Institut o'quv moddiy-texnika bazasini mustahkamlashda 2000-yil 10-noyabrda O'zbekiston Respublikasi va Yaponiya hukumatlari o'rtasida Yaponiya hukumatining beg'araz yordami bo'yicha Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti o'quv

markazlarini takomillashtirish haqida almashuv notasining imzolanishi, ayniqsa, katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bunga asosan institut umumiy qiymati 4 mln AQSH dollariga teng bo'lgan rivojlangan davlatlarning universitetlari, o'quv-ilmiy markazlaridagi kabi zamonaviy laboratoriya jihozlari, o'quv qurollari va asbob-uskunolari olinib, dunyo andozalariga to'la javob beruvchi o'quv va ilmiy laboratoriyalar tashkil qilindi.

Hozirda davlatimiz va hukumatimiz tomonidan mamlakatimizda akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarini qurish, ularni zamonaviy moddiy-texnik baza bilan ta'minlash, o'qitilayotgan fanlar bo'yicha o'quv-uslubiy ta'minotni kuchaytirish, malakali o'qituvchi-pedagoglar va ishlab chiqarish ta'limi ustalarini tayyorlash, malakalarini oshirish, oliy ta'lim, o'rta maxsus, kasb ta'limi o'rtasidagi uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash, pirovard maqsadda o'z ishining ustasi bo'lgan mutaxassis-kadrlar tayyorlash, bitiruvchilar bandligini ta'minlash, shu bilan bir qatorda muassasalarni bitiruvchi yoshlarning oliy o'quv yurtlariga kirib o'qishlari uchun imkoniyatlar yaratish maqsadida juda katta ishlar amalga oshirilmoqda. Bu yo'nalishda ham Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti tomonidan ibratli ishlar amalga oshirilmoqda. Hozirda respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan 1396 ta kasb-hunar kollejlaridan 745 tasida bizning institutda tayyorlanayotgan mutaxassisliklarga turdosh yo'nalishlar bo'yicha kichik mutaxassislar tayyorlash yo'lga qo'yilgan. Bu yo'nalishda faoliyat ko'rsatayotgan kasb-hunar kollejlarini o'quv-uslubiy va moddiy-texnik jihatdan qo'llab-quvvatlash maqsadida institutimiz bilan hamkorlik aloqalari o'rnatilmoqda. Kasb-hunar kollejlarida institutdagi mutaxassislik kafedralari negizida birlashgan kafedralar filiallari tashkil etish, ularga amaliy-uslubiy yordamlar ko'rsatish, olib borilayotgan o'quv jarayoni sifatini oshirish, kichik mutaxassis kadrlar tayyorlash yo'nalishida kasb-hunar kollejlari faoliyatini tashkil etish maqsadida institutning yetuk mutaxassis olimlari, malakali

professor-o'qituvchilari bilan bir qatorda Sharof Shuhratov, Mansur Mo'minov, Rustam Murodov, Akmal Xo'jaqulov, Sahrob Nazarov, Atxam Haydarov, Shavkat Xoldorov kabi yosh istiqbolli ilmiy izlanuvchilar va magistrlar jalb etilgan.

Hozirgi kunda mamlakatimizning turdosh kasb-hunar kollejlari bilan hamkorlik aloqalarini rivojlantirish bo'yicha institutning akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari bilan ishlash bo'yicha prorektori R.X.Maqsudov boshchiligida tuzilgan **«ishchi-ijodiy guruh»** tomonidan viloyatlarda keng qamrovli amaliy ishlar olib borilmoqda.

Aziz o'quvchilar! Siz keyinchalik to'qimachilik va yengil sanoat yo'nalishi bo'yicha institutda mavjud bo'lgan biron-bir mutaxassislikni tanlab o'qishga kirsangiz adashmaysiz.

Quyida sizlarga o'qish jarayonida bevosita olgan nazariy va amaliy bilimlaringizni hayotda qo'llaydigan paxta sanoati, to'qimachilik va yengil sanoat hamda ularning tarmoqlari to'g'risida ma'lumot beriladi.

TO'QIMACHILIKNING PAYDO BO'LISHI, UNING INSONIYAT JAMIYATI HAYOTIDA TUTGAN O'RNI VA AHAMIYATI

Bugungi kunda insoniyat hayoti va faoliyatini to'qimachilik sohasisiz tasavvur qilish qiyin. Shu ma'noda, to'qimachilik insoniyatning dastlabki va muhim kasblaridan hisoblanadi. Darvoqe, inson uchun eng birinchi ehtiyoj nima? Albatta, oziq-ovqat, undan so'ng uy-joy, kiyim-kechak. To'qimachilik aynan insonni kiyintiradigan, issiq va sovuqdan saqlaydigan tarmoq. Zero, insoniyat jamiyatida to'qimachilik materiallari ishlatilmaydigan sohaning o'zi yo'q. Chunki to'qimachilik mahsulotlari xalq xo'jaligining turli sohalarida keng qo'llaniladi. Gazlamadan kattalar va bolalar uchun kiyimlar tikiladi, ko'rpa-yostiq, sochiq va pardalar, dasturxon va yopinchiqlar tayyorlanadi. Gazlama

bilan mebel va devorlar qoplanadi. Gilam va linoleumlar, yaxshi isituvchi va ovozni ushlovchi materiallar ishlab chiqariladi, hatto avto va temiryoʻl transportida, aviatsiya, tibbiyot, flotda ham keng foydalaniladi.

Shuningdek, toʻqimachilik materiallaridan qishloq xoʻjaligi mahsulotlari uchun yopinchiq (brezent), avtomobil transporti va texnika uchun palatka va angarlar, sochiladigan materiallarni saqlash, qadoqlash va tashish uchun xaltalar, havo sharlari, parashut, yelkan (parus)lar, yongʻinga qarshi qoʻlqop va sovuqqa chidamli skafandrlar, arqon ip, doka, sunʻiy qon oʻtkazuvchilar, korset va bandajlar, kamarlar, avtomobil shinalari va boshqalar ishlab chiqariladi.

Yuqoridagilardan shu holat maʼlum boʻladiki, toʻqimachilik insoniyat uchun eng zarur, eng kerakli soha ekan. Maʼlumki, yer yuzida insoniyat paydo boʻlganiga 1–1,5 mln yil boʻlgan deyiladi. Bu, albatta, taxmin. Biroq yer yuzida turli mavjudotlar, xususan, hayot paydo boʻlganiga bir necha million, ehtimol milliard yillar boʻlgandir. Oʻtgan davrda mavjudotlarning bir qismi ongli, ammo katta bir qismi ongsiz hayot kechirgan. Boshqacha aytganda, ularning qaysilaridir doimo harakatda, qaysilaridir harakatsiz boʻlgan, ammo har ikkalasi ham yashagan, rivojlangan, yemirilgan. Masalan, togʻlar, daraxtlar, hasharotlar, insonlar va h.k. Bulardan ongli yashash, ongli hayot kechirish faqat insonga xos.

Demak, inson oʻz ongi bilan tabiatga, jamiyatga taʼsir koʻrsatgan. Negaki, inson oʻz oldiga maqsad qoʻyib yashaydi. Yashash esa kurashish demak, chunki yeyish, ichish, kiyinish oʻz-oʻzidan boʻlmagan. Toʻgʻri, dastlab insonlar tabiat oldida ojiz boʻlishgan, gʻorlarda yashab tayyor mahsulotlar bilan oziqlanishgan, terilar bilan kiyinishgan. Biroq davrlar oʻtishi bilan uning ongi rivojlanib, ehtiyoji ham oshib borgan. Demak, inson oʻzligini anglay boshlashi bilan kiyinishni oʻrgangan, nimanidir yigirgan, tikkan, soʻng kiyingan, oʻzini issiq va sovuqdan saqlagan.

Albatta, bu jarayon uzoq davom etgan. Misol uchun, jundan gazlama tayyorlash, undan kiyim tikish uchun, avvalo, jun beruvchi hayvonni ovlash, uning junini olish, keyin yigirish, to'qish va tikish kerak bo'lgan. Natijada turli kasblar, shu jumladan, yigiruvchilik, to'quvchilik, tikuvchilik kasblari paydo bo'lgan. Bu shuni ko'rsatadiki, insonni mehnat ulug'lagan va ongli bo'lib shakllanishiga yordam bergan.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, bugun olimlarning ilmiy izlanishlari, arxeologik qazishmalar, qadimiy nodir manbalarni chuqur o'rganish va insoniyat jamiyati tarixiy taraqqiyoti bosqichlarini tahlil qilish, taqqoslash asosida to'qimachilik mahsulotlariga bo'lgan talab va ehtiyoj muntazam ravishda oshib borganligining guvohi bo'lamiz. Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, to'qimachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish juda uzoq tarixga ega bo'lib, paleolit (tosh) davriga borib taqaladi.

Yer yuzida eng qadimiy gazlama – bu zig'ir toladan to'qilgan gazlama, chunki zig'ir tola insoniyatga paxta, pilla, jun, kanop tolalardan ancha oldin ma'lum bo'lgan. Buni 1961-yilda Turkiyaning Iotal Xinyuk qo'rg'onida olib borilgan qazishmalar vaqtida topilgan va eramizdan oldingi 6500-yillarda tayyorlangan zig'ir tolali gazlama isbotlaydi. Shuningdek, Shveysariyadan ham tosh davriga oid jun va kanopdan tayyorlangan qo'pol gazlamalar qoldiqlari topilgan.

To'qimachilikning ilq bosqichi – yigiruvchilik tarmog'i esa undan ham uzoq tarixga ega bo'lib, matriarxat davri oxirlariga borib taqaladi. To'quvchilik tarmog'i ham paleolit (tosh) davridayoq paydo bo'lgan. O'simliklar va daraxtlarning tayyor po'stlog'idan, hayvonlar junidan, keyinchalik ipak qurti tolalaridan sun'iy yigirishga o'tguncha uzoq davr o'tgan.

To'qimachilik qadim zamonlardayoq o'zining katta xomashyo bazasiga – paxta, jun, pilla, zig'ir, kanop tolalariga ega bo'lgan. Jumladan, paxtadan foydalanilgan. Ilk yigiruvchilik va to'quvchilik miloddan oldingi davrlardayoq Hindiston,

Xitoy, Misrda paydo bo'lgan deyiladi. Buni eramizdan oldingi 3250–2750-yillar orasida paxtadan tayyorlangan va Hindistondagi Mohenjo-Darodan topilgan gazlama isbotlaydi. Bundan tashqari, hindlarning muqaddas kitobi Manu (er.av. 800-yil)da ham paxta to'g'risida to'liq ma'lumot bor.

Yunonistonlik tarixchi olim Gerodot ham eramizdan oldingi 445-yilda Hindistonda yovvoyi daraxt borligini, unda meva o'rniga qo'ydan olinadigan junga o'xshash chiroyli va sifatli jun o'sishini yozgan. Uning fikrlarini A.Makedonskiyning lashkar-boshisi Nearx ham tasdiqlagan.

Jahonda to'qimachilik va yengil sanoat tarmoqlarining rivojlanishida miloddan oldingi yillarda paydo bo'lgan La'l (Lazurit) yo'li, Nefrit yo'li, Shoh yo'li, ayniqsa, ma'lum va mashhur Buyuk ipak yo'li juda katta ahamiyatga ega bo'ldi. Eramizdan oldingi II asrda Xitoydan boshlanib, Yevropaning markazigacha yetib borgan, aniqrog'i 12 ming kilometr masofaga cho'zilib, o'nlab xalqlar va davlatlarni qamrab olgan bu yo'l G'arb va Sharq xalqlari tarixiy taraqqiyotida chuqur iz qoldirgan.

Ayni shu Buyuk ipak yo'li orqali Sharq va G'arb xalqlari birbirlarini tanidi, siyosiy, savdo-iqtisodiy va madaniy aloqalarni rivojlantirdi. Masalan, bu yo'l orqali Hindiston va O'rta Osiyodan paxta, Xitoydan pilla, Yevropadan zig'ir tola jahonga tarqaldi. Natijada jahonda paxta va ipak tolasiga bo'lgan ehtiyoj

yildan yilga oshib bordi, chunki paxtadan to'qilgan gazlamalar zig'ir tola va junga nisbatan chiroyli, nafis, bejirim bo'lib, issiq-sovuqdan yaxshi asraydigan mato edi.

Paxta tolasining boshqa tabiiy tolalarga nisbatan anchagina ma'qul va qulayli-

Jon Mandevil paxtani shunday tasavvur qilgan.

gini anglagan ayrim davlatlar, masalan, Rossiya uni o'zida yetish-tirishga harakat qilgan. Jumladan, podsho Aleksey Mixaylovich (1665–1672) davrida Astraxan va Moskva atroflarida paxta ekib ko'rilgan, ipak qurti boqilgan. Ammo bundan natija chiqmagan. Mazkur holatdan to'g'ri xulosa chiqargan podsho Pyotr I mamlakatda paxta ekishni to'xtatib, pillani Ukraina va Moldovada rivojlantirishga ko'rsatma bergan va bu borada ma'lum yutuqlarga ham erishgan.

Keyinchalik, suv yo'llarning ochilishi, temiryo'llar qurilishi, shuningdek, jahonda aholi sonining tez o'sib borishi natijasida yelkanlar, brezent, qop, transport tasmalari va boshqa to'qimachilik mahsulotlariga bo'lgan talabning oshib borishi bilan tabiiy va sun'iy tolalarga, xususan, yuqorida ta'kidlaganimizdek, paxta tolasiga bo'lgan talab ham oshib bordi.

Shunday qilib, Yevropaga paxtali ip-gazlama XVII asrda Sharqdan kirib keldi. Qit'ada paxtani qayta ishlovchi ilk korxonalar Lankashir (Angliya)da paydo bo'ldi. Masalan, chit Gollandiyaga Bengaliyadan kirib kelgan. Gollandlar bengalcha chit – «gits» so'zini «sits» deb qabul qilgan bo'lsalar, ruslar uni «sitets» – chit deb o'zlashtirishgan.

Rus olimlari G.N. Kukin va A.N. Solovyovlarning ma'lumotlariga ko'ra, hanuz to'qimachilik mahsulotlari inson ehtiyojlarini to'liq qondira olmayapti. Masalan, yer yuzida tayyorlanayotgan jami gazlamalarning o'rtacha 35–40 foizi kiyimga, yana shunchasi maishiy texnikaga, tibbiyotga, qoplar tikish va qadoqlashga, 20–25 foizi yotoq va oshxona jihozlariga, umuman olganda 60–65 foizi maishiy ehtiyojlarga sarflanar ekan.

Boshqacha aytganda, bugun tayyorlanayotgan umumiy tolaning AQSHda 70 foizi, G'arbiy Yevropada 75 foizi, Tinch okean havzasi mamlakatlarida 62 foizi, asosan, gazlama ishlab chiqarishga ketsa, qolgan qismi trikotaj va noto'qima materiallar ishlab chiqarishda ishlatiladi. Natijada faqat XX asrning so'nggi

25 yilida jahonda gazlama ishlab chiqarish 2,23 foizga, trikotaj – 4,62 foizga, noto‘qima materiallar – 9,76 foizga o‘ydi.

Demak, jahonda tolaga, xususan, paxta tolasiga bo‘lgan talab katta. Uni qondirmoq uchun barcha paxta ekadigan mamlakatlarda ekin maydonlarini emas, hosildorlikni oshirish kerak. Bugun 1 gektar paxtazordan 50–60, hatto 70 sentner hosil oladigan davlatlar (masalan, Isroil) bor. Shunday imkoniyat yurtimizda ham mavjud. Hozirda O‘zbekiston yiliga o‘rtacha 3,4–3,6 mln tonna paxta yoki 1,1 – 1,2 mln tonna qimmatbaho xomashyo – paxta tolasini ishlab chiqarmoqda.

Respublikamizda paxtadan keyingi to‘qimachilik xomashyosi pilla hisoblanadi. Biroq bugun pilla tayyorlash ancha qisqarib ketdi va 24–25 ming tonnani tashkil etadi. Hozirda respublikamiz hukumati pillachilikni tiklash va rivojlantirish borasida qator amaliy tadbirlarni ko‘rmoqda. Shu maqsadda «O‘zbekiyengilsanoat» DAK qoshida maxsus «O‘zbek ipagi» uyushmasi tashkil etildi.

Respublikada tola beruvchi uchinchi soha – bu kanop ishlab chiqarish sanoati bo‘lib, mustaqillikkacha bo‘lgan davrda O‘zbekiston kanop tola tayyorlash bo‘yicha yetakchi respublika hisoblangan va sobiq Ittifoqda tayyorlanayotgan kanop tolasining 90 foizdan ortig‘ini berar edi.

Bugungi kunda bu sohaga bo‘lgan e‘tibor ancha susayib ketdi. Kanopni qayta ishlash zavod va fabrikalari yopildi, hatto mutaxassis-kadrlar tayyorlash ham to‘xtatildi.

Ammo jahonda to‘qimachilik o‘z ahamiyatini yo‘qotgan emas. Zero, insoniyat bor ekan, u kiyinishi, ayni shu to‘qimachilik sohalari orqali jamiyat taraqqiyotiga u yoki bu ma’noda ta’sir ko‘rsatishi tabiiy.

To‘qimachilik sanoatining rivojlanishi, o‘z navbatida, iqtisodiyotning qator boshqa tarmoqlari taraqqiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Avvalo, birinchi navbatda, tarmoqqa xomashyo yetkazib beruvchi qishloq xo‘jaligi, xususan, uning paxtachilik,

pillachilik, chorvachilik (qo'ychilik), shuningdek, zig'ir va kanop tola tayyorlovchi sohalari jadal rivojlandi. Natijada paxtachilikka, pillachilikka, qo'ychilikka ixtisoslashgan yirik xo'jaliklar, yetakchi firma va kompaniyalar, hatto davlatlar paydo bo'ldi. Masalan, Xitoy, Angliya, Avstraliya, Yangi Zelandiya, O'zbekiston va boshqa davlatlar. Ikkinchidan, to'qimachilikning zamon bilan hamnafas rivojlanishi, uning eng yangi asbobuskuna va dastgohlar bilan qurollanishi jahon talablari asosida sifatli, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishini ta'minlash uchun mashinasozlik, xususan, to'qimachilik mashinasozligi tarmog'ini rivojlantirish kerak edi. Bunday korxonalar Rossiya, Germaniya, AQSH, Angliya, Xitoy, Avstriya, Chexiya, Yaponiya, Koreya va boshqa davlatlarda qurildi. Demak, to'qimachilik sanoati talab va ehtiyojlari asosida og'ir sanoat tarmoqlari, shuningdek, transport, ayniqsa, temiryo'l transporti rivojlandi. Masalan, XIX asr 80-yillaridan boshlab Turkistondan Rossiya markaziga tomon qurilgan Toshkent–Krasnovodsk (hozirgi Turkmanboshi)–Boku, Toshkent–Orenburg temiryo'li yoki mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning tashabbusi bilan Buyuk ipak yo'lini tiklash maqsadida o'tgan asrning 90-yillarida Markaziy Osiyo davlatlari – O'zbekiston, Tojikiston, Turkmaniston, Qirg'iziston va Qozog'iston, Ozarbayjon, Turkiya, Eron, Afg'oniston, Pokiston, jami 10 ta davlat ishtirokida qurilib ishga tushirilgan Tajan–Seraxs–Mashhad hamda O'zbekiston–Turkmaniston–Ozarbayjon–Gruziya ishtirokida ochilgan Transkavkaz–Traseka temiryo'li shular jumlasidandir.

Bu yo'llardan nafaqat O'zbekiston, balki barcha ishtirokchi davlatlar, o'nlab xalqlar katta manfaat ko'rishdi. Masalan, ilgari O'zbekistondan jahon bozoriga mahsulotlar Qozog'iston–Rossiya–Litva–Boltiq dengizi orqali chiqarilar edi. Traseka (Transkavkaz) yo'lining ishga tushirilishi bilan jahon bozoriga yo'l va u bilan bog'liq xarajatlar 2 baravarga kamaydi. O'z navbatida,

keladigan tovarlar narxi ham arzonlashdi, ya'ni sarf-xarajatlar ozaydi.

Uchinchidan, yengil sanoatning qishloq xo'jaligi mahsulotlari, xususan, paxta, pilla, junni dastlabki qayta ishlash tarmoqlari, yigiruv kabi sohalari jadal rivojlandi. Masalan, sho'rolarning 70 yillik hukmronligi davrida O'zbekistonda atigi 4 ta to'qimachilik kombinati va ularning 30 ga yaqin shoxobchasi qurilgan bo'lsa, mustaqillikning o'tgan 25 yilida 130 dan ortiq yigiruv, to'quv va tikuv-trikotaj korxonalari qurilib foydalanishga topshirildi.

To'rtinchidan, shuni alohida qayd etish kerakki, to'qimachilikning, umuman, yengil sanoatning rivojlanishi aholi turmush darajasining oshishiga, yuzlab va minglab yangi ish o'rinlarining yaratilishiga, albatta, shahar va qishloqlarimiz qiyofasi o'zgarib obodonlashuviga ham sabab bo'ladi.

Yuqoridagilardan xulosa shuki, to'qimachilik sohasi mam-lakatimiz yengil sanoatining, qolaversa, butun iqtisodiyotimiz-ning yetakchi tarmoqlaridan biri bo'lgan istiqbolli sohadir.

TO'QIMACHILIK SANOATINING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

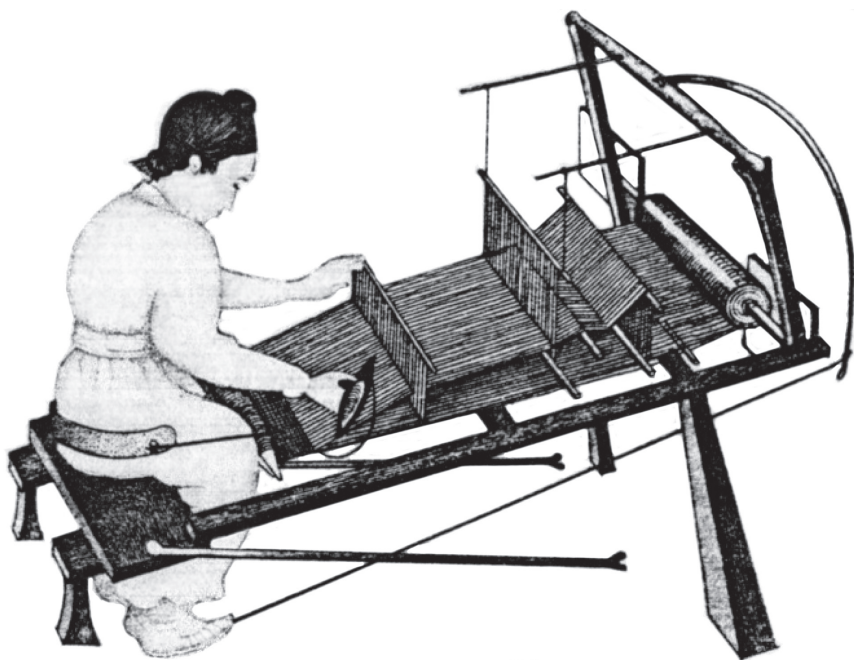
To'qimachilik sohasi o'z taraqqiyotida bir necha bosqich-larni bosib o'tdi. Uni shartli ravishda uch bosqichga bo'lish mumkin.

Birinchi bosqich – eng qadimgi davrlardan XVII asr oxiri – XVIII asr o'rtalarigacha.

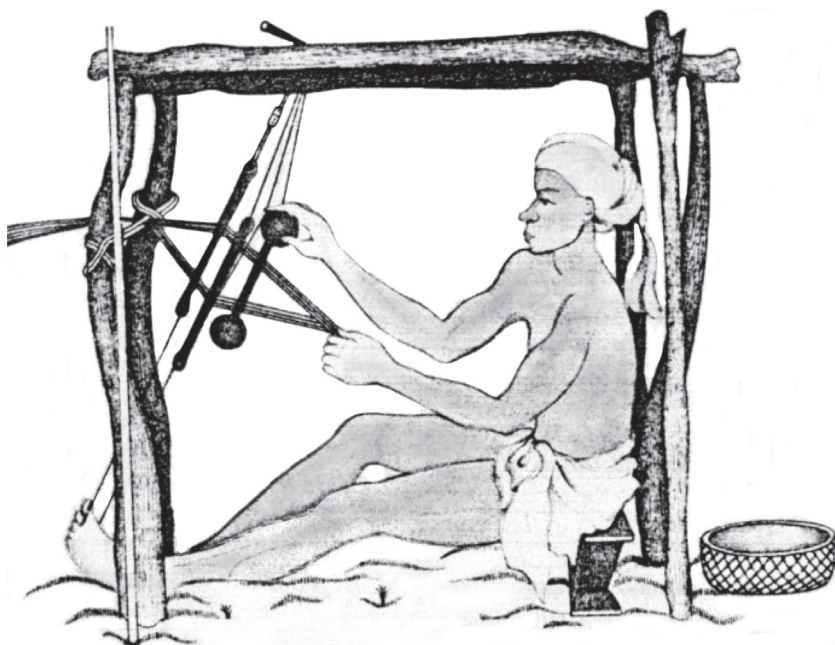
Ikkinchi bosqich – XVIII asr o'rtalaridan XX asr o'rtalarigacha.

Uchinchi bosqich – XX asr o'rtalaridan hozirgi kungacha.

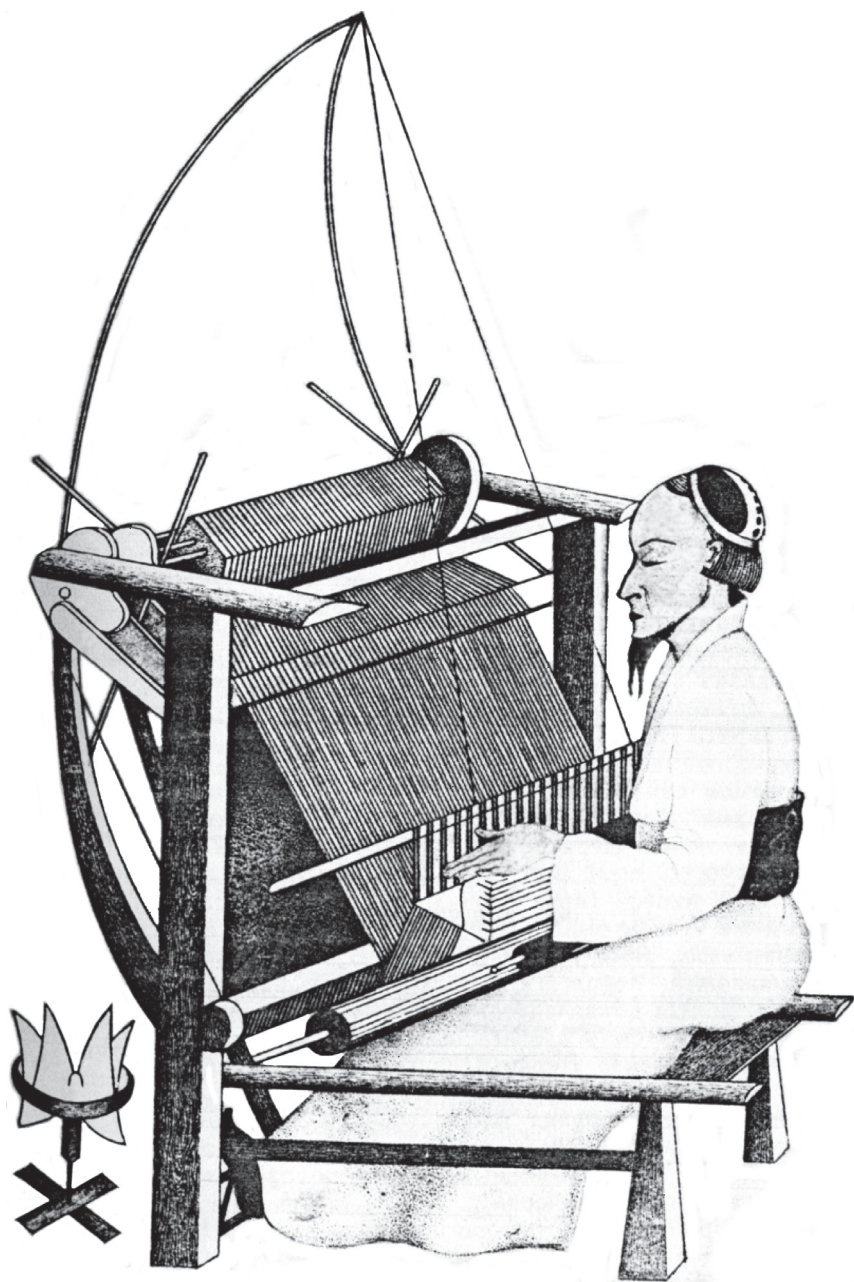
Birinchi davrda to'qimachilikning barcha jarayonlari – yigi-rish, to'qish, tikish, ya'ni xomashyodan tayyor mahsulot gaz-lama yoki kiyim ishlab chiqarishgacha bo'lgan jarayon qo'lda bajarilgan. Hindiston, Xitoy, Koreya, O'rta Osiyo va boshqa

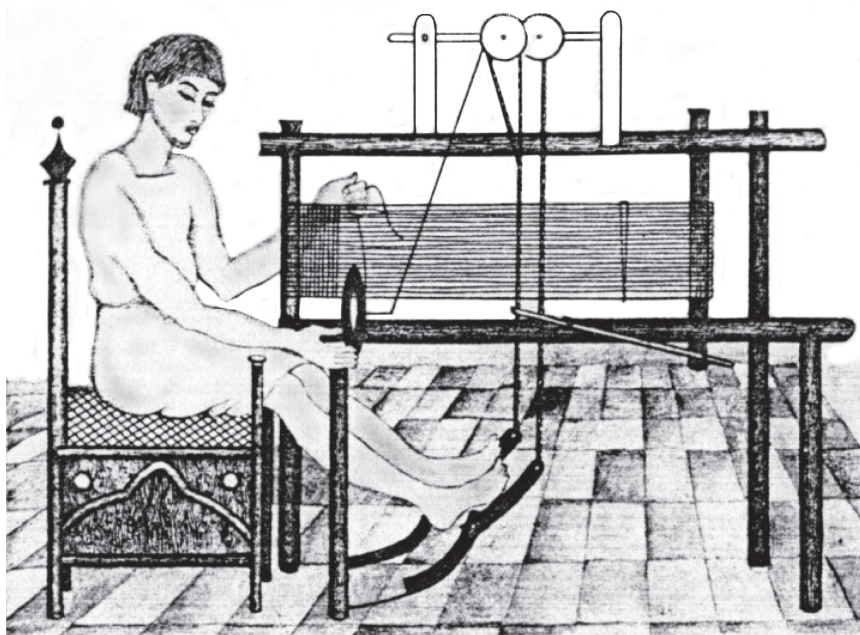
Ip-gazlama olish uchun Koreys to'quv dastgohi.

Afrikadagi Exve qabilasining to'quv dastgohi.

Xitoy ipak to'quv dastgohi.

To'qima tayyorlash uchun ingliz to'quv dastgohi.

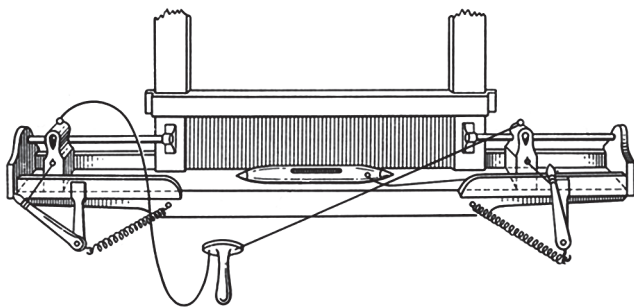
hududlarda qo'l va oyoq bilan harakatga keltiriladigan ilk dastgohlar paydo bo'lgan.

Dastlab yigirishda tolani o'rash uchun yog'och (cho'p)dan foydalanilgan. Bunda ip chalakashib tugun bo'lib qolmagan. Keyinchalik yog'och (cho'p) dan tolani aylantirishda ham foydalanishgan. Shunday qilib, urchuq paydo bo'lgan. So'ng tik va gorizontal joylashgan to'quv dastgohlari yaratilgan. Tabiiyki, bular qo'l uchun moslamalar edi.

XV asrga kelib uyg'onish davrining buyuk rassomi, me'

Jon Key ixtiro qilgan
«Moki-samolyot».

1733-yilda J.Key «Moki-samolyot»ga patent oldi.

mor va mexanik Leonardo da Vinchi birinchi marta o'zi aylanadigan qurilmani yaratdi.

To'qimachilikning rivojlanishida XVII–XVIII asrda, Yevropa mamlakatlarida, xususan, Angliya (1640–1642) va Fransiyada (1789) ro'y bergan burjua inqiloblari katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu inqiloblar natijasida, birinchidan, hokimiyatga mulkdorlar sinfi yoki o'sha davr tili bilan aytganda, burjuaziya sinfi keldi. Feodal-pomeshchiklar, ya'ni yirik yer egalari esa hokimiyatdan

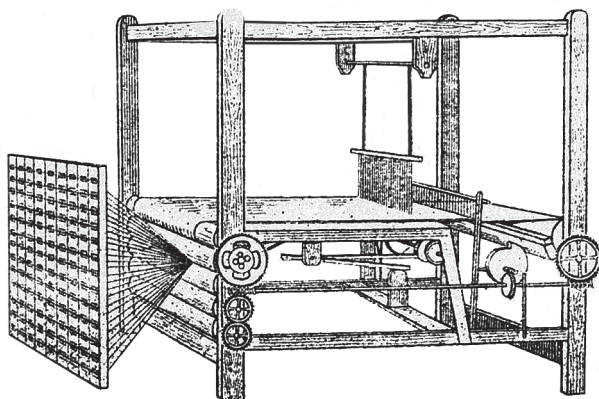
ketdi. Bu hol insoniyat jamiyatida feodal jamiyatdan burjua jamiyatiga o'tishini boshlab berdi.

E.Kartrayt mexanik to'quv dastgohi ixtirochisi.

Ikkinchidan, millatlar shakllandi, milliy davlatlar, jumladan, ingliz, nemis, fransuz, italyan, ispanlarning milliy davlatlari paydo bo'ldi va mustahkamlanib bordi, jahonda o'z o'rniga ega bo'ldi.

Uchinchidan, hokimiyatga burjuaziya, ya'ni ishbilarmon, tadbirkor, mulkdorlar sinfining kelishi bilan ilg'or mamlakatlarda sanoat, ayniqsa, to'

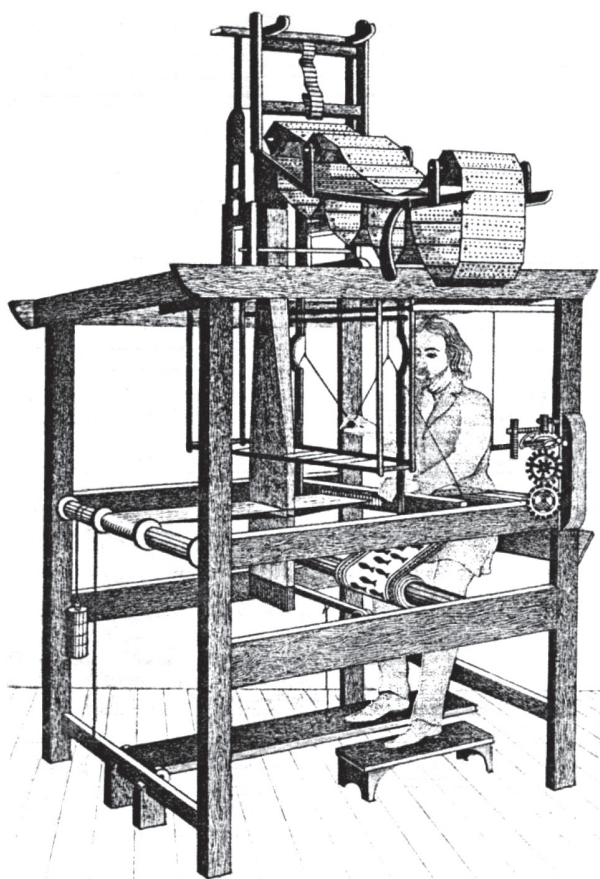
E.Kartraytning dunyoda birinchi amaliy mexanik to'quv dastgohi
(1786-yil).

qimachilik sanoati gurkirab rivojlana boshladi. U texnika asosiga ko'chdi.

Masalan, 1738-yilda J.Uayt tomonidan yigirish qurilmasi yaratildi. 1769-yilda u Arkrayt tomonidan takomillashtirildi. Bu mashinalar suv bilan harakatga keltirilar edi. Shunday mashinalar Fransiya da Robinzon (1798) va Lerua (1807) tomonidan ham yaratildi. Shuningdek, lionlik to'quvchi Buman to'quv dastgohlarini takomillashtirdi va 1728-yilda Dalkon bilan birga amalda birinchi marta Jakkord mashinasini ixtiro qildi.

1775–1778-yilda Puanson ham shunga o'xshash mashina yaratdi. 1808-yilda esa Mari Jakkord o'zining yangi to'quv mashinasini ixtiro qildi. Shunday qilib, XVIII–XIX asrlarda to'qimachilik sanoati texnik asosga ko'chdi. 1800-yilda yigiruv mashinalari bug' bilan ishlashga o'tkazildi. Natijada yigirish jarayoni tezlashdi. Bu xomashyoga bo'lgan talabni oshirdi. O'z navbatida, qishloq xo'jaligi (paxta, pilla, zig'ir), chorvachilik (qo'ychilik), shuningdek, mashinasozlik, energetika, metallurgiya, stanoksozlik kabi tarmoqlar ham rivojlandi.

Jahonda to'qimachilik xomashyosi va mahsulotlariga ehtiyoj oshib ketdi. Natijada Angliya Misr va Hindistonga, AQSH Lotin Amerikasiga, Rossiya Turkistonga e'tibor qaratdi. Masalan,

Jakkordli qo'lda to'qish mashinasi.

Rossiya chetdan to'qimachilik sanoati ehtiyojlari uchun 1824-yilda 100 ming pud, 1848-yilda 1 mln 320 ming pud, 1859-yilda esa 2 mln 720 ming 975 pud paxta sotib olgan. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, bu davrda negadir to'qimachilik xom-ashyosi yetishtirish kamayib, uning narxi oshib ketdi. Masalan, 1860-yilda AQSHda 8 mln kip paxta tayyorlangan bo'lsa, u 1870-yilda 3 mln kipga tushib qoldi. Natijada bir pud paxtaning narxi 5 rubl 15 kopeykadan 61 rubl 10 kopeykagacha ko'tarildi. Ipak tolaning narxi esa 1754-yildagi 30–60 rubldan 1804-yilda 120–130 rublga, 1811-yilga kelib esa 600–700 rublga

yetdi yoki 50–55 yilda 20 barobarga yaqin oshdi. Tabiiyki, bu hol to‘qimachilik sanoati rivojlanishiga salbiy ta‘sir ko‘rsatdi. Masalan, 1860-yilda birgina Rossiyada 57 ta yigiruv va 659 ta to‘quv fabrikasi ishlab turgan bo‘lsa, 1903-yilga kelib ularning soni mos ravishda 35 va 358 taga tushib qoldi.

Ammo, XIX asr so‘nggi choragidan kapitalizm o‘zining yuqori bosqichiga, ya‘ni imperializm davriga kirishi bilan kapitalistik dunyoda sanoat mahsulotini ishlab chiqarish 30 yilda 3 barobar o‘tdi. Sanoatda trest, konsern, kartel, sindikat, kompaniya kabi yirik-yirik monopolistik birlashmalar paydo bo‘la boshladi.

Bunday monopoliyalar iqtisodiy hayotning hamma jabhalarini qamrab olib, davlatlar iqtisodiy hayotiga ta‘sir o‘tkaza bordi. Natijada, imperialistik davlatlarda, birinchidan, ishlab chiqarish va kapital konsentratsiyasi (markazlashuvi) shunday yuqori darajaga yetdiki, davlatning butun xo‘jalik hayotini idora qiluvchi yirik monopoliyalar vujudga keldi.

Ikkinchidan, bank kapitali bilan sanoat kapitali qo‘shilib moliya kapitali, uning zahirida esa moliya oligarxiyasi paydo bo‘ldi. Kapital bir hovuch kishilar qo‘lida to‘plandi.

Uchinchidan, chetga mol chiqarishdan ko‘ra kapital chiqarish ko‘proq afzal va ahamiyatli bo‘lib qoldi va h.k. Masalan, 1902–1914-yillarda chetga kapital chiqarish Angliyada 62 mlrd frankdan 75–100 mlrd frankka, Fransiya 27–37 mlrd frankdan 60 mlrd frankka, Germaniyada 12,5 mlrd frankdan 44 mlrd frankka ko‘tarildi. Oqibatda, sudxo‘r davlatlar soni ko‘paydi. 1914-yilda yer yuzidagi jami 1 mlrd 657 mln aholining 930 millioni yoki 56 foizi mustamlaka ahvoliga tushib qoldi.

Ilg‘or mamlakatlarda to‘qimachilik sanoati jadal rivojlandi. Tarmoqda tabiiy tolalar bilan bir qatorda sun‘iy tolalar ham ishlatila boshlandi. 1884-yilda ilk bor sun‘iy tola olindi. Ammo selluloza nitrati aralashmasidan olingan bu tola tez yonuvchan bo‘lganligi bois keng yoyilmadi. Tabiiy tola tabiiyligicha qoldi.

To‘qimachilik sanoati taraqqiyotida uchinchi bosqich – ilmiy-texnika inqilobi davri XX asr o‘rtalaridan boshlandi. O‘zbekiston

to'qimachilik sanoati rivojlanishida Ikkinchi jahon urushi yillarida Rostov-Don shahridan (Rossiya) ko'chirib keltirilgan va Toshkentda ishga tushirilgan «Tashtekstilmash» – Toshkent to'qimachilik mashinasozligi zavodi katta ahamiyatga ega bo'ldi. Bu zavod XX asr 50–60-yillarida to'qimachilik korxonalari uchun P-66 markali halqali yigiruv va RTP-192 markali piliklash mashinalari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan edi. Jumladan, 1958-yilda zavod 337 ta yigiruv mashinasi ishlab chiqardi.

Umuman, urushdan keyingi 10 yil (1946–1955) ichida ittifoq, shu jumladan, O'zbekiston to'qimachilik korxonalariga 5 mln komplekt yigiruv va 68 ming to'quv dastgohlari yetkazib berildi. Shuni ham aytish kerakki, sobiq Ittifoqda yoki O'zbekistonda ishlayotgan to'qimachilik dastgohlari tez yangilanmas edi. Masalan, Meddisonning ma'lumotlariga ko'ra, Shvetsiyada 5, AQSHda 8,5–9 yilda to'qimachilik dastgohlari almashtirilsa, sobiq Ittifoqda 16 yilda almashtirilar edi.

Shuningdek, 60-yillar oxiri – 70-yillar boshlarida to'qimachilik korxonalarida, xususan, Toshkent to'qimachilik kombinatida ATPR turidagi mokusiz to'quv dastgohlari o'rnatila boshladi. 1971–1975-yillarga kelib esa ilk bor sobiq Chexoslovakiyaning «Autosuk» qayta o'rash avtomatlari, Penza (Rossiya) to'qimachilik mashinasozligi zavodida ishlab chiqarilgan yangi mashinalar, sobiq GDRda ishlab chiqarilgan «Testima» markali qayta tarash mashinalari o'rnatildi.

1913–1970-yillarda yigiruv va to'quv ishlab chiqarishining g'ildirakli mashinalar va avtomatik dastgohlar bilan jihozlanishi

Tarmoq	Ulushi, foizda					
	G'ildirakli yigiruv mashinasi			Avtomat to'quv dastgohlari		
	1913-y.	1966-y.	1970-y.	1913-y.	1966-y.	1970-y.
Ip-gazlama	57	99,9	100	1	76	99,2

Tarmoq	Ulushi, foizda					
	G'ildirakli yigiruv mashinasi			Avtomat to'quv dastgohlari		
	1913-y.	1966-y.	1970-y.	1913-y.	1966-y.	1970-y.
Jun	–	97,8	100	–	48,9	62,4
Zig'ir tola	–	66,9	100	–	45,4	95,2
Ipak	–	–	–	–	51,7	82,9

Bu davrning eng muhim ixtirolaridan biri ispaniyalik Kasablankaning 1926-yilda kashf qilgan ikki kamerali tortish uskunasi bo'ldi. Bu ixtiro to'qimachilik sanoatida yangi davrni boshlab berdi.

1928-yilda jahonda 4 mln, shu jumladan, sobiq Ittifoqda 2,5 mln urchuq Kasablanka usulida ishlangani buning isbotidir. Buning natijasida faqat sobiq Ittifoqda korxonalar quvvati 11 foizga oshib, mahsulot tannarxi 8–11 foizga kamaydi.

Bu hol to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish jarayonini yangi zamonaviy mashinalar bilan jihozlashni talab qilardi. Shu asosda 1966-yilda respublika yengil sanoatida – 263 ta, 1967-yilda – 159 ta, 1968-yilda – 217 ta, 1969-yilda – 239 ta, 1970-yilda – 292 ta maxsus mashinalar o'rnatildi. Natijada ishlab chiqarish jarayonini mexanizatsiyalash darajasi 1963–1970-yillarda ip-gazlama sohasida – 5,9 foizga o'sdi.

To'qimachilik sanoati tarmoqlarini mexanizatsiyalash darajasi (1963–1970)

Tarmoq	1963-y.	1965-y.	1970-y.
Ip-gazlama	41,7	42,6	52,9
Ipak	45,0	47,9	64,1
Trikotaj	39,8	41,0	53,0

Jadvaldan shu narsa ko'rinadiki, 1970-yilda ham to'qimachilik sanoatida salkam 47 foiz ishlar qo'lda bajarilar edi. Bu hol tezlik bilan tarmoq texnikasini yangilashni taqozo etgan. Natijada birgina 1969-yilda respublika to'qimachilik korxonalarida yangi texnikani joriy etish bo'yicha 78 ta tadbir o'tkazilib, 1 mln 509,8 ming so'm iqtisodiy samara olindi. Xususan, 6 ta sex kompleks mexanizatsiyalashtirildi, 2 ta texnologik va 1 ta mexanizatsiyalashgan tizim joriy etildi, 434 ta yangi asbob-uskuna, shu jumladan, 167 ta avtomatlashgan va modernizatsiyalashgan mashinalar o'rnatildi.

Jahonda esa ahvol quyidagicha edi. 1880-yilda AQSH to'qimachilik sanoatida 10,6 mln urchuq bo'lgan bo'lsa, 1900-yilda 19,1 mlnga, 1910-yilda 28,3 mlnga, 1913-yilda esa 31,5 mlnga yetdi. Shu yili Angliyada 55,6 mln urchuq ishlamoqda edi. Rossiya ip-gazlama sanoatida bu vaqtda atigi 9 mln urchuq bo'lib, bu Angliya va AQSHga nisbatan 6,3 marta kam edi. Oqibatda Rossiya 1913-yilda AQSHdan 2,1 marta, Angliyadan 2,6 marta kam ip-gazlama ishlab chiqardi. Boshqacha aytganda, bu paytda aholi jon boshiga AQSHda 57,5 m² ip-gazlama va 3,4 pogon metr jun gazlama ishlab chiqarilgan bo'lsa, bu ko'rsatkich Rossiyada mos ravishda ip-gazlama bo'yicha 11,9 m² ni, jun gazlama bo'yicha esa 0,7 pogon metrni tashkil etdi, xolos.

Birinchi jahon urushi va uning oqibatida ro'y bergan iqtisodiy inqiroz boshqa sanoat tarmoqlari qatorida to'qimachilik sanoatiga ham katta salbiy ta'sir ko'rsatdi. Masalan, 1917-yilda ip-gazlama ishlab chiqarish 1913-yilga nisbatan 52 foiz, jun gazlama – 65 foiz, ipak gazlama – 42 foiz, zig'ir tolali gazlama – 80 foiz darajaga tushib qoldi. 1920–1921-yillarda esa 5 foizgacha tushib ketdi yoki 1921-yilda jahonda 150 mln m², ya'ni aholi jon boshiga atigi 1 m² gazlama ishlab chiqarildi.

Natijada XX asr boshlaridayoq to'qimachilik sanoati uchun zarur bo'lgan xomashyo tabiiy va sun'iy tolalarga talab oshib ketdi. Paxta, pilla, jun, zig'ir, kanop tolalar bozori chaqqon bo'lib qoldi.

**Sobiq Ittifoqda paxta va tola tayyorlashning o'sishi
(1913–1987-yillar, ming tonna hisobida)**

Yil	Umum.hosil	Tola	Hosildorlik (s ga)		
				1970	1980
1913	744	223	Sobiq Ittifoq	8,5	9,4
1928	—	208	AQSH	4,9	4,5
1950	3538	953	Misr	7,4	10,1
1970	6890	2340			
1987	8090	2470			

**Jahonda paxta va kimyoviy tola ishlab chiqarish
(mln tonna hisobida)**

Yil	Tola	
	Paxta	Kimyoviy
1913	4,9	0,12
1940	6,7	1,12
1970	12,3	8,6
1985	17,1	16,9

Biroq sun'iy va kimyoviy tolalar paxta, jun, ipak, zig'ir tolalar o'rnini bosa olmadi. Masalan, 1970-yilda sobiq Ittifoqda 2156 ming tonna paxta tolasi, 190 ming tonna jun, 450 ming tonna zig'ir tola ishlab chiqarilgan bo'lsa, 1986-yilda bu ko'rsatkich paxta tolasi bo'yicha 2431 ming tonnani, jun bo'yicha 219 ming tonnani, zig'ir tola bo'yicha esa 492 ming tonnani tashkil etdi.

Umuman, 1986-yilda jahonda 15 mln 196 ming tonna paxta tolasi, 1 mln 781 ming tonna jun va 700 ming tonna zig'ir tola ishlab chiqarildi. Ehtiyoj esa bundan yuqori edi.

**Sobiq Ittifoq to'qimachilik sanoatida tolaga bo'lgan ehtiyoj
(ming tonna hisobida)**

Tola	1970	1980	1990
Paxta tolasi	1742	2010	1880
Jun	255	331	335
Zig'ir tola	415	263	200

Yuqorida keltirilgan dalil-isbotlardan shu narsa ko'rinib turibdiki, to'qimachilik sanoati uchun tabiiy xomashyo – paxta, pilla, zig'ir, kanop tola yetkazib berish bundan buyon ham dolzarb vazifa bo'lib qolaveradi.

Masalan, shulardan bittasi paxta xomashyosi ishlab chiqarish bugun jahonning 100 dan ortiq mamlakatlarida, shu jumladan, Xitoy, AQSH, Pokiston, Hindiston, Misr, O'zbekiston va boshqa mamlakatlarda yetakchi o'rinni egallaydi. Bundan shunday xulosaga kelish mumkinki, jahonda paxta, undan to'qiladigan gazlamaga, tikiladigan kiyimga talab oshib bormoqda. Fikrimizning isboti uchun quyidagi jadvalga murojaat qilaylik.

**Jahonda paxta va jun gazlama ishlab chiqarish
(mlrd m² hisobida)**

Gazlama turi	1950-y.	1960-y.	1970-y.	1980-y.	1985-y.
Ip-gazlama	30,4	39,9	43,6	46,8	48,3
Jun gazlama	2,4	3,0	3,3	3,4	3,4

Demak, 30–35 yil ichida jahonda paxtadan gazlama ishlab chiqarish chamasi 18 milliard m² ga ko'payib, 30,4 mlrd m² dan 48,3 mlrd m² ga yetdi. Jun gazlama ishlab chiqarish esa atigi 1 mlrd m² ga oshib, 3,4 m² ga yetdi. O'z navbatida, ulardan tayyor mahsulot ishlab chiqarish ham shunga mos ravishda ko'paydi. Ammo shunday davrlar ham bo'ldiki, tabiiy tolalarga nisbatan kimyoviy tolalar chiqarish ustun rivojlandi. Masalan, tabiiy tola-

lar ishlab chiqarish 1970–1985-yillarda deyarli bir xil 56,9 (1970-y.), 51,8 (1980-y.), 55,25 (1985-y.) holatda saqlanib qolgan holda kimyoviy tolalalar ishlab chiqarish mos ravishda 37%, 48,2% va 44,75% ni tashkil etdi. Bu holda kimyoviy ip ko'proq tabiiy ipakni siqib qo'ydi. Ayniqsa, Yaponiyada bu ko'proq sezildi. Biroq boshqa davlatlarda bunday holat kuzatiladi.

O'tgan asrning 80-yillari oxiridan boshlab jahonda yana tabiiy tolalar va ulardan tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

TURKISTONDA TO'QIMACHILIK SANOATI TARMOQLARINING PAYDO BO'LISHI VA RIVOJLANISHI (XIX asr 2-yarmi – XX asr boshlari)

Insoniyat uchun o'z ahamiyatiga ko'ra oltin, neft, gaz, bug'doy, metall kabi o'ta muhim ahamiyatga ega bo'lgan hayotiy zarur narsalardan biri bu paxta. Paxta strategik ahamiyatga molik qimmatbaho xomashyo hisoblanadi. Undan 240 xildan ortiq turli mahsulotlar olinadi.

Paxtachilik O'zbekistonda uzoq tarixga ega. Arxeologik topilmalar va ko'hna, nodir manbalarning guvohlik berishicha, xalqimiz paxtachilik bilan bundan 2–2,5 ming yillar ilgari ham shug'ullangan. Farg'ona viloyati Quva tumani Chillamozor tepaligida o'tkazilgan qazishmalar paytida yonib ketgan bir uy xarobalaridagi uy-ro'zg'or idishlari ichidan kulga aylangan paxta chigitlari yoki eramizdan oldingi III–IV asrga oid qabrdan ham bir siqim paxta tolasidan olingan ip-gazlama qoldiqlari topilgan. Shuningdek, Aleksandr Makedonskiy qo'shinlari ham O'rta Osiyoga bostirib kirganlarida Amudaryo bo'ylarida paxta ekilgan katta-katta maydonlarni ko'rishgani haqida ma'lumotlar bor. Bunday ma'lumotlarni tarixchi Gerodot ham bundan 2,5 ming yil ilgari keltirib o'tgan. U va boshqa yevropalik tarixchilar, savdogar-sayyohlar «paxta shunday o'simlikki, uning mevasi

pillaga o'xshaydi, unda tola borki, u ipga o'xshaydi. Uni teradilar va o'zining ajib yengilligi va oqligi bilan ajralib turadigan matolar to'qiydilar», deb ta'rif berishgan.

Chingizxon bosqini davrida, aniqrog'i 1221-yilda yurtimizga tashrif buyurgan Xitoy tarixchisi Chan-Chun Buxoro va Samarqandda hayotida birinchi marta katta paxta maydonlarini ko'rganini aytib: «Bir necha o'ram o'simlik tolasi va qishki kiyim uchun yetti o'ram gazlama sotib oldim. Gazlama juda chiroyli, toza, yumshoq. Bu yerda kiyimdan tashqari o'simlik junidan ip va arqonlar tayyorlaydilar», – deb yozadi.

Demak, bizning zamonamizda tom ma'noda «oq oltin» nomini olgan, mustaqillikdan keyin «haqiqiy milliy boyligimizga aylangan» paxta va u bilan bog'liq sohalar qadimiy kasblardan hisoblangan.

Jahonda paxtaga bo'lgan qiziqish va talab inglizlar Hindistonni, Xristofor Kolumb Amerikani ochgandan so'ng kuchaydi. Bunga AQSH, Angliya, Germaniya, Fransiya, Rossiya kabi mamlakatlarda to'qimachilik va ip-gazlama sanoatining jadal sur'atlarda rivojlanishi ham sabab bo'ldi.

Natijada XIX asr o'rtalarida dunyo bo'yicha paxta tolasi tayyorlash 5 mln tyuk (1 tyuk=160 kg yoki 440 futga teng)ga yetdi. Uning 4000 tyuki Hindistonga, 5000 tyuk – Braziliyaga, 86000 tyuk – Misrga, 440000 tyuk – Afrika mamlakatlariga, 3 mln 800000 tyuk – AQSH hissasiga to'g'ri kelgan. Bu davrda buncha miqdordagi paxta tolasining 55–60 foizi Angliyada, katta qismi AQSHda, atigi 7 foizi Rossiyada qayta ishlangan. Turkistonda paxtachilik o'lkani chor Rossiyasi bosib olgandan so'ng juda tez rivojlandi. Zero, Turkistonning bosib olinish sabablaridan biri ham uning paxtasiga egalik qilish va o'lkani Rossiya to'qimachilik sanoati xomashyo bazasiga aylantirish edi.¹

¹ *Е.Березиков. Легенды и тайны Узбекистана. – Т.: «Фафур Фулом», 1991. С. 181.*

Bizgacha saqlanib qolgan ma'lumotlarga ko'ra, 1860-yilda Turkistonda atigi 1,5 ming tyuk yoki 25 ming tonna paxta tayyorlangan. Bu o'lkaning ichki ehtiyojlari uchun yetar, biroq chor Rossiyasi ehtiyojini qondiraolmas edi. Buning ustiga AQSHda ham paxta tayyorlash kamayib ketdi. Masalan, u 1860-yildagi 8 mln kipdan, 1864–1865-yilda 300–400 ming kipga tushib qoldi. 1870-yilga kelib esa atigi 3 mln kipga ko'tarildi, xolos.

Natijada jahon paxta bozorida 1 pud paxtaning narxi 5 rubl 15 kopeykadan 61 rubl 10 kopeykagacha ko'tarildi. Bu hol o'z-o'zidan Rossiyani Turkistonni bosib olishga da'vat etdi. Rus agronomi N.N.Rayevskiyning ma'lumotlariga ko'ra, XIX asrning 60-yillarida Turkistondan Rossiyaga har yili 3088285 pud (42710136 mln so'mlik) paxta olib ketilgan. U yana Turkistonda Amerika paxta navini yetishtirishga ham da'vat etadi. Shu maqsadda, Rossiya va O'rta Osiyoda paxtachilikni rivojlantirish komitetini tuzishni taklif qiladi. Hukumat N.N.Rayevskiyning taklifini quvvatlab, 1871–1872-yillarda uning Toshkentdagi idorasiga 200 pud Amerika paxta navi urug'ini tekinga berdi. Natijada 1872-yili Samarqandda paxta tajriba stansiyasi ochilib, S.Aylend nomli paxta urug'i ekilib yaxshi natijaga erishildi.

Shunday qilib, chorizm Turkistonni bosib olgach, o'lkada paxtachilikni rivojlantirish uning bosh maqsadi bo'lib qoldi. Paxtachilik 10 minglab kishilarni qamrab, 100 minglab odamlarni oziq-ovqat bilan ta'minlaydigan va 10 millionlab so'mlar muomalasini o'z ichiga olgan katta ishga aylandi.

Paxta maydonlari yildan yilga ko'payib bordi, yangi yerlar o'zlashtirildi, ariq va kanallar qazildi, g'alla, bog'-u rog'lar, poliz maydonlari qisqartirildi. Rossiya dehqonchilik departamenti vakili V.I.Masalskiyning yozishicha, «Turkistonni paxta vasvasasi» qamrab oldi.

Oqibat shu bo'ldiki, o'lkada paxta maydonlari 1895-yilda 142527 desyatina bo'lgan bo'lsa, 1900-yilda 234274 desyatina yetdi. Buning yarmidan ko'pi o'lkaning asosiy paxtakor hududi

Fargʻona viloyatiga toʻgʻri kelar edi. 1901-yildan 1915-yilgacha oʻlkada paxta maydonlari yana 2 barobardan oshiq koʻpayib, 260013 desyatinadan 533671 desyatinaga yetdi. Bu yerlardan olinadigan hosil ham ortib, uning Rossiyaga olib ketiladigan miqdori 1915–1916-yillarda 18 mln pudga yetdi. Holbuki, 1886-yilda u 0,3 mln pudni tashkil etgan edi. Yoki 1911–1912-yilda Rossiyaga chiqarilgan umumiy qiymati 200 mln soʻmlik mahsulotning 138 mln soʻmini, yaʼni 70 foizini paxta qoplagan.

Bu davrda, yuqorida qayd etganimizdek, mahalliy gʻoʻza naviga nisbatan ancha yaxshi tola beradigan Amerika gʻoʻza navini ekishga eʼtibor ancha kuchaydi. Masalan, 1888-yildan 1913-yilgacha Amerika navi ekiladigan maydonlar Fargʻona viloyatida 34669 desyatinadan 274897 desyatinaga yoki 70 foizga, Samarqand viloyatida esa 298 foizga oʻsib, 7880 desyatinadan 31856 desyatinaga yetdi. Sirdaryo viloyatida 25841 desyatinadan 62691 desyatinaga koʻpaydi yoki 139 foizga oʻsdi.

Turkiston, Buxoro va Xivada paxta ekiladigan maydonlarning koʻpayishi (ming desyatina hisobida)

Yillar	Turkistonda	Buxoro va Xivada	Jami
1900	221,0	125,0	346,0
1905	198,1	80,0	278,1
1910	350,8	110,0	460,8
1915	350,1	146,0	496,1

Umuman, 30 yilda 1885-yildan 1915-yilgacha oʻlkada paxta maydonlari umumiy ekin maydonlarining 14 foizidan 44 foiziga yetdi. Oʻz navbatida, 1864–1913-yillarda yoki 50 yil ichida Turkistonda paxta tayyorlash 21 barobardan ortiq koʻpayib, 25 ming tonnadan 532 ming tonnaga yetdi. Ammo bu ham hali Rossiyaning paxtaga boʻlgan ehtiyojini 70 fizga qondirardi, xolos.

Shunday qilib, o'lkada paxtachilikning bu qadar jadal rivojlanishi oqibatida, birinchidan, paxtachilik Turkiston dehqonchiligining asosiy sohasi bo'lib qoldi, ikkinchidan, paxtachilik agrotexnika asosiga ko'chirildi, ya'ni uni yetishtirish uchun yangi yerlar o'zlashtirildi, ariqlar qazildi, o'g'itlardan foydalanish yo'lga qo'yildi, urug'chilik va agrotexnika bilimlari qo'llanila boshlandi, uchinchidan, o'lka iqtisodiyotida paxta yakkahokimligiga erishilib, boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish kamayib ketdi va nihoyat to'rtinchidan, paxtadan keladigan katta daromaddan uni yetishtiruvchi dehqon emas, balki ekishdan to' hosilni yig'ib olib qayta ishlash va tayyor mahsulot ishlab chiqarishgacha bo'lgan jarayonni nazorat qiluvchi rus burjuaziyasi va moliyachi sudxo'r korchalonlari foyda ko'ra boshladi.

Turkistonda paxtachilikning bunday jadal sur'atlarda rivojlanishi tabiiy holda uni dastlabki qayta ishlash va keyinchalik undan tayyor mahsulot ishlab chiqarishni ham taqozo etar edi. Bu, o'z navbatida, quyidagi muammolarni keltirib chiqardi:

1. Paxtani xomashyo sifatida Rossiyaning markaziy rayonlariga tashib ketish muammosi. Chunki Turkiston paxtasi Rossiya markaziy to'qimachilik shaharlariga XIX asr 80-yillari o'rtalariga qadar, asosan, tuya, ot, eshak karvonlari bilan 2–3 oy yo'l yurib yetkazib berilardi.

2. Paxtani chigitdan ajratib, tolasini tashish nafaqat transport xarajatlarini, balki mahsulot tannarxini ham anchagina kamaytirgan bo'lardi.

3. Paxta xomashyosini Rossiya markaziy rayonlariga tez va kam xarajat bilan tashish uchun Turkistonda temiryo'l qurilishini boshlash kerak edi.

4. Paxtachilikning bu qadar tez rivojlanishi o'lka aholisini boshqa qishloq xo'jaligi va sanoat mahsulotlari bilan ta'minlashni taqozo etar edi.

5. Tabiiyki, mustamlakachilar o'lkada paxtachilikni rivojlantirishdan millionlab rubl sof foyda ko'rishi lozim edi. Aks holda

Turkistondek bir mustamlakaga bu qadar e'tibor berilmas edi. Bu haqda keyinroq to'xtalib o'tamiz.

Chorizm Turkistonni bosib olgach, o'zining yuqoridagi reja va maqsadlarini birin-ketin amalga oshira boshladi. Dastlab XIX asr 70-yillari oxirida o'lkada paxta tolasini chigitdan ajratuvchi korxonalar qurilishi boshlandi. Bu ish bilan, asosan, rus sanoatchi va moliyachi burjuaziyasi shug'ullandi. Ular paxtani ekishdan tortib uni chigitdan ajratish, saqlash va sotishgacha bo'lgan jarayonni o'z qo'liga olishdi.

Shu sabab o'lkada ilk paxta tozalash zavodlari qurilishi boshlandi. Ularning dastlabkilari 1880–1881-yillarda Toshkent, Qo'qon va Kattaqo'rg'onda qurildi. 1913-yilga kelib ularning soni 228 taga yetdi. Bu har yili o'rtacha 7–8 tadan paxta tozalash zavodi qurildi demakdir. O'lkadagi paxta tozalash zavodlarining 197 tasi hozirgi O'zbekiston hududiga to'g'ri kelsa, 28 tasi Buxoro amirligi, 11 tasi esa Xiva xonligi hududiga to'g'ri kelardi.

Shuni ham aytish kerakki, paxta tozalash zavodlari, asosan, shaharlarda va temiryo'l bekatlari yaqinida qurildi. Masalan, 1913–1914-yillarda Samarqandda va uning atrofiga 34 ta, Andijonda 26 ta, Namanganda 17 ta, Qo'qonda 10 ta, Kattaqo'rg'onda 3 ta paxta tozalash zavodlari bor edi. Ulardan Andijon zavodlari umumiy hisobda 7533053 pud, Namangan zavodlari – 4114949 pud, Qo'qon zavodlari – 2351735 pud yoki har bir zavod o'rtacha 252237 pud paxta xomashyosini chigitdan tozalagan.

Natijada XX asr boshlarida paxta tozalash sanoatida bir qator o'zgarishlar va texnik siljishlar yuz berdi. Masalan, 1913-yilda 145 ta paxta tozalash zavodida ichki yonuv dvigateli yoki bug' mashinalari qo'llanildi. Umuman olganda, o'lkada paxtachilik va paxta tozalash sanoati jadal rivojlanishi natijasida Turkistonda savdo markazlari, paxta firmalari tashkil etildi.

Biroq bu zavodlarning aksariyati to'laligicha rus sanoatchi va moliyachi sudxo'r burjuaziyasiga qarashli edi. Masalan, aka-uka Vedeyevlar savdo uyi Turkistondagi 30 ta paxta tozalash va

5 ta yog‘-sovun, «Bolshaya Yaroslavskaya manufaktura» – 3 ta, «Moskva savdo-sanoat shirkati» – 7 ta, «Eron va O‘rta Osiyo shirkati» – 7 ta, «Aka-uka Kraftlar shirkati» – 16 ta paxta zavodiga egalik qilardi.

Ammo bu paxta zavodlari o‘ta primitiv bo‘lib, ko‘pgina ishlar, asosan, qo‘l mehnati bilan bajarilardi. Masalan, 1897-yilda Farg‘ona viloyatidagi 29 ta zavodga 131 ta (o‘rtacha har bir zavodga 44 ta) jin to‘g‘ri kelgan bo‘lsa, 1911-yilda 48 ta zavodga 339 ta jin (o‘rtacha 7 tadan) to‘g‘ri keldi.

1886-yilda Farg‘ona viloyatining Gorchakova bekatida mahalliy sarmoyadorlarga qarashli (6 ta jin va 25 ot kuchiga ega bug‘ dvigateli bor) birinchi paxta tozalash zavodi qurildi. Keyinchalik Dautboyev, Xo‘jayev, Buzrukxo‘ja, Mirkomil Mirmo‘minboyev, Qalandarov, Fuzaylov, Asadullayev, Orifxo‘jayev kabi mahalliy boylar ham paxta tozalash zavodlarini qurishdi. Ulardan Mirkomil Mirmo‘minboyev 4 ta paxta tozalash zavodiga egalik qilardi.

Tabiiyki, o‘lkamizda paxtachilik va u bilan bevosita bog‘liq paxta tozalash sanoatining bunday jadal sur‘atlarda rivojlanishi o‘lka iqtisodiyotiga asos bo‘ldi. Qisqa qilib aytganda, Turkiston paxtasi Rossiyaning boylik orttirish manbayiga aylandi.

Turkistonda paxtachilik va paxta tozalash sanoatining bu qadar tez rivojlanishining yana bir sababi Rossiyada to‘qimachilik sanoatining xomashyo-paxta tolasiga bo‘lgan ehtiyojining muntazam oshib borishida edi. Masalan, Rossiya to‘qimachilik sanoati uchun chetdan 1824-yilda 100 ming pud, 1848-yilda 1330 ming pud, 1859-yilda 2270975 pud paxta xomashyosi olib kelingan. Bu ko‘rsatkichlar yildan yilga oshib borgan. Birgina Buxoro amirligidan olib ketilgan mahsulotlarning 75 foizini paxta tashkil etgan. Jumladan, 1840–50-yillarda Buxorodan 7 mln kumush rubllik paxta olib ketilgan. Bu davrda Rossiya to‘qimachilik sanoati tarkibida 57 ta yigiruv, 659 ta to‘quv fabrikasi bor edi.

Tabiiyki, bu sohada ham doimiy o'sish bo'ldi. 1913-yilda Rossiya yalpi sanoat mahsulotining 20,5% va iste'mol mollalarining 32% to'qimachilik sanoati hissasiga to'g'ri keldi. Umuman, 1913-yilda Rossiyada 1817 mln m² ip-gazlama, 138 mln m² jun gazlama, 35,4 mln m² ipak gazlama, 121 mln m² zig'ir tolali gazlama ishlab chiqarildi.

Raqamlardan ko'rinib turibdiki, to'qimachilik Rossiyaning yetakchi sanoat tarmoqlaridan bo'lib, katta foyda keltirgan. Masalan, Rossiya sanoatchi-sudxo'rlari 1869–1898-yillarda O'rta Osiyodan temiryo'l orqali har yili olib ketilgan 4–5 mln pud paxtani qayta ishlab 45 rubldan foyda olgan. Umuman, 1880–1917-yillarda 2,1 mlrd oltin rublga teng 225,8 mln pud tola olib ketilib, faqat 1887–1917-yillarda Turkiston paxtasidan 346 mln rubl sof foyda ko'rilgan. Bu raqamlarni birgina Tver shahridagi to'qimachilik korxonalari misolida ko'radigan bo'lsak, ahvol quyidagicha: 1913–1914-yilda Tver to'qimachilari Turkiston paxtasidan 1 mln 893 ming rubl sof foyda olgan bo'lsa, 1915–1916-yilda bu ko'rsatkich 10 mln rublni tashkil etdi yoki 5 baravar ko'paydi. Qisqasi, Rossiya atigi 35 yil ichida Turkiston paxtasidan xazinasiga tushadigan mablag' yiliga o'rtacha 2,3 mln rubldan, 22,2 mln rublga yetishiga erishdi.

Shunday qilib, 1913–1914-yillarda Rossiya paxta tolasiga bo'lgan ehtiyojining 70% ni Turkiston, Buxoro, Xiva hisobiga, ya'ni mustamlakalari hisobiga qondira boshladi. Ammo bu ham masalaning yechimi emas edi.

Paxta – qadimiy texnik o'simlik bo'lib, o'lkamizda bundan 2,5–3 ming yil oldin ham ekilgan¹. Demak, xalqimiz paxtachilik va undan ip-gazlama tayyorlash bilan qadimdan shug'ullanib kelgan.

Keyinchalik, bizning serquyosh zaminimizdan «Paxta O'rta dengiz sohillariga, Yaqin Sharq va Kichik Osiyoga Markaziy

¹ *Е.Березиков. Легенды и тайны Узбекистана. – Т.: «Фафур Фулом», 1991. С. 181.*

Osiyoning qoq markazi – aynan hozirgi O‘zbekiston hududidan tarqalgan»¹.

Bu paxtani yetishtirish va uni qayta ishlash san’ati xalqimiz turmushida azaliy kasb bo‘lganligidan dalolatdir. Bugungi kunda ham «G‘o‘za juda katta imkoniyatlarga ega bo‘lgan noyob ekinlardan biridir. Shu sababli paxta faqat tolani qayta ishlash evazigagina emas, boshqa jihatlardan ham O‘zbekiston iqtisodiyoti uchun juda katta ahamiyatga ega»².

Haqiqatan ham paxta mamlakatimiz xalq xo‘jaligi uchun muhim ahamiyatga ega. Undan chit, satin, batist, velvet, chigit, sovun, yog‘, stearin, turli xil laklar, alif, kino-foto plonka, portlovchi moddalar, qog‘oz, sheluxa, kunjara kabi 200 dan ortiq mahsulotlar olinadi. Ammo paxta juda katta mehnat talab qiladigan «nozik, injiq ekin»³.

Bugungi kunga kelib yer yuzida 100 ta mamlakat paxta yetishtirmoqda. XX asr 80-yillariga kelib yer yuzida 32–34 million tonna paxta hosili olindi. Shu davrda paxta tolasidan ip-gazlama ishlab chiqarish 10 barobar ortib, 40 milliard metrga yetdi⁴. 2001–2002-yilda esa 21,15 million tonna paxta tayyorlandi. Jahondagi paxtaga bo‘lgan ehtiyoj esa 18–20 million tonnani tashkil etadi. Eng yirik paxta yetishtiruvchi mamlakatlar – Xitoy (25%), AQSH (21%), Pokiston (8%), O‘zbekiston (5%) hisoblanadi⁵.

2001-yilda AQSHda 4,61 million tonna, Xitoyda – 6 million tonna, O‘zbekistonda esa 3,3 million tonna paxta tayyorlandi⁶. Bu shundan dalolat beradiki, bugungi kunga kelib dunyoda

¹ I.A. Karimov. Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi. 5-jild. – T.: «O‘zbekiston», 1997. 151-152-bet.

² O‘sha joyda, 153-bet

³ O‘sha joyda, 151-bet.

⁴ E.Березиков. Легенды и тайны Узбекистана. – T.: «Фафур Ғулом», 1991. С. 179.

⁵ Internet ma’lumotlari. 18.03.2004-y.

⁶ O‘sha joyda.

«Paxta, butun paxta sanoati qudratli va keng tarmoqli, yuz minglab kishilar band bo'lgan infratuzilmasi o'z ichiga oladi»¹.

Bundan shu narsa ma'lum bo'ladiki, paxtachilik va paxta tozalash sanoati, shuningdek, ular bilan bevosita yoki bilvosita bog'liq bo'lgan sanoat tarmoqlari paxta yetishtiruvchi barcha mamlakatlarda o'zining ma'lum salmog'iga ega.

Asosiy paxtakor mamlakatlar bo'lgan Xitoy, AQSH, Pokiston, Hindiston, O'zbekistonda bu salmoq yanada sezilarli. Masalan, «Paxta O'zbekiston uchun respublikaning mustaqilligini kafo-latlaydigan siyosiy va iqtisodiy kuch-qudrat manbayi»²... hisoblanadi.

Demak, dunyo miqyosida olib qaraydigan bo'lsak, paxtachilik va paxta tozalash sanoati bilan bevosita yoki bilvosita bog'liq bo'lgan sanoat tarmoqlarida millionlab kishilar mehnat qilishadi. Jumladan, birgina O'zbekiston paxta sanoatining o'zida 60 mingga yaqin kishi mehnat qilmoqda. Agar bu hisobga mazkur tarmoq bilan bevosita bog'liq to'qimachilik, tikuvchilik, yigiruvchilik, yog'-sovun kabi iqtisodiyotning qator sohalarini qo'shsak, bu raqam bir necha barobar ortishi tabiiy.

Shunga qaramay, hozirga qadar respublikamizda paxta tozalash sanoati tarixi chuqur o'rganilmagan. Sho'rolar davrida tarixchi olimlardan Q.X.Hasanov, Z.Ergashev, O.Begmatov, G.Xoliyev, I.S.Xayitov, U.A.Xayitov, T.Z.Akbarov va boshqalar paxta tozalash sanoati tarixini o'rganish bo'yicha izlanishlar olib borgan. Biroq ularning ilmiy tadqiqotlarida, monografiya, risola va maqolalarida O'zbekistonda paxta tozalash sanoatining paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlari ayrim davrigina o'rganilgan³.

¹ I.A.Karimov. Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi. 5-jild – T.: «O'zbekiston», 1997. 153-bet.

² I.A.Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. – T.: «O'zbekiston», 1996. 220-bet.

³ Z.Ergashev O'zbekistonda paxta tozalash sanoatining 1929–1932-yillardagi holatini tadqiq etgan bo'lsa, T.Z.Akbarov tarmoqning 1918–1924-yillarini, I.S.Hayitov 1933–1941-yillarini, U.A.Hayitov 1946–1958-yillar davrini ilmiy jihatdan o'rganishgan.

O'zbekiston tarixi, O'zbekiston Kompartiyasi tarixi ocherklari, O'zbekistonda industrlashtirish ocherklari kabi bir qator yirik monografiyalarda ham paxta tozalash sanoati tarixi maxsus tahlil etilmasdan, yo'l-yo'lakay undan ayrim misollar keltirilgan, xolos.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, umuman, sho'rolar davrida chop etilgan barcha adabiyotlar va ilmiy tadqiqotlarda mafkuraviy tazyiq kuchli edi. Natijada har bir masalaga sinfiy, partiyaviy va albatta, mafkuraviy yondashuv ustuvor edi. Tabiiyki, bundan ijtimoiy-siyosiy adabiyotlar, monografiya va ilmiy tadqiqotlar ham xoli bo'lmagan.

Bunday vaziyatda boshqacha bo'lishi ham mumkin emas edi. Shuning uchun ham fanning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy sohalarini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy izlanishlarda asosiy e'tibor partiyaning rolini ko'rsatishga qaratilardi.

Istiqlol yillarida bu soha tarixini o'rganish bo'yicha, asosan, Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti «O'zbekiston tarixi» kafedrasi olimlari, shuningdek, «O'zpxatasanoat» uyushmasi mutaxassislari ilmiy tadqiqot va qiyosiy-tahliliy izlanishlar olib borishmoqda.

So'nggi yillarda e'lon qilingan monografiya, adabiyot va maqolalarda paxta tozalash sanoati tarixini o'rganish va yoritishga milliy istiqlol g'oyasi talablari nuqtayi nazaridan yondashish sezilmoqda¹. Jumladan, yuqorida keltirilgan maqolalarda, shuningdek, «To'qimachi kadrlar tayyorlash maskani» nomli monografiyada,² «O'zbekiston paxta tozalash sanoati mustaqillikning o'n yilida» nomli kitobda³ mustaqillik yillarida mazkur

¹ Qarang. *I.S. Hayitov*. Paxtachilik – Vatanimiz istiqboli. «Muloqot», 2000, 3-son, 51–52-betlar; *I.S. Hayitov*. Endi milliy boyligimizga aylandi. – «Guliston» jurnali, 2001, 2-son, 44–45-betlar; *I.S. Hayitov*. Важная отрасль промышленности Узбекистана. Сб. науч. тр. КГТУ (Россия). 2002.

² *H. Alimova, I. Hayitov va boshqalar*. To'qimachi kadrlar tayyorlash maskani. – T.: «Sharq», 2002.

³ O'zbekiston paxta tozalash sanoati mustaqillikning o'n yilida. – T., 2001.

tarmoqni rivojlantirishga O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov va respublika hukumati tomonidan berilayotgan e'tibor natijasida paxta haqiqiy milliy boyligimizga aylanganligi, paxtachilik va paxta tozalash sanoatini rivojlantirish iqtisodiyotimiz istiqboli uchun zarurligi ta'kidlanmoqda.

O'ZBEKISTONDA PAXTA TOZALASH SANOATINING SHO'ROLAR MUSTAMLAKACHILIGI YILLARIDAGI AHVOLI

Ma'lumki, sho'rolar hukmronligi davri (1918–1990-yillar) da ham O'zbekiston paxta tozalash sanoati sobiq Ittifoq manfaatlariga xizmat qilishda davom etdi. Biroq bu davrning dastlabki yillarida paxta tozalash sanoati chuqur inqirozga uchragan edi.

Dastlab Birinchi jahon urushi (1914–1918-yillar), so'ng sovetlar mamlakatida bo'lib o'tgan fuqoralar urushi (1918–1920-yillar) natijasida Turkiston paxtachiligi va paxta tozalash sanoati orqaga ketdi. Masalan, 1920-yilda O'zbekistonda paxta ekiladigan maydonlar 1913-yildagi 423 ming gektardan 94 ming gektarga tushib qoldi, yoki 4,5 barobar kamaydi. Shu davrda yalpi paxta hosili esa 17 barobar kamayib, 532 ming tonnadan 31 ming tonnagacha qisqardi.

Bu hol paxta tozalash sanoatiga ham salbiy ta'sir ko'rsatdi. Birgina 1920-yil 17-iyuldan 14-avgustgacha, ya'ni salkam bir oy ichida Andijon tumanida – 17 ta, Farg'ona tumanida – 9 ta, Asaka tumanida – 8 ta, jami 34 ta paxta tozalash zavodlari vayron qilindi¹.

1920-yilda o'lkada mavjud 228 ta paxta tozalash zavodidan atigi 16 tasi ishlamoqda edi. Bu hol sho'rolar hukumatini tashvishga solmay qolmasdi, albatta. Chunki markaziy shaharlarda o'nlab to'qimachilik korxonalari to'xtab qolgan, minglab kishilar

¹ *I.S.Hayitov, T.Akbarov. O'zbekiston paxta tozalash sanoati tarixidan. – T.: «Bilim jamiyati», 1989. 7-bet.*

ishsiz edi. Jumladan, 1918-yilda Turkistondan Rossiya to'qimachilik korxonalariga 1310 vagon paxta tolasi jo'natilgan bo'lsa, 1919-yilda bu ko'rsatkich yana ham kamayib, atigi 940 vagonni tashkil etdi¹.

Amerika, Misr yoki boshqa mamlakatlardan paxta sotib olish uchun esa mablag' yo'q edi. **«Yagona manba esa Turkiston»** hisoblanardi. Buni yaxshi anglagan sho'rolar hukumati o'z manfaatlari yo'lida Turkiston (O'zbekistonda)da zudlik bilan paxtachilik va paxta tozalash sanoatini tiklash hamda rivojlantirishga kirishdi.

Dastlab, 1918-yilda paxta tozalash zavodlari milliylashtirildi, ya'ni xususiy mulkdorlardan davlat ixtiyoriga tortib olindi. So'ng 1919-yil fevralda 1 milliard, shu yil oxirida yana 1 milliard 267 million rubl mablag' O'zbekiston (Turkiston)da paxta tozalash sanoatini tiklash va rivojlantirishga ajratildi². Albatta, tarmoqni rivojlantirishga sarflangan bu mablag'lar keyinchalik bir necha yuz barobar bo'lib qaytishini sho'ro hukumati yaxshi bilardi. Sovet Rossiyasi to'qimachilik va ip-gazlama sanoati uchun o'ta dolzarb bo'lgan bu masala shaxsan hukumat raisi diqqat markazida turdi. Natijada 1918–1922-yillarda hukumat raisi 71 marotaba hukumat a'zolari e'tiborini Turkistonda paxtachilik va paxta tozalash sanoati muammolariga qaratdi.

Shuningdek, Turkistonda faoliyat ko'rsatgan Butunrossiya Markaziy ijroiya qo'mitasi va RKP(b) Markaziy Komitetining Turkiston ishlari bo'yicha komissiyasi, keyinchalik Turkbyuro va O'rta Osiyo byurosi ham o'lkada paxta tozalash sanoatiga katta «e'tibor» berdi. Masalan, Turkkomissiya 1920-yil 30-yanvardan 1922-yil 11-fevralgacha 9 marta, Turkbyuro 1921-yil fevraldan 1922-yil fevralgacha 7 marta, O'rta Osiyo byurosi 1922-yil oktabrdan 1924-yil oktabrgacha 10 marta paxta tozalash sanoati masalarini maxsus ko'rib chiqdi.

¹ I.S.Hayitov, T.Akbarov. O'zbekiston paxta tozalash sanoati tarixidan. – T.: «Bilim jamiyati», 1989. 7-bet.

² I.Hayitov. Endi milliy boyligimizga aylandi. «Guliston» jurnali, 2-son, 2001. 44-bet.

Shuning uchun ham 1920-yil fevralda RSFSR XKK «Turkistonda paxta tozalash sanoatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida» qaror qabul qildi. Ko'p o'tmay, 1921-yil martda Turkiston paxta qo'mitasiga 677 million, 1922-yil may oyida 1,5 milliard, dekabrda yana 9,7 million rubl ajratildi¹. Sho'rolar hukumati bu bilan cheklanmadi, chunki unga «paxta suv va havodek» zarur edi.

Ko'rilgan chora-tadbirlar natija bera boshladi. Arxiv hujjatlarining guvohlik berishicha, 1922–1923-yil paxta mavsumidan boshlab paxta tozalash zavodlari foyda ko'rib ishlay boshladilar. 1923-yilda tiklangan paxta tozalash zavodlari soni 23 taga, 1924-yilda esa 35 taga yetdi. Bitta zavod hissasiga to'g'ri keladigan tola ishlab chiqarish 1913-yildagi o'rtacha 186 ming pudgan, 1923-yilda 268 ming pudga, 1924-yilda esa ikki barobar ko'payib, 374 ming pudga yetdi.

Boshqacha qilib aytganda, 1924–1925-yilda paxta tozalash sanoatida yalpi mahsulot ishlab chiqarish 57,8 million rublni tashkil etdi. Bu 1913-yilga nisbatan (96,2 million rubl) 60% ga teng edi².

1924-yilda Toshkent va Andijonda, 1925-yilda Mang'it, Hazorasp, Kitob, Qo'rg'ontepa, Qo'qonqishloqda yangi paxta tozalash zavodlari qurib ishga tushirildi. Shunday qilib, 1924-yilda Kommunistik partiya va sovet hukumati turkistonlik mahalliy aholidan so'ramasdan, yuqoridan turib o'z bilganicha, ammo uzoqni ko'zlab, aniq maqsad yo'lida o'tkazgan milliy-davlat chegaralanishi natijasida sobiq Ittifoq tarkibida tuzilgan sobiq O'zbekiston SSR ixtiyoriga o'tgan o'lkadagi 110 ta paxta tozalash zavodidan 1925-yilda 52 tasi ishga tayyor edi.

Bu hol asta-sekinlik bilan bo'lsa-da, sobiq Ittifoq to'qima-chilik sanoatining ham jonlanishga olib keldi. Ammo bu ham «markaz»ning ehtiyojini qondira olmas edi. Natijada respublikada paxtachilik va paxta tozalash sanoatini tiklash, qayta

¹ I. Hayitov. Endi milliy boyligimizga aylandi. «Guliston» jurnali, 2-son. 2001. 44-bet.

² Индустриальное развитие Узбекистана. – Т., 1966, 59-bet.

ta'mirlash va yangilarini qurish davom ettirildi. 1926-yilda Qorasuvda, 1927-yilda Uchqo'rg'on, Shahrixon, Haqqulobodda yangi paxta tozalash zavodlari qurildi. Natijada 1927–1928-yilga kelib, O'zbekiston sanoati yalpi mahsulot hajmi bo'yicha 1913-yil darajasiga yetdi. Biroq uning yetakchi tarmog'i paxta tozalash sanoati hali 81 foiz darajasida qolayotgan edi¹.

Paxta tozalash sanoati faqat 1928/1929-yil mavsumiga kelib tiklandi. Bunda Toshkentda qurib ishga tushirilgan va, asosan, paxta tozalash zavodlari uchun asbob-uskuna va ehtiyot qismlar ishlab chiqarishga ixtisoslashtirilgan «Bosh paxtachilik qo'mitasi»ning mexanik ustaxonalari ma'lum rol o'ynadi. Ustaxonada tola va momiqni ajratuvchi jin va linterlar ishlab chiqarilishi tarmoqqa chetdan ehtiyot qismlar olib kelishni to'xtatdi.

Oqibatda paxta tozalash zavodlarida jin va arralar soni ko'paydi. Masalan, 1913-yilda bitta zavodda o'rtacha 5 ta jin, 333 ta arra o'rnatilgan bo'lsa, 1927-yilda ularning soni, mos ravishda, 7,5 va 573 taga yetdi. Bu, o'z navbatida, paxta tozalash zavodlarining o'rtacha quvvatini 58 ot kuchidan (1913) 150 ot kuchiga oshirdi. Yoki 1913-yilda bitta jinga 10,3 ot kuchi to'g'ri kelgan bo'lsa, 1927-yilda 20,8 ot kuchi to'g'ri keldi. Umuman, 1913-yildan 1928-yilgacha paxta tozalash zavodlarining ishlab chiqarish quvvati uch barobar, bitta jin va arraga to'g'ri keladigan xomashyo yuklamasi esa ikki barobarga oshdi.

Paxta tozalash zavodlarida xomashyo yuklamasining ortib borishi (pud hisobida)²

Yillar	1 ta zavodga	1 ta jinga	1 ta arraga
1913	171000	35500	500
1925	353000	50000	689
1928	520607	69616	906

¹ Узбекистан за 15 лет. Стат. сб. С. 116.

² O'zR MDA. 9-f., 1-ro'yaxat, 15-to'plam, 15-bet.

Bir vaqtning o'zida paxta tozalash zavodlarida yangi «Pretta» tizimidagi jinlar o'rnatildi. 1924–1925-yilda bunday jinlar 71 % ni tashkil etgan bo'lsa, 1925–1926-yilda 77%, 1926–1927-yilda 86% ni tashkil etdi. Yoki O'zboshpaxtasanoat tizimidagi zavodlarda mavjud 346 ta jindan 315 tasi «Pretta» rusumidagi jinlar edi. Natijada paxta tozalash sanoatida yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmi tola hisobida 1924–1925-yildagi 64,5 ming tonnadan, 1927–1928-yilda 147,9 ming tonnaga yetdi.

1928–1929-yildan xalq xo'jaligini rivojlantirish besh yillik rejalar asosiga ko'chirildi. Bu davrda O'zbekiston paxta tozalash sanoati oldiga yanada katta vazifalar qo'yildi. U ham bo'lsa, qisqa davrda sobiq Ittifoq to'qimachilik sanoatining xomashyopaxta tolasiga bo'lgan ehtiyojini 100 foizga qondirish vazifasi edi. Shu maqsadda paxta tozalash sanoatini rivojlantirishga bo'lgan e'tibor yanada kuchaytirildi.

Shu yerda ta'kidlash joizki, sovet hukumati mamlakatni industrlashtirish yillarida O'zbekistonda birorta ham yirik sanoat korxonasini, masalan, metallurgiya yoki mashinasozlik korxonalarini qurmadi.

Ikkinchi jahon urushigacha bo'lgan uchta 5 yillik (1928/1929–1940/1941-yillar) davrida respublikada ishga tushirilgan 514 ta korxonaning deyarli barchasi paxta va boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi – paxta tozalash, to'qimachilik, pillakashlik, shoyi to'qish, yog'-sovun, g'isht, urug'chilik, ko'n-charm kabi korxonalardan iborat edi, xolos.

Shunga qaramay, Chirchiq Elektrkimyo, Toshkent Qishloq xo'jaligi mashinasozligi, kichik quvvatli suv va issiqlik elektr stansiyalari, sement zavodi kabilar bo'rttirilib ko'rsatildi. Respublika iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlaridan biri – paxta tozalash sanoati haqidagi ma'lumotlar atayin kamaytirib ko'rsatildi yoki umuman hisobga olinmadi.

Holbuki, O'zbekiston paxta tozalash sanoati sovet hokimiyatining 74 yillik hukmronligi davrida respublika iqtisodiyotida o'zining salmoqli o'rnini yo'qotmadi. Aksincha, boshqa sanoat

tarmoqlari, xususan, sobiq markazning to'qimachilik sanoati rivojlanishiga katta hissa qo'shdi.

Masalan, 1932-yilda O'zbekiston paxta tozalash sanoatining asosiy ishlab chiqarish fondlari 1927–1928-yildagi 21 million 937 ming so'mdan 36 million 427 ming so'mga yetdi.

Shu yili (1932-y.) O'zbekiston paxta tozalash sanoati 250 ming tonnadan ortiq paxta tolasi ishlab chiqardi. Buncha miqdordagi paxta tolasi bilan sobiq Ittifoq o'z ehtiyojini 94,8 foizga qondirdi¹. Bu O'zbekistonning «sobiq Ittifoq paxta mustaqilligi»ga, umuman, industrlashtirishga qo'shgan juda muhim hissasi edi.

Bundan ruhlangan sho'rolar hukumati ikkinchi va uchinchi besh yilliklarda (1933–1941) O'zbekiston paxta tozalash sanoatini rivojlantirishning yangi rejalarini ishlab chiqdi. Natijada tarmoqqa 1933–1937-yillarda salkam 13,6 million rubl, 1938–1941-yillarda 52,8 million rubl mablag' sarflashni rejalashtirdi².

Shu hisobdan mavjud paxta tozalash zavodlarini rekonstruksiya qilish, yangilarini qurish boshlandi. Ikkinchi besh yillikda Denov, Yangi Urganch, Karmanadagi 6 ta paxta tozalash zavodlari va boshqalar: uchinchi besh yillikda rejadagi 17 ta o'rniga 8 ta paxta tozalash zavodi qurildi. Tarmoqda yalpi mahsulot ishlab chiqarish 1937-yilda 1932-yilga nisbatan 199,8 foizga, shu jumladan, qimmatbaho xomashyo-paxta tolasi ishlab chiqarish 193,4 foizga oshdi³.

Paxta tozalash zavodlarini elektrlashtirish boshlandi. 1937-yilda elektrlashtirilgan zavodlar soni 14 taga yetdi. 1932-yilda bunday zavodlar soni atigi 2 ta edi. Natijada tarmoqda elektr quvvati 55 ot kuchidan 270 ot kuchiga teng bo'ldi. Paxta uzatish bo'yicha ichki zavod transporti mexanizatsiyalashtirildi. Gidravlik presslar o'rnatilishi natijasida bitta kipning o'rtacha

¹ I.Hayitov. Endi milliy boyligimizga aylandi. «Guliston» jurnali, 2001, 2-son. 44-bet.

² I.Hayitov. Dissertatsiya avtoreferatidan.

³ Statistik to'plam. 145-bet.

og'irligi 8–8,5 puddan 12–14 pud (o'rtacha 210 kg)ga yetkazildi. Zavodlarning bir mavsumdagi ish kuni 111 kundan (1913-y.) 246 kunga (1937-y.) yetdi.

Paxta tozalash zavodlarini yiriklashtirish va rekonstruksiya qilish natijasida asosiy mahsulot – paxta tolasi ishlab chiqarish o'rtacha bitta zavodga 9,59 ming tonnani tashkil etib, jami 47 ta zavodga 451 ming tonna to'g'ri keldi. Bu 1932-yilga nisbatan salkam ikki barobar ko'p edi.

Paxta tozalash sanoatining boshqa texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari yaxshilandi. Masalan, jin dastgohining mehnat unumdorligi bir arra soatga 2,14 kg dan 2,43 kg ga yetdi. Shu davr ichida tolaning chiqishi 31,77 foizdan 33,92 foizga ko'paydi¹.

Uchinchi besh yillikda ham yengil sanoat, xususan, uning paxta tozalash tarmog'i respublika iqtisodiyotida yetakchi tarmoq bo'lib qolaverdi. Masalan, faqat ikki yilda (1938–1939) paxta tozalash sanoatiga 52,8 million rubl mablag' sarflandi. G'ijduvon, Xo'jayli, Qo'ng'iro't, Krasnogvardeysk (Bulung'ur), Chinoz va boshqa tumanlarda yangi paxta tozalash zavodlari qurildi, 10 dan ortiq zavod rekonstruksiya qilindi. Shunday qilib, urush arafasida respublikada 58 ta zamonaviy yirik paxta tozalash zavodi ishlay boshladi. 1940-yilda tarmoqda mahsulot ishlab chiqarish hajmi 657,4 million rublga teng bo'ldi. Bu 1913-yilga nisbatan uch barobar ko'p edi. Shu tufayli O'zbekiston sobiq Ittifoqda ishlab chiqarilayotgan jami paxta tolasining 63,5% ni bera boshladi.

Umuman olganda, urushdan oldingi 15–20 yil ichida paxta tozalash sanoati respublika iqtisodiyotida o'z yetakchilik o'rnini saqlab qoldi. Bunda tarmoq uchun kadrlar tayyorlash masalasi ham ma'lum rol o'ynadi. Zero, paxta tozalash sanoatini tiklash, rekonstruksiya qilish va rivojlantirish mutaxassislarga ehtiyojni kuchaytirdi.

Shu maqsadda, 1927-yilda O'rta Osiyo davlat universitetida «Paxtani dastlabki ishlash» kafedrasi, keyinchalik O'rta Osiyo

¹ Узбекистан за 15 лет. Стат. сб. С. 41.

politehnika va irrigatsiya hamda O'rta Osiyo mexanika-texnologiya institutlarida «Paxtani dastlabki ishlash» mutaxassislarini tayyorlash yo'lga qo'yildi.

1932-yil 26-iyunda sobiq Ittifoq yengil sanoat xalq komissarligining 90-sonli buyrug'i bilan Toshkentda to'qimachilik instituti tashkil etildi. Institutda maxsus «Paxtani dastlabki ishlash fakulteti» va shu nomdagi kafedra tashkil etilib, paxta tozalash sanoati uchun bevosita muhandis-texnologlar tayyorlash yo'lga qo'yildi. Bundan tashqari, bir nechta bilim yurtlari, uch oylik, olti oylik kurslar, malaka oshirish muassasalari ham tashkil etildi. Tarmoq ishchi, xizmatchi va xodimlaridan texnikani bilish minimumi bo'yicha maxsus imtihonlar qabul qilish tartibi joriy qilindi.

O'z navbatida, Moskva, Leningrad (Sankt-Peterburg), Ivanovo oliy o'quv yurtlarida ham O'zbekiston paxta tozalash sanoati uchun kadrlar tayyorlandi. Shuningdek, mamlakat to'qimachilik markazlaridan malakali ishchilar, muhandis-texniklar ham paxta tozalash zavodlarida ishlash uchun O'zbekistonga yuborildilar.

Urushdan oldingi yillarda paxta tozalash sanoatining «rivojlantirilishi» shunga olib keldiki, sho'ro hukumati o'zini oqlash uchun nomiga bo'lsa-da, O'zbekistonda 5–6 foiz paxta tolasini qayta ishlab, undan tayyor mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etishga majbur bo'ldi.

Shu sababli 1930-yilda Farg'onada, 1936–1939-yillarda Toshkentda to'qimachilik korxonalari qurib ishga tushirildi. Paxta sanoatiga butlovchi qismlar yetkazib beruvchi Toshkent mashinasozlik zavodi (1947), «Kommunar» (1929), Kattaqo'rg'onda «Paxtamash» (1939) korxonalari qurildi.

Urush yillarida paxta tozalash sanoati biroz orqaga ketdi. Masalan, 1941-yilda respublikada paxta tolasi ishlab chiqarish 470742 tonnani tashkil etdi, bu 1939-yilga nisbatan qariyb 100 ming tonna kam edi. Bu ko'rsatkich 1942-yilda 270571 ming tonnaga, 1945-yilda esa 205165 tonnaga tushib qoldi¹.

¹ O'zR MDA- 37-f., 32-ro'yxat, 7001-to'plam, 25-bet.

Bunga zavodlarda elektr energiyasining yetishmasligi, rejalashtirilmagan ta'mirlashlar, xomashyo tanqisligi, yetarli darajada kadrlar va ishchi kuchining yo'qligi va boshqalar sabab bo'ldi. Buning ustiga ayrim paxta tozalash zavodlari front uchun mahsulot ishlab chiqarishga o'tkazildi. Natijada ishlab turgan paxta zavodlari soni 1940-yildagi 58 tadan 1945-yilda 50 taga tushib qoldi.

Tabiiyki, O'zbekiston paxta tozalash sanoatidagi bunday ahvol sho'rolar hukumatiga xush kelmas edi. Shuning uchun zudlik bilan respublika iqtisodiyotining bu tarmog'ini tiklash va rivojlantirish choralari ko'rildi. Endilikda uni nafaqat ittifoq to'qimachilik sanoati uchun, balki o'z ta'siridagi sotsialistik davlatlar to'qimachilik korxonalari uchun ham strategik xomashyo – paxta tolasi yetkazib beruvchi tarmoqqa aylantirish vazifasi qo'yildi.

Shu maqsadda 1946–1950-yillarda paxta tozalash sanoatida katta hajmdagi tiklash-ta'mirlash ishlari amalga oshirildi. Natija shu bo'ldiki, butun sanoatda bo'lganidek, O'zbekiston paxta tozalash sanoatida ham besh yillik reja uch yilda (1946–1948) bajarildi. 1948-yilda respublika paxta tozalash sanoatida tola ishlab chiqarish urushdan oldingi darajaga yetdi. Shu yili O'zbekistonda 517,7 ming tonna paxta tolasi ishlab chiqarildi. Bu 1940-yilga nisbatan 97,1 foiz (532,3 ming tonna)ni tashkil etdi. 1950-yilda esa paxta tolasi ishlab chiqarish 641 ming tonnaga yetdi. Ishlab turgan paxta zavodlari soni 63 tani tashkil etdi¹.

Paxta tozalash sanoatining texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlari

	O'lchov birligi	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Paxta tolasi ishlab chiqarish	Ming tonna	989	1019	1092	1055	1048	1012
Jinning unumdorligi	kg arra/soat	6,8	7,1	7,3	7,6	7,9	7,6
Tola chiqishi	foiz	34,4	34,1	34,7	33,9	34,3	34,1

¹ O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – T., 1997, 258–259-betlar.

1950–1980-yillarda respublikada paxtachilik jadal rivojlandi. Shu davrda paxta tayyorlash 2 mln tonnadan 6 mln tonnaga yetdi. Bu hol paxta tozalash sanoatini ham rivojlantirishni talab etdi. Natijada 1951–1960-yillarda respublikada 12 ta, 1965-yilgacha yana 7 ta paxta tozalash zavodlarini qurib ishga tushirish rejalashtirildi. Amalda 1950–1962-yillarda 7 ta paxta tozalash zavodi, shu jumladan, Juma, Yakkabogʻ, Shoʻrchi, Boʻka, Termiz, Toʻrtkoʻl zavodlari qurildi. Qolgan zavodlarda yangi jin va linter mashinalari oʻrnatildi. Masalan, 1958–1961-yillarda oʻrnatilgan 178 ta yangi linterlar, chigitni linterlashni 2–3 marta oshirib, linter xoʻjaligi quvvatini 19,5 foizga koʻtardi. Tarmoqdagi koʻplab zavodlar qayta uskunalandi. Faqat 50-yillar oxiri – 60-yillar boshida qoʻshimcha 84 ta quritish-tozalash sexi qurildi. 400 tonnalik presslar oʻrnatildi.

Jadvaldan koʻrinib turibdiki, 1958–1963-yillarda paxta tozalash sanoati bir tekisda rivojlandi va respublika iqtisodiyotida muhim rol oʻynashda davom etdi.

1966–1970-yillarda respublikada paxta tayyorlashning yillik oʻrtacha miqdori 4 mln tonnadan oshib ketishi sababli 21 ta paxta tozalash zavodi qurib ishga tushirildi. Boshqa zavodlarda jin va linterlar toʻla yangilandi, qudratli gidropresslar oʻrnatildi. Natijada paxta tozalash sanoatining asosiy fondlari 43 foizga oʻsdi¹.

Mustaqillikkacha boʻlgan soʻnggi 20 yilda (1970–1990) paxta tozalash sanoatini modernizatsiya qilish davom ettirildi. Shu davrda 30 dan ortiq yangi zavodlar, shu jumladan, 80-yillarda 12 ta paxta tozalash zavodi qurilib, ularning soni mustaqillik arafasida (1990-y.) 119 tani tashkil etdi².

Shuni ham aytish kerakki, bu davrda paxta tozalash zavodlari yiriklashtirildi. Qorakoʻl, Gʻijduvon, Kattaqoʻrgʻon, Qoʻrgʻon-tepa, Hazorasp, Qoʻqon-1, Quva, Juma, Denov va boshqa paxta

¹ И. Искандаров. Текстильная промышленность Узбекистана. – Т., 1974.

² Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Т., 1997. 258-bet.

tozalash zavodlari quvvati yiliga 100 ming va undan ortiq paxta hosilini qayta ishlashgacha oshirildi.

Sanoatning paxta tozalash tarmog'iga ehtiyot qismlar yetkazib beruvchi Samarqandning «Paxtamash», Chustning «Olmospaxtamash» korxonalari qurildi, Kattaqo'rg'onning «Paxtamash», «Toshpaxtamash-2» korxonalari esa qayta ixtisoslashtirildi.

Tarmoqda asosiy xomashyo – paxta tolasi, shuningdek, mo'miq, chigit chiqishini yaxshilash, sifatini oshirish, yangi paxta navlarini yaratish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borildi. Shu maqsadda, O'zbekiston paxta tozalash sanoati rivojlanishining sho'rolar davri bosqichida Markaziy paxta tozalash sanoati ilmiy-tadqiqot instituti (1926-y.), Toshkent davlat maxsus paxta tozalash uskunalari konstruktorlik byurosi (1953-y.), Paxta sellulozasi kimyosi va texnologiyasi ilmiy-tekshirish instituti (1959-y.) tashkil etilib, ilmiy izlanishlar olib borildi¹.

Natijada olimlar va tarmoq ishchi xodimlari hamkorligida paxta tozalash sanoati uchun texnologik qurilmalar paxtani tayyorlash, quritish, tozalash, saqlashda qo'llaniladigan mashina va mexanizmlar, arrali va jo'vali jin mashinalari, linterlar, tola tozalagichlar, chigitni saralash va tozalash mashinalari, transportyorlar, jami 50 dan ortiq nomdagi mahsulotlar ishlab chiqarilib joriy etildi.

Jumladan, 1975–1978-yillarda paxtani qayta ishlash bo'yicha potok liniyalar yaratilib, ishlab chiqarishga joriy etilishi yaxshi samara berdi. Xususan, «Mehnat» va RX-1 tola tozalagich mashinalari Zagreb (1977-y.), Plovdiv (1979-y.) xalqaro yarmakalarida oltin medalga sazovor bo'ldi².

Shunday qilib, O'zbekiston paxta tozalash sanoati sho'rolarning 74 yillik hukmronligi davrida katta tarixiy bosqichni bosib o'tdi. Bu davrda zamonaviy paxta tozalash zavodlari

¹ O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – T., 1997. 251, 259-bet.

² O'sha manba, 251-bet.

soni 119 taga yetdi. Tola ishlab chiqarish 1980-yilda eng yuqori darajaga yetib 1 mln 745 ming tonnani tashkil etdi.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, birinchidan, shoʻrolar davrida Oʻzbekiston paxta tozalash sanoati, asosan, sobiq markaz uchun xizmat qildi va uning manfaati yoʻlida rivojlantirildi.

Ikkinchidan, respublikada jami tayyorlangan paxta xomashyosining atiga 6–8 foizi shu yerda qayta ishlandi. Bu hol soʻnggi 60 yil (1930–1990.) oʻzgarmadi.

Uchinchidan, paxta tozalash zavodlari, asosan, shaharlarda joylashtirildi. Natijada paxtani tashish va qayta ishlash xarajatlari oshib ketdi, ekologik muhit buzildi.

Toʻrtinchidan, respublika iqtisodiyoti, asosan, paxtachilik, paxta tozalash sanoati bilan bevosita va bilvosita aloqador tarmoqlarga ixtisoslashib bir tomonlama rivojlandi.

Beshinchidan, shoʻrolarning 74 yillik hukmronligi davrida qanchalik harakat qilinmasin, tola chiqishi va sifatida jiddiy oʻzgarish boʻlmadi, toladan tayyor mahsulot ishlab chiqarish markazda qolaverdi.

SHOʻROLAR DAVRIDA OʻZBEKISTONNING MAMLAKAT XOMASHYO BAZASIGA AYLANIB QOLISHI VA UNING IJTIMOIIY-IQTISODIY OQIBATLARI

Oʻzbek xalqi qadimdan dehqonchilik bilan shugʻullanib kelgan. Bugun ham u yetakchi oʻrinda. Oʻz navbatida, dehqonchilikning yetakchi tarmogʻini paxtachilik tashkil etadi. Paxtachilikning pirovard asosiy mahsuloti – paxta tolasi va paxta moyidir.

Paxta, yuqorida taʼkidlab oʻtganimizdek, qimmatbaho xomashyo, bebaho boylik. Masalan, 1 tonna paxta xomashyosidan oʻrtacha 320–350 kg tola yoki 3500 m² gazlama, 10 kg momiq, 620 kg chigit olinadi. Chigitdan esa 110 kg moy, 225 kg kunjara,

175 kg shulxa, 35 kg lint, 30 kg tuk (delint) chiqadi¹. Umu-
man, g'o'zadan olinadigan mahsulotlar asosida sanoat usulida
1200 dan ko'proq turli mahsulotlar ishlab chiqarish mumkin².

Bugungi kunda respublikamiz xalq xo'jaligining 70 foizdan
ko'prog'i texnologik jihatdan paxtachilik bilan bevosita bog'liq.
Shuning uchun ham sovet hukumati sobiq umumittifoq mehnat
taqsimotida O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirishni o'zbek
xalqi oldiga asosiy vazifa qilib qo'ydi. Natijada, sovet hokimi-
yatining birinchi kunlaridanoq O'zbekiston qishloq xo'jaligida
paxtachilik yetakchi o'rin tuta boshladi. Zero, «Turkiston
(O'zbekiston) sobiq Ittifoq uchun yagona paxta manbayi» edi³.

Bu hol yosh sovet davlatidan zudlik bilan O'zbekistonda
paxtachilikni tiklashni taqozo etardi. Shu maqsadda sovet
hukumati O'zbekistonda paxtachilikni rivojlantirishga kirishdi.
Bunda qo'yilgan asosiy vazifa O'zbekistonni mamlakatning
xomashyo bazasiga aylantirish edi. Natijada bu yo'nalishda aniq
harakatlar boshlandi. 1918-yil 17-mayda RSFSR xalq komissarlari
kengashining «Turkiston o'lkasida sug'orish ishlariga 50 million
so'm ajratish to'g'risida»gi, 1920-yil 2 va 27-noyabrda «Turkiston
va Ozarbayjonda paxtachilikni rivojlantirish to'g'risida»gi
dekretlari qabul qilindi. Bundan tashqari, 1921-yilda Turkistonda
paxtachilikni tiklash va rivojlantirish ishlariga bosh-qosh bo'-
luvchi Turkiston paxtachilik qo'mitasi (Turkxlopkom), ko'p
o'tmay markazda «Bosh paxtachilik qo'mitasi» (Glavxlopkom)
tashkil etildi. Shuningdek, bir necha bor paxtakorlar uchun katta
miqdorda mablag'lar ajratildi. Masalan, 1921-yil sentabrdan 1922-
yil yanvargacha Turkiston paxtachilik qo'mitasi ixtiyoriga mar-
kazdan 134 milliard rubl mablag' jo'natildi. Bu ko'rilgan chora-
tadbirlar natijasida asta-sekinlik bilan O'zbekistonda paxtachilik
tiklanib, rivojlana boshladi. 1924-yilda, ya'ni O'zbekiston SSR

¹ O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – T., 1997. 284-bet.

² O'sha joyda.

³ *I.S.Hayitov*. O'zbekiston paxta tozalash sanoati tarixidan. 1989. 8-bet.

tuzilgan yili respublikada paxta ekiladigan maydonlar 264,8 ming gektarni, yalpi hosil esa 205,8 ming tonnani tashkil etdi. Bu 1921-yilga nisbatan, mos ravishda, 2,8 va 6,6 barobar ko'p edi. Ko'p o'tmay, 1928-yilga kelib, O'zbekistonda paxtachilik tiklandi. Shu yili paxta maydonlari 589,2 ming gektarga, yalpi hosil esa 533,3 ming tonnaga yetdi¹.

Bundan ruhlanib ketgan sovet hukumati O'zbekiston mehnatkashlari oldiga yanada kattaroq vazifa qo'ydi. U ham bo'lsa, paxta tayyorlashni yaqin besh yil (1928–1932-yillar) ichida kamida 1 mln tonnaga yetkazish va shu bilan sobiq Ittifoqning chetdan paxta sotib olishiga chek qo'yib, mamlakat «paxta mustaqilligi»ni ta'minlash vazifasi edi.

Sho'rolarning dabdabali soxta va'dalariga uchgan, ertaga, albatta, turmushimiz yaxshi bo'ladi, deb ishongan o'zbek xalqi bu vazifani o'ziga katta ishonch deb bildi. Sof, halol, lekin og'ir mehnat qilib oldiga qo'yilgan vazifani bajardi. 1932-yilda respublikada 814 ming tonna paxta xomashyosi tayyorlanib, undan 250 ming tonna paxta tolasi ishlab chiqarildi. Buncha miqdordagi paxta bilan sobiq Ittifoq o'zining to'qimachilik sanoati va boshqa ehtiyojlari uchun qimmatli hamda strategik ahamiyatga ega bo'lgan xomashyo – paxta tolasiga talabini 94,6 foizga qondirdi. Bu amalda «SSSRning paxta mustaqilligi»ga erishildi degan so'z edi.

Mamlakat «Paxta mustaqilligi»ning ta'minlanishi sobiq Ittifoqni har yili chetdan paxta sotib olish uchun sarflaydigan 100 millionlab oltin rubldan xalos etdi. Bu industrilashtirish uchun O'zbekiston qo'shgan katta hissa edi. Afsuslar bo'lsinki, bu mablag'ning bir foizi ham O'zbekistonga tegmadi yoki respublikada shu hisobdan birorta ham yirik sanoat korxonasi qurilmadi. O'zbek xalqiga rahmat ham aytilmadi, kosasi ham oqarmadi.

Aksincha, paxta va paxtachilik xalqimiz uchun «milliy g'urur, iftixor, milliy boylik, partiya va vatan oldidagi burch»

¹ I.S.Hayitov. O'zbekiston paxta tozalash sanoati tarixidan. 1989. 8-bet.

deb e'lon qilindi. Vazifalar esa yanada kengaydi. Shunday qilib, sovet hokimiyati yillarida O'zbekiston paxtachiligi katta, og'ir va murakkab davrni boshidan kechirdi.

Sho'rolar davrida O'zbekiston paxtachiligi ¹

Yillar	Ekin maydoni (ming ga)	Yalpi hosil (ming tonna)	Hosildorlik, s/ga
1924	264,8	205,8	7,8
1928	589,2	533,8	9,1
1930	883,8	744,3	8,4
1940	923,5	1385,9	15
1950	1098,1	2225,6	20,3
1960	1386,6	2823,5	20,4
1970	1709,2	4495,2	26,3
1980	1877,7	5578,7	29,7
1990	1830,1	5058,0	27,6

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, respublikada paxta tayyorlash yildan yilga ortib bordi. Birin-ketin millionlik marralar zabt etila boshladi. Xususan, 1935-yilda birinchi millionlik marradan o'tilgan bo'lsa, 1950-yilda ikkinchi, 1961-yilda uchinchi, 1966-yilda to'rtinchi, 1971-yilda beshinchi va 1980-yilda oltinchi millionlik marra ham egallandi. Shu davrda hosildorlik gektar boshiga o'rtacha 10 sentnerdan 32 sentnerga yetdi.

Hisob-kitoblarga ko'ra, sovet hokimiyatining 60 yilida (1930–1990) O'zbekiston «mamlakat» xazinasiga taxminan 180–185 million tonna strategik xomashyo – paxta hosili yetkazib berdi. Agar buni paxta tolasi hisobida ko'rsak, u ham taxminan 57–60

¹ O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – T., 1997, 284-bet.

million tonnani tashkil etadi. Endi buni pulga chaqib ko‘ring. U bir necha yuz milliard dollarni tashkil etadi¹.

Biroq, shuncha miqdordagi boylik – paxta tolasi berib sobiq Ittifoq iqtisodiyotiga salmoqli hissa qo‘shgan bo‘lsa-da, O‘zbekistonga «boqimanda» sifatida qaralardi. Holbuki, o‘zbek paxtasi bir necha bor sobiq Ittifoq xalqlarini ocharchilik xavfidan saqlab qolgan.

Masalan, 1976-yilda sobiq Ittifoqda g‘alladan kam hosil olin-di. Shunda sovet hukumati G‘arb davlatlaridan oltin hisobiga g‘alla sotib olmoqchi bo‘ldi, ammo ular oltinni olmadilar. «Biz uni faqat strategik xomashyo – paxtaga sotamiz», – deyishdi. Shu yil O‘zbekistonda rejada belgilanganidan 400 ming tonna ko‘p paxta hosili olingan edi. Natijada sovet hukumati paxtani donga almashtirdi. G‘arb davlatlari uning har tonnasiga 18 tonnadan g‘alla berdilar. Natijada bu don mamlakat xalqini ochlikdan saqlab qoldi². Demak, paxtamiz oltindan ham kuchli, bebaho xazina ekan.

Afsuski, O‘zbekiston va o‘zbek xalqi bu boylikdan bahramand bo‘la olmadi. Bu haqda hurmatli Prezidentimiz I.Karimov shunday degan edi: «O‘zbek paxtasini kimdir, qayoqqadir olib borib, qaysidir narxda, kimgadir sotish payida bo‘lardi. Bir e‘tibor bering-a, qanchalik mavhum bu gaplar! «Kimdir», «Qayoqqadir», «Kimgadir» va «Qaysidir» – yaqin o‘tmishda biz guvoh bo‘lgan savdolar ana shu so‘zlarda o‘z ifodasini topgan edi»³.

Shuning o‘zi ko‘rsatadiki, O‘zbekiston va o‘zbek xalqi bilan hech kim hisoblashmadi. «Sobiq markaz olib borgan siyosat oqibatida O‘zbekiston faqat xomashyo berishdan nariga o‘tmadi. O‘zida bor narsani o‘zi ishlata olmadi»⁴.

¹ I.S.Hayitov. Ma‘ruzalar matni. – TTESI, 1999 y.

² «Xalq so‘zi». Paxta – oltindan ham bebaho. 2000-yil. 13-dekabr.

³ I.A.Karimov. O‘zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. – 1-jild. – T.: «O‘zbekiston», 1996. 106-bet.

⁴ O‘sha manba, 13-bet.

Bundan xulosa shuki, sovet hokimiyati yillarida O‘zbekiston nafaqat Sobiq Ittifoqning, balki sobiq sotsialistik mamlakatlarning ham xomashyo bazasiga aylanib qoldi. U o‘z paxtasi bilan sobiq Ittifoqning 100 foiz, sotsialistik mamlakatlarning 80 foiz ehtiyojini qondirar edi.

**1976-yilda dunyoning ayrim mamlakatlarida paxta hosildorligi
va tola ishlab chiqarish holati**

Davlatlar	Hosildorlik, s/ga	Tola ishlab chiqarish (ming tonna)	Davlatlar	Hosildorlik, s/ga	Tola ishlab chiqarish (ming tonna)
Sobiq Ittifoq	8,6	2515	Kolumbiya	5,0	136
Shu jumladan					
O‘zbekiston	9,0	1604	Meksika	8,0	200
Misr	7,0	392	Pokiston	2,7	510
Argentina	3,6	160	Suriya	7,5	1501
Braziliya	1,4	516	Sudan	4,8	229
Hindiston	1,4	1110	AQSH	4,8	1813
Eron	5,0	165	Turkiya	5,9	457

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, O‘zbekiston paxta tolasini ishlab chiqarish bo‘yicha ham yetakchi davlatlar qatorida turibdi. Bu paxta bizning asosiy boyligimiz ekanidan dalolat emasmi? Xuddi shunday, ammo sho‘rolar davlati bizdan shu boylikni olib qo‘ydi. Fikrimiz isboti uchun Prezidentimiz I.Karimovning quyidagi so‘zlarini eslash o‘rinli deb bilamiz. «Keyingi 15 yilda terilgan paxtaning ham hisob-kitobi ayon. O‘zim hisoblab chiqqanman: shu davr mobaynida kamida 35 milliard dollarlik boylik paxta

va oltin Markaz ehtiyoji uchun olib chiqib ketilgan»¹. Bu yerda yurtboshimiz 1976–1990-yillarni nazarda tutgan. Hisob-kitobda boshqa boyliklar inobatga olinmagan.

Tabiiyki, paxta oʻz-oʻzidan boʻlmaydi. U juda katta mehnat va qoʻshimcha resurslarni talab qiladi. Masalan, sobiq Ittifoqda paxtachilikni rivojlantirish maqsadlarida, birinchi navbatda, jamoalashtirish siyosati amalga oshirildi. Yakka dehqon xoʻjaliklari tugatilib, yirik jamoa xoʻjaliklari – kolxozlar tashkil etildi, «Xalq hashari» deb atalmish yoʻl bilan suv xoʻjaligi qurilishi – kanallar, suv omborlari qurish keng avj oldirildi.

Albatta, paxta ekiladigan maydonlarning 60 yil (1930–1990) davomida 884 ming gektardan 2 million 110 ming gektarga yetishi, oʻz navbatida, suvga, mineral oʻgʻitlarga boʻlgan talabni oshirib yubordi. Natijada 1929–1940-yillarda umumiy uzunligi 2108 km boʻlgan katta va kichik kanallar, shu jumladan, Katta Fargʻona kanali (270 km), Shimoliy Fargʻona kanali (133 km), Qizketgan, Darhom, Narpay, Hazarbogʻ, Toshsaqa, Sovoy, Dalvarzin kanallari, Kattaqoʻrgʻon suv ombori qurildi.

Urushdan keyingi yillarda Oʻzbekiston paxtachiligida yanada «katta oʻzgarishlar» qilindi. Oʻtgan asr 50-yillaridan qoʻriq va boʻz yerlarni oʻzlashtirish avj oldirildi. Mirzachoʻl, Qarshi, Surxon-Sherobod, Markaziy Fargʻona, Malik, Jizzax choʻllarida ming-minglab gektar yangi yerlar oʻzlashtirildi. Bu yerlarni sugʻorish uchun esa Janubiy Mirzachoʻl, Kirov nomli, Amu-Buxoro, Amu-Qorakoʻl, Katta Andijon kanallari, Kosonsoy, Uchqizil, Quyimozor, Toshkent, Janubiy Surxon, Chimqoʻrgʻon, Karkidon, Pachkamar suv omborlari qurildi.

60-yillardan paxtachilikda kompleks mexanizatsiyalash, kimyolashtirish, fan va texnikaning eng yangi yutuqlarini ishlab chiqarishga joriy etish, gʻoʻzaning serhosil, ertapishar navlarini yaratishga eʼtibor kuchaytirildi. Keyingi yillarda respublikaning barcha viloyatlari va Qoraqalpogʻiston Respublikasida ilmiy

¹ I.A.Karimov. Oʻzbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-jild. – T.: «Oʻzbekiston», 1996. 188-bet.

asoslangan mintaqaviy dehqonchilik tizimi, g'oz'a yetishtirishning industrial texnologiyasi ishlab chiqildi va joriy etildi.

Paxta hosildorligini oshirish va tola sifatini yaxshilash choralari ko'rildi. 1922-yildan 1990-yilgacha 7 marta paxta navlarini almashtirish o'tkazildi. Yangi tezpishar, serhosil, uzun tolali navlar yaratildi. Natijada tola uzunligi 26–28 mm dan (1913-y.) 32–33 mm gacha, tola chiqishi esa 26–28 foizdan 35–41 foizgacha ko'tarildi. G'ozaning vilt va boshqa kasalliklardan zararlanishi keskin kamaytirildi.

Shu bilan birga, O'zbekistonda paxtachilikning keskin darajada rivojlantirilishi bir qator salbiy oqibatlarga ham olib keldi. Xususan, oziq-ovqat mahsulotlari – go'sht, sut, kartoshka, meva-sabzavot, g'alla yetishtirish kamayib ketdi. Respublika ularning asosiy qismini chetdan olib kelishga majbur bo'ldi.

Ikkinchidan, g'ozaga ishlov berish maqsadida turli xil kimyoviy modda va gerbitsidlarning ishlatilishi oqibatida suv, havo, oziq-ovqat mahsulotlari, eng yomoni, odamlar zaharlandi. Natijada ayollarda kamqonlik kasali, farzandlarning nogiron bo'lib tug'ilishi ko'payib ketdi. Hisob-kitoblarga qaraganda, AQSH 70-yillarda Vyetnamdagi urushda jon boshiga 3–4 kg zaharli kimyoviy moddalar ishlatgan ekan. Tinch O'zbekistonda esa bu ko'rsatkich 53–54 kg ni tashkil etgan. Biroq bu haqda «markaz» lom-mim demagan.

Uchinchidan, respublikada ekologik vaziyat buzildi. Katta miqdordagi yer maydonlari ishdan chiqdi. Urushdan keyingi yillarda sug'oriladigan yerlar maydoni 2 barobar ko'paydi. Faqat 1975–1985-yillarda 1 million gektar yangi yerlar o'zlashtirildi. 1985-yilga kelib ekin maydonlarining 75 foizi paxta hissasiga to'g'ri keldi¹. Dunyoning hech bir mamlakatida paxta bu qadar monopoliya darajasiga yetmagan edi.

To'rtinchidan, 50–60-yillardan boshlab keng masshtabda yangi yerlarning o'zlashtirilishi, sanoat va chorvachilik komp-

¹ I.S.Hayitov. Ma'ruzalar matni. – TTESI, 1999. 36-bet.

lekslarining ekstensiv rivojlanishi Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshonda suv miqdorining kamayishi va shoʻrlanishiga olib keldi.

Beshinchidan, nafaqat Oʻzbekiston, balki butun Markaziy Osiyo uchun eng katta muammo – Orol fojiasi kelib chiqdi. 1962–1990-yillar ichida Orol dengizida suv hajmi 1064 km³ dan 400 ming km³ ga kamaydi yoki shu davrda uning suv havzasi maydoni 66 ming km² dan 32,5 ming km² ga qisqarib, bugun Orol dengizi bir necha boʻlaklarga boʻlinib ketdi. Uning qirgʻoqlari 80–100 kilometrga chekinib, 4 million gektardan ortiq yangi qum-tuzli choʻl paydo boʻldi¹.

Orolning bunday ahvolga tushib qolishi uning mintaqasida yashovchi 35–40 million aholi turmush tarziga salbiy taʼsir koʻrsatdi. Xususan, uning oʻrnida paydo boʻlgan choʻldan har yili atmosferaga koʻtarilayotgan 15–75 million tonna chang va tuz aralash qum 400–500 kilometrgacha borib yetmoqda. Natijada aholini toza ichimlik suvi, oziq-ovqat mahsulotlari bilan taʼminlashda muammolar kelib chiqdi. Kasalmand kishilar soni ortib bormoqda.

Xulosa qilib aytsak, mana shu va boshqa sabablar Oʻzbekiston iqtisodiyotining bir tomonlama rivojlanib, asosan, paxtachilik va u bilan bogʻliq tarmoqlarga oʻralashib qolganligining bevosita isbotidir. Shu tufayli iqtisodiyotimizning boshqa hayotiy zarur sohaları rivojlanmay qoldi. Oʻzbekiston agrar mamlakat boʻlib qolaverdi.

ISTIQLOL YILLARIDA MAMLAKAT PAXTA TOZALASH SANOATI FAOLIYATINI TAKOMILLASHTIRISHGA OID KOʻRILGAN CHORA-TADBIRLAR

Oʻzbekiston mustaqillikka erishganidan soʻng paxta haqiqiy boyligimizga aylandi. Oʻzbekiston hukumati respublikada paxtachilikni rivojlantirishning strategiyasini qayta koʻrib chiqdi.

¹ I.S.Hayitov. Maʼruzalar matni. – TTESI, 1999. 37-bet.

Asosiy e'tibor umumiy hosilga emas, balki undan olinadigan tolaga qaratiladigan bo'ldi.

Eng muhimi, respublikada paxta yakkahokimligiga chek qo'yildi. Paxtachilik va paxta tozalash sanoatiga yangicha yondashuv boshlandi. Prezidentimiz tomonidan paxta borasidagi O'zbekistonning asosiy maqsadlari e'lon qilindi. Ular quyidagilardan iborat:

1. Paxta hosildorligini oshirish.
2. Paxta tolasining sifatini yaxshilash.
3. Yuqori sifatli urug'lik yetishtirishni ko'paytirish.
4. Ekinlarni sug'orishda suvni tejash.
5. Atrof-muhitni sog'lomlashtirish, ekologiya vaziyatini yaxshilash¹.

Bu vazifani bajarish uchun «Eng avvalo, iqtisodiyotning faqat xomashyo yetishtirishdek samarasiz yo'nalishidan qutulish kerak» edi². Shuni alohida ta'kidlash joizki, bugun «Biz barcha taraqqiy topgan va ma'rifatli mamlakatlar kabi paxta bilan emas, avvalo, tayyor mahsulot bilan savdo qilishimiz lozim»³.

Paxta va undan olinadigan muhim strategik xomashyo – paxta tolasini bizning asosiy boyligimiz ekani hammaga ma'lum. Demak, uni o'z manfaatimiz yo'lida rivojlantirishimiz zarur. Buning uchun mustaqillikning ilk kunlaridayoq, paxta yetishtiradigan xo'jaliklar, paxta tozalash sanoati korxonalari va tashkilotlarining iqtisodiy mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan zarur shart-sharoitlarni yaratib berish va bozor iqtisodiyoti sharoitida paxta xomashyosini qayta ishlash samarasini oshirish maqsadida 1992-yil 7-noyabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «O'zbekiston paxtani qayta ishlash va paxta mahsulotini sotish davlat aksionerlik assotsiatsiyasini tashkil etish to'g'risida»gi 485-sonli farmoni e'lon qilindi. Unga ko'ra tashkil

¹ I.A.Karimov. Yangicha fikrlash va ishlash davr talabi. – T., 1997. 153-bet.

² I.A.Karimov. O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-jild. – T.: «O'zbekiston», 1996. 11-bet.

³ O'sha manba, 118-bet.

etilgan «O'zpaxtasanoatsotish» davlat aksionerlik uyushmasi oldiga quyidagi vazifalar qo'yildi:

- respublikada yetishtirilgan paxta xomashyosini sotib olish, saqlash va qayta ishlash;
- paxta mahsulotlarini iste'molchilarga, shu jumladan, eksportga sotish va ularga yetkazib berish;
- paxta xomashyosini sotib olish, saqlash va qayta ishlashda yagona ilmiy-texnik siyosat yuritish va jahon andozalariga mos keladigan paxta tolasi va boshqa paxta mahsulotlarini ishlab chiqishni ta'minlovchi ilg'or, kamxarj texnologiyalarni tatbiq etish;
- yetkazib berilgan mahsulot uchun ta'minotchilar va iste'molchilar bilan markazlashgan holda hisob-kitob qilish.

«O'zpaxtasanoatsotish» uyushmasi tomonidan bu vazifalarning bajarilishi respublikamiz iqtisodiyotiga salmoqli ulush bo'lardi. Zero, «Paxta O'zbekiston uchun respublikaning mustaqilligini kafolatlaydigan siyosiy va iqtisodiy kuch-qudrat manbayi»¹ edi.

Bu vazifani bajarish uchun «O'zpaxtasanoatsotish» uyushmasi yetarli imkoniyatga ega edi. Uning tarkibida 1992-yilda 13 ta hududiy davlat aksiyadorlik birlashmalari, 113 ta paxta tozalash zavodlari, 12 ta paxta va 4 ta ta'minot bazalari, shuningdek, soha bo'yicha respublika ilmiy-tekshirish markazi bor edi.

Natijada paxta tozalash sanoati faoliyatini takomillashtirish boshlandi. Avvalo, paxtaning narxi ko'tarilib, moddiy manfaatdorlik oshirildi. Jumladan, faqat 1991–1992-yilda paxta narxi 9 barobar oshdi. Uni jahon narxlariga tenglashtirish chora-tadbirlari ko'rildi. Chunki «O'zbekiston nafaqat O'rta Osiyoda, balki dunyoda ham muhim strategik mahsulot – paxta va undan ishlanadigan mahsulotlarni eksport qilishda yetakchi o'rin tutadi»².

¹ I.A.Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-jild. – T.: «O'zbekiston», 1996. 220-bet.

² I.A.Karimov. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-jild. – T.: «O'zbekiston», 1996. 13-bet.

Shu ma'noda, paxta tolasi respublika budjetini qattiq valuta bilan to'ldirishda, mamlakatimizda to'qimachilik, yengil va boshqa sanoat tarmoqlarini rivojlantirishda katta kuch, manba edi. «Respublika paxta tolasi ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda to'rtinchi va uni eksport qilish bo'yicha ikkinchi o'rinda turadi»¹.

Buni yaxshi anglagan O'zbekiston rahbariyati mustaqillikning ilk kunlaridanoq paxta tozalash sanoatiga e'tiborni kuchaytirdi. Zero, unga mablag' sarflash eng samarali va foydali bo'lib, o'zi ni tez oqlaydi. Shundan kelib chiqib, «Biz O'zbekiston paxta tolasini eksport qilish bo'yicha jahonda egallab turgan ikkinchi o'rinni saqlab qolishga qat'iy ahd-paymon qilganmiz»². Biroq bu O'zbekiston chetga paxta tolasini 100 foiz chiqaradi, degan ma'noni bildirmaydi. Aksincha, yaqin kelajakda paxta tolasining kamida 60 foizini o'zimizda qayta ishlab, undan tayyor mahsulot ishlab chiqarishni keskin oshirishni nazarda tutardi.

Buning uchun, dastavval, «qimmatli xomashyoni qayta ishlash asosida tayyor mahsulot ishlab chiqaradigan qo'shma korxonalarni rivojlantirishimiz, chet ellik sheriklarimiz bilan zamonaviy ixcham korxonalar tashkil etib, ularni, birinchi navbatda, mehnat resurslari va xomashyo manbalariga – avvalambor, qishloq joylariga yaqinroq joylashtirishimiz kerak» bo'ladi³.

Oqibatda sohada islohotlarni chuqurlashtirish boshlandi. Uning birinchi bosqichi sohada 1995–1996-yillarda boshlandi, davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish amalga oshirilib 146 davlat korxonalari, shu jumladan, 128 paxta tozalash zavodlari ochiq turdagi aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi.

Bunda bir qator, asosan, paxta tozalash zavodlariga yordamchi xizmat ko'rsatuvchi korxonalar «O'zpxatasanoatsotish» uyush-

¹ I.A.Karimov. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida. – T., 2003. 227-bet.

² I.A.Karimov. Yangicha fikrlash va ishlash – davr talabi. 5-jild. – T.: «O'zbekiston», 1997. 154-bet.

³ I.A.Karimov. O'zbekiston: milliy istiqlof, iqtisod, siyosat, mafkura, 1-jild. – T.: «O'zbekiston», 1996. 118-bet.

masi tasarrufidan chiqarilib, mas'uliyati cheklangan jamiyatlar yoki xususiy korxonalarga aylantirildi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 31-martda imzolagan «Qimmatli qog'ozlar bozorini rivojlantirish va xorijiy investorlarning respublika fond bozoridagi ishtirokini kengaytirish bo'yicha qo'shimcha choralar to'g'risida»gi hamda 1998-yil 4-martda chiqargan «Fond bozorini yanada rivojlantirish va davlat mulki negizida tuzilgan aksionerlik jamiyatlarini qo'llab-quvvatlash choralari to'g'risida»gi Farmonlari paxta tozalash sanoatida islohotlarni chuqurlashtirishda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

«O'zpaxtasanoatsotish» uyushmasida mazkur farmonlarni bajarish borasida maxsus «Aksiyadorlik jamiyatlarining aksiya paketlarini joylashtirish bo'yicha dastur» ishlab chiqildi. Shu asosda 273,3 mln so'mlik aksiyalar sotildi. Aksiyadorlik jamiyatlarining maxsus ssuda hisob raqamiga 260 mln so'mdan oshiqroq mablag' tushirilib, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilishga yo'naltirildi.

Paxta tozalash sanoati korxonalari va tashkilotlarining xo'jalik yuritishdagi mustaqilligini oshirish, ularni boshqarishda aksiyadorlarning rolini kuchaytirish, sohani rivojlantirish va texnik jihatdan qayta jihozlashga investitsiyalarni, shu jumladan, xorijiy investitsiyalarni keng jalb qilish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Paxta sanoatini monopoliyadan chiqarish va boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 2001-yil 11-iyundagi Farmoni muhim ahamiyat kasb etdi.

2001-yil 12-iyunda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ushbu Farmonini bajarish uchun «Respublika paxta tozalash sanoati boshqaruv tizimini takomillashtirish to'g'risida» qaror qabul qilib, tarmoq korxonalarini aksiyalashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish va sohani boshqarish tizimini optimallashtirish maqsadida sohani rivojlantirishning asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi.

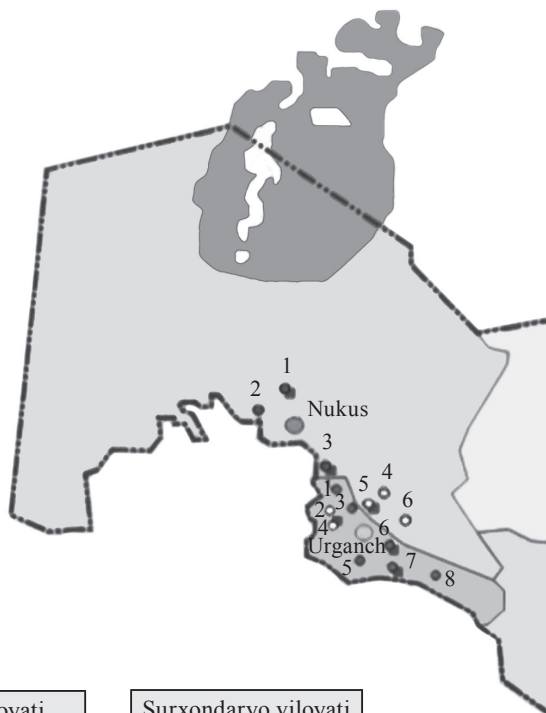
Qoraqalpog'iston Respublikasi
1. Xalqobod 2. Xo'jayli 3. Mang'it 4. Ellikqal'a 5. Beruniy 6. To'rtko'l

Xorazm viloyati
1. Gurlan 2. Shovot 3. Yangibozor 4. Qo'shko'pir 5. Yangiariq 6. Xonqa 7. Bog'ot 8. Hazorasp

Qashqadaryo viloyati
1. Shahrisabz 2. Yakkabog' 3. Chiroqchi 4. Qamashi 5. Beshkent 6. Nishon 7. Kasbi 8. Koson 9. Jomboy 10. Muborak

Buxoro viloyati
1. Buxoro 2. Kogon 3. Jondor 4. Qorako'l 5. Olot 6. Romitan 7. Peshku 8. Shofirkon 9. G'ijduvon

Surxondaryo viloyati
1. Sherobod 2. Xayrobod 3. Uzun 4. Sho'rchi 5. Jarqo'rg'on 6. Qiziriq 7. Muzrabot 8. Qumqo'rg'on 9. Angor 10. Sariosiyo

- Rekonstruksiya va modernizatsiya ishlangan paxta tozalash korxonasi
- Rekonstruksiya va modernizatsiya paxta tozalash korxonasi
- Urug'lash, chigit tayyorlash ishlari

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASIDAGI PAXTA TOZALASH KORKONALARINING DISLOKATSIYASI

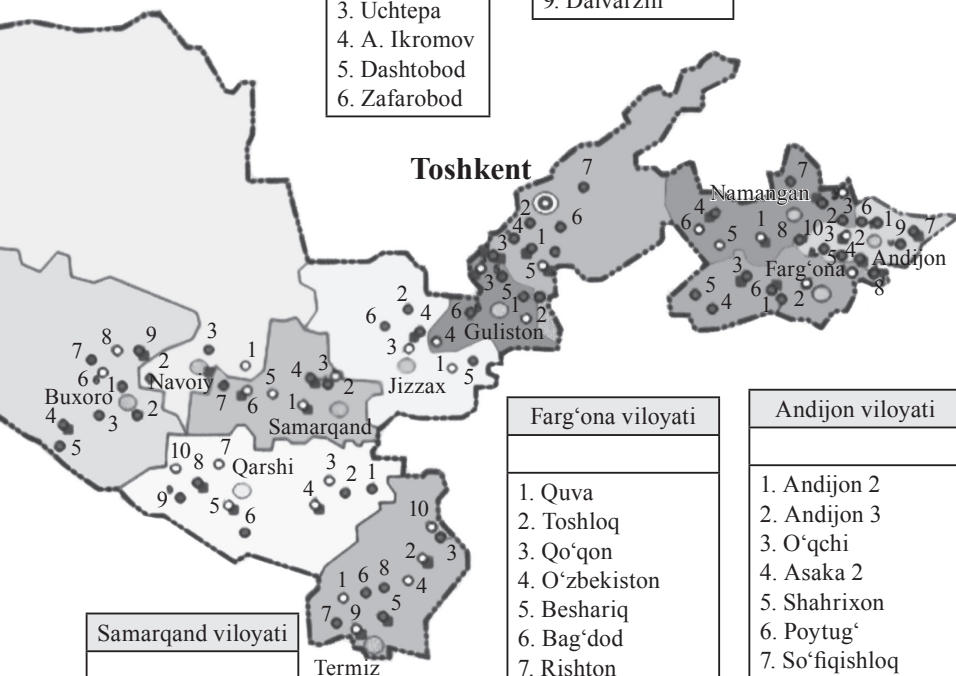
Sirdaryo viloyati
1. Guliston
2. Boyovut
3. Baxt
4. Paxtaobod
5. Sayxunobod
6. Sardoba

Navoiy viloyati
1. Xatirchi
2. Qiziltepa
3. Navbahor

Jizzax viloyati
1. Zarbdor
2. Do'stlik
3. Uchtepa
4. A. Ikromov
5. Dashtobod
6. Zafarobod

Toshkent viloyati
1. Olmaliq
2. Yangiyo'l
3. Chinoz
4. Pskent
5. Bo'ka
6. Mustaqillik
7. O'zbekiston
8. Qorasuv
9. Dalvarzin

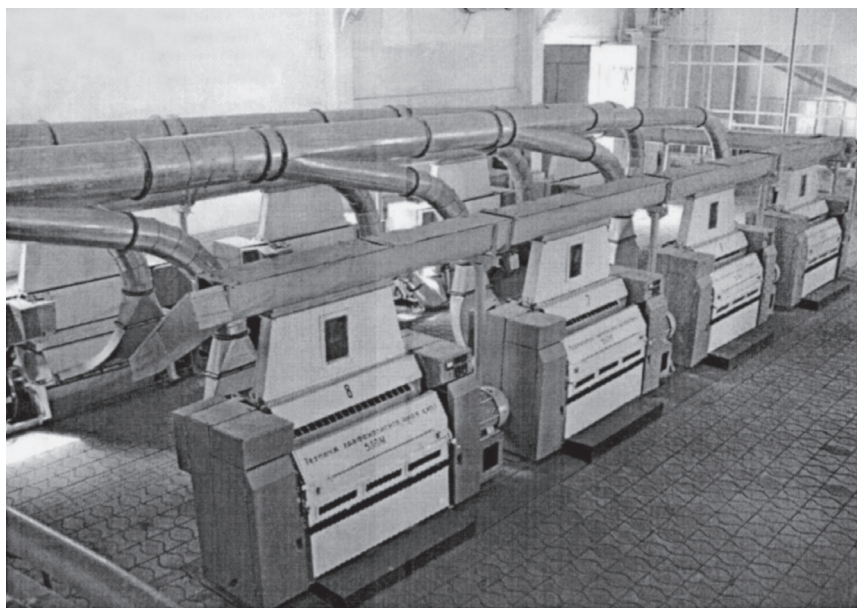
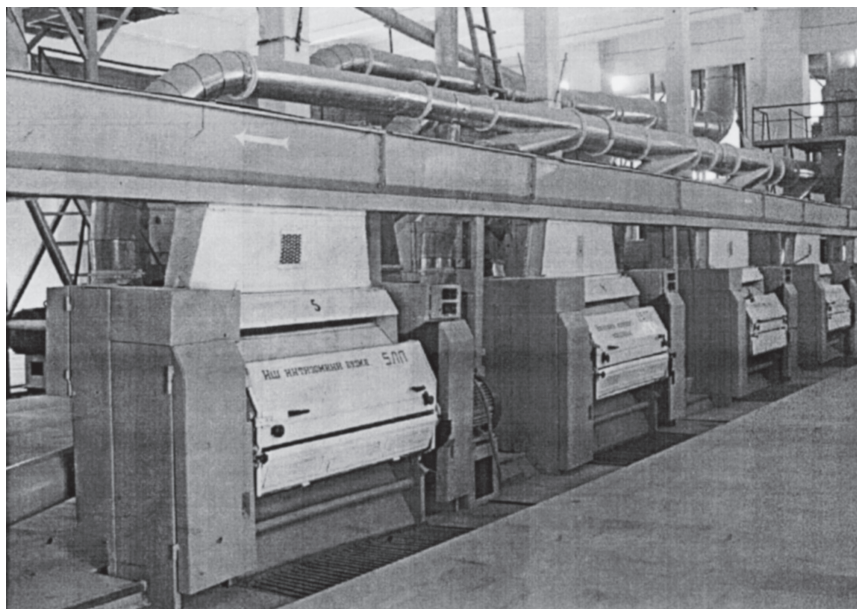
Namangan viloyati
1. Namangan 3
2. Norin
3. Uchqo'rgon
4. Chust
5. Gulbog'
6. Pop
7. Kosonsoy
8. Uychi

Farg'ona viloyati
1. Quva
2. Toshloq
3. Qo'qon
4. O'zbekiston
5. Beshariq
6. Bag'dod
7. Rishton

Andijon viloyati
1. Andijon 2
2. Andijon 3
3. O'qchi
4. Asaka 2
5. Shahrixon
6. Poytug'
7. So'fiqishloq
8. Bo'z
9. Xo'jaobod
10. Chinobod

Samarqand viloyati
1. Juma
2. Chelak
3. Yangiqo'rg'on
4. Miton
5. Kattaqo'rg'on
6. Zirabuloq
7. Ziyovuddin

Zamonaviy tola va lint ajratuvchi dastgohlar.

Mazkur Farmon va qaror asosida «O'zpaxtasanoatsotish» davlat aksiyadorlik uyushmasi – «O'zpaxtasanoat» uyushmasiga aylantirildi. Viloyatlarda hududiy «Paxtasanoat» aksiyadorlik birlashmalari tashkil etildi.

Bu bilan tugatilayotgan hududiy davlat aksiyadorlik birlashmalarining mol-mulki inventarizatsiya qilindi va ustav fondlari shakllantirildi.

Shunday qilib, «O'zpaxtasanoat» uyushmasi «O'zpaxtasanoatsotish» uyushmasining merosxo'ri bo'lib qoldi. Uning tarkibiga 129 ta paxta tozalash zavodlari, «Paxta tozalash» ilmiy ishlab chiqarish birlashmasi tajriba eksperimental paxta tozalash korxonalari, shuningdek, viloyatlar mexanika ustaxonalari hamda boshqa yordamchi xo'jaliklar kiritildi.

Uyushma oldiga quyidagi vazifalar qo'yildi:

- jahon va ichki bozordagi konyunkturani tizimli ravishda o'rganishni, paxtaning seleksion navlari hajmlarini belgilab joylashtirish tizimini, paxta xomashyosini ishlab chiqarish tarkibini takomillashtirish;
- «Paxtasanoat» hududiy aksiyadorlik birlashmalariga, paxta tozalash korxonalariga bozor islohotlarini amalga oshirishda, jahon bozorida raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etishda, soha korxonalarini modernizatsiyalash va qayta jihozlashda ilg'or texnika va texnologiyalarni tatbiq etish, investitsiyalarni keng jalb etishda ko'maklashish;
- paxta tozalash korxonalarining paxta xomashyosini tayyorlashda, uni qayta ishlashda yuqori sifatli mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlovchi me'yoriy-texnologik talablarga amal qilishlari hamda ishlab chiqarish va uni yetkazib berish balansini bajarilishi ustidan monitoring olib borish;
- paxta navini yangilash va nav joylashtirish bo'yicha belgilangan tartib bajarilishi, paxta yetishtiradigan xo'jaliklarga yuqori sifatli urug'lik chigitlarni tayyorlash va yetkazib berish ustidan nazorat qilish va hokazo.

Islohotlar jarayonida 146 ta xususiylashtirilgan korxonalarining 1910 mln soʻmlik umumiy ustav fondi shakllantirildi va 9 millionga yaqin aksiyalar chiqarildi.

Bu davrda respublika paxta tozalash sanoati tizimida 159 ta aksiyadorlik jamiyatlari, 27 ta davlat tasarrufidagi va 12 ta turli mulk shaklidagi korxonalar faoliyat koʻrsatmoqda edi.

Ushbu qarorda belgilangan vazifalarni bajarish uchun barcha aksiyadorlik jamiyatlarining ustav fondlari inventarizatsiyadan oʻtkazildi. Davlat ulushi 51 % hajmida (paxta tozalash korxonalarida) saqlanib qolgani holda mehnat jamoalarining 7 % dan oshmagan ulushining boʻlishi taʼminlandi. Sohaning umumiy ustav fondi 5,6 mlrd soʻmga yetdi va qimmatli qogʻozlar fond bozoriga qoʻshimcha 4,0 mlrd soʻmdan oshiqroq aksiyalar chiqarildi.

Soha korxonalarini texnik jihatdan qayta jihozlash boʻyicha kompleks tadbiriy choralarni amalga oshirish, maʼnaviy va jismoniy eskirgan asosiy hamda yordamchi uskunalarni almashtirish, shuningdek, xususiylashtirilgandan keyin qoʻllab-quvvatlash uchun davlat tomonidan sotilgan aksiyalar hisobidan 2,0 mlrd soʻmdan oshiqroq mablagʻ yoʻnaltirildi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2001-yil 11-iyundagi Farmoniga koʻra «Paxtasanoat» hududiy aksiyadorlik jamiyatlari paxta tozalash sanoatlarining belgilangan tartibda paxta xomashyosini sotib olish va qayta ishlash, tayyorlash, ishlab chiqarilgan paxta mahsulotini eksportga, shuningdek, respublikadagi isteʼmolchilarga sotishga masʼul asosiy boʻgʻinlari hisoblanadilar.

«Paxtasanoat» hududiy aksiyadorlik jamiyatlari ustav fondiga paxta tozalash korxonalarining 51 % aksiyalar paketining (davlat ulushi) olib berilishi, aksiyadorlik jamiyatlarining yakuniy natijalariga, oʻz korxonalarining rivojlanishiga, ular faoliyatining yuqori samarasiga erishishga hamda dividendlar olishga qiziqishini kuchaytirdi. Buning natijasida «Paxtasanoat» hududiy aksiyadorlik jamiyatlarining korxonalarning moliyaviy barqarorligini taʼminlashdagi, ishlab chiqarilayotgan mahsulotlar

unumdorligini oshirish va sifatini yaxshilashdagi roli keskin oshib ketdi.

Respublika iqtisodiyotiga investitsiyalarni jalb etish yoʻnalishiga binoan «Qorasuv paxta tozalash» AJ (Toshkent viloyati) va «Muborak paxta tozalash» AJ (Qashqadaryo viloyati) erkin aksiya ulushlari (42%) chet el investorlari «T81 A850S1AT8 8.A» Shveysariya kompaniyasi va «TEKASHUEZT S.A.» Lixstenshteyn kompaniyasiga tegishli ulushlar esa, mos ravishda, 191,0 ming va 425,5 ming AQSH dollariga sotildi.

«Xususiy lashtirilgan korxonalarining korporativ boshqaruvini takomillashtirish choralari toʻgʻrisida»gi Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2003-yil 24-yanvardagi Farmoni va Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003-yil 19-apreldagi qarori asosida aksiyadorlar va mulkdorlar uchun mol-mulkni boshqarishda katta imkoniyatlar ochildi, ularning aksiyadorlik jamiyatlari boshqaruvida qatnashish imkoniyatini kengaytirdi.

Hukumatning ushbu qarorini bajarish davomida «norentabel», kamquvvat aksiyadorlik jamiyatlari masʼuliyati cheklangan jamiyatlarga aylantirildi. Jumladan, 30 ga yaqin aksiyadorlik jamiyatlari mol-mulkni qayta baholash va ustav fondini (50 ming AQSH dollari ekvivalentida) restrukturizatsiya qilish davomida masʼuliyati cheklangan jamiyatlarga aylantirildi.

Korporativ boshqaruvning yangi shakl va uslublarining tatbiq etilishi aksiyadorlarning korxonalar faoliyatidagi ishtirokini oshirdi hamda direktorlik korpusi va kuzatuv kengashi roli hamda maqomini qayta koʻrib chiqishga yoʻl berdi, ularning aksiyadorlar oldidagi masʼuliyatini oshirdi, kadrlarning zaruriy rotatsiyasini taʼminladi.

Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining mazkur Farmoni chiqqanidan keyin aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatlari natijalarini hisobga olib, ularning boshqaruv organlaridagi kadrlar tarkibi qayta koʻrib chiqilib, 27 ta boshqaruv raisi almashtirildi.

Kuzatuv kengashlari va taftish komissiyalarining tarkibi jiddiy yangilandi.

Tegishli tadbirlarni amalga oshirish doirasida soha korxonalari ustav fondining 11,3 mlrd soʻmgacha oʻsishi (20,1 %) bilan 2,3 mlrd soʻmlik qoʻshimcha aksiyalarning chiqarilishi taʼminlandi. Uning hisobidan 2003–2004-yillar yakuniga koʻra 12,62 mlrd soʻmlik sof daromad (daromad oʻsishi 7,9 %) olinishiga erishildi.

Aksiyadorlarning umumiy yigʻilishlari qaroriga koʻra daromadning katta qismi ishlab chiqarishni rivojlantirishga sarflanib, qolgan qismi aksiyadorlarga dividend hisobida berildi.

2005-yil yakuni boʻyicha 15,0 mlrd soʻmga yaqin sof daromad (oʻsish 9,4%) olinishiga erishildi.

Prezident I.Karimovning 2006-yil 10-fevral kuni Vazirlar Mahkamasida boʻlib oʻtgan majlisda «2005-yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2006-yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yoʻnalishlari toʻgʻrisida» qilgan maʼruzasida taʼkidlanganidek, 2005-yilda butun xalq xoʻjaligi tarmoqlari qatori respublika paxta tozalash sanoatida ham jiddiy oʻsishga erishildi.

Tarmoqda asosiy eʼtibor yengil, toʻqimachilik sanoat korxonalari bilan hamkorlikda Prezidentimiz tomonidan «Oʻzbekiston iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish yoʻlida» nomli asarida qoʻyilgan «Islohotlar ikkinchi bosqichida respublikada yetishtirilayotgan paxta tolasining 28–30 foizini qayta ishlashga erishish vazifasi»ni¹ bajarishga qaratildi.

Shu maqsadda, paxta tozalash zavodlarining asosiy texnologik uskunalari oʻtgan 15 yil ichida taxminan 70 foizga yangilandi. Faqat 1994–2005-yillarda paxta zavodlarini qayta jihozlash dasturini amalga oshirishdan olingan iqtisodiy samara 1 mlrd 829 mln 430 ming soʻmni tashkil etdi.

Soʻnggi 15 yilda paxta tolasi chiqishi 30,79 foizdan 33 foizgacha koʻtarildi. Bunda agar 1990–1997-yillarda bir tekis ri-

¹ I.A.Karimov. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. – T.: «Oʻzbekiston», 1996. 346-bet.

vojlantirish kuzatilmagan bo'lsa, 1998-yil hosildan boshlab tola chiqish miqdori o'sib bordi. Shuningdek, mustaqillik yillarida paxtaning assortimenti ham oshib bordi. Masalan, 1990-yilda 85,3 foiz paxta 1 va 2-nav bo'yicha tayyorlangan bo'lsa, 1997-yilda u 68,3 foizga tushib qoldi. Keyinchalik bu sohada ham jonlanish boshlandi. 2005-yilga kelib 86,8 foiz yoki jami tayyorlangan paxta hosilining 3244666 tonnasi 1 va 2-navga to'g'ri keldi.

Bu, o'z navbatida, paxta tolasini sifatining oshishiga olib keldi. Jumladan, 2003-yildagi hosildan 77,7 foiz sifatli tola olingan bo'lsa, 2004-yil hosildan bu ko'rsatkich 79,7 foizni tashkil etdi. Bu holda tolaning oliy va yaxshi sinflari, mos ravishda, 2003-yilda – 69,7 va 2004-yilda – 71,1 foizga teng bo'ldi.

Shunday qilib, O'zbekiston hukumatining paxta tozalash sanoatini rivojlantirishga doir ko'rgan chora-tadbirlari, «O'z-paxtasanoat» uyushmasining sa'y-harakatlari va soha xodimlari-ning samarali mehnati natijasida nafaqat paxta tozalash sanoatida, balki u bilan bog'liq sanoat tarmoqlarida, umuman, respublika iqtisodiyotida bir qator sifat o'zgarishlari ro'y berdi.

Eng muhim samara shu bo'lmoqdaki, respublikada yetishtirilayotgan paxta tolasini shu yerning o'zida qayta ishlab, undan tayyor mahsulot ishlab chiqarish yildan yilga ko'payib bormoqda. Boshqacha aytganda, paxta tolasini xomashyo sifatida chetga chiqarish kamaymoqda.

Tolaning nav va sinfi o'zgarishi dinamikasi

Sho'rolar davrida				Mustaqillik davrida			
	1988	1989	1990	1992	1998	2001	2003
Umumiy miqdordan tola ishlab chiqarish (%)	30	34	39	19	80	85	87
Oliy va yaxshi sinf tola ishlab chiqarish	18	19	20	35	63	65	78

Bu haqda hurmatli Prezidentimiz I.A.Karimov Vazirlar Mahkamasi yig'ilishida (2006-yil 10-fevral) qilgan ma'ruzasida shunday degan edi: «O'zbekiston iqtisodiyotida yuz berayotgan sifat o'zgarishlarini baholash uchun e'tiboringizni yana bir masalaga qaratmoqchiman. Agarki yaqin-yaqinlargacha, ya'ni 2000-yilda eksport tarkibida paxta tolasining hissasi 27,5 foiz bo'lgan bo'lsa, 2005-yilda bu ko'rsatkich 19 foizni tashkil etganining o'zi ko'p narsani bildiradi»¹.

Ammo bu O'zbekiston yaqin istiqbolda chetga paxta tolasi eksport qilishni umuman to'xtatadi, degan ma'noni bildirmaydi. O'zbekiston 60–70 foiz paxta tolasini o'zida qayta ishlab, qolgani eksport qilishda davom etadi. Masalan, biz bugun 1,2 mln tonna paxta tolasi ishlab chiqarsak, uning taxminan 400 ming tonnasini o'zimizda qayta ishlaymiz. Kelgusida bu ko'rsatkichni kamida 600–700 ming tonnaga yetkazishimiz kerak.

Hozircha chetga bu qadar ko'p paxta tolasi sotish respublikamizda to'qimachilik va yengil sanoat rivoji ko'zlangan darajaga yetgunicha davom etishi mumkin.

Xo'sh! Buning uchun nima qilish kerak? Dastavval, «qimmatli xomashyoni qayta ishlash asosida tayyor mahsulot ishlab chiqaradigan qo'shma korxonalarni rivojlantirishimiz, chet ellik sheriklarimiz bilan zamonaviy ixcham korxonalar tashkil etib, ularni, birinchi navbatda, mehnat resurslari va xomashyo manbalariga, avvalambor qishloq joylariga yaqinroq joylashtirishimiz kerak»².

Shu va boshqa maqsadlarni ko'zlab O'zbekiston 1992-yilda Paxta bo'yicha xalqaro maslahat qo'mitasiga a'zo bo'ldi. Shundan so'ng, ko'p o'tmay 1996-yil 7–8-oktabrda Toshkentda Paxta bo'yicha xalqaro maslahat qo'mitasining 55-yalpi majlisi bo'lib o'tdi. Unda BMT, Jahon savdo tashkiloti, Jahon banki vakillari, Bremen (Germaniya), Liverpul (Angliya) paxta uyushmalari, Nyu-York paxta birjasi va «Kotton outlik» nashriyoti qatnashdi.

¹ «Xalq so'zi». 2006-yil 11-fevral.

² I.A.Karimov. O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. – T.: «O'zbekiston», 1996. 118-bet.

Qo'mita a'zolari O'zbekistonda paxta yetishtirishga katta ahamiyat berib, o'z e'tiborlarini bu borada manfaatli hamkorlikka qaratdilar. Xususan, xorijiy kompaniyalar – AQSHning «Donovant» kompaniyasining Memfisdagi paxta maktabi va Roda kolleji qoshidagi xalqaro paxta institutida mutaxassislarimizning tayyorgarlikdan o'tishi yo'lga qo'yildi. Shuningdek, Buyuk Britaniyaning «Vekfild», AQSHning «Es Ji Es», «Robertson» va boshqa kompaniyalari bilan faol hamkorlik ham yo'lga qo'yildi. Masalan, Germaniyaning «Luizental» firmasi bilan birgalikda o'zbek paxta tolasidan yuqori sifatli qog'oz, shu jumladan, pul chiqarishda ishlatiladigan qog'oz tayyorlanmoqda.

Qo'mita yalpi majlisida, bundan tashqari, o'zbek paxta tolasini jahon bozoriga olib chiqish, buning uchun yo'llar ochish, kommunikatsiya tizimini yaxshilash haqida ham so'z bordi.

O'zbekistonda paxtachilik va paxta tozalash sanoatini rivojlantirishda 2005-yilda birinchi bor Toshkentda o'tkazilgan Xalqaro o'zbek paxta yarmarkasi ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Bu anjuman-yarmarkada dunyoning 26 mamlakatida faoliyat ko'rsatayotgan 200 ta xorijiy kompaniyaning 340 nafar vakili qatnashdi. Yarmarka natijalariga ko'ra, paxta xomashyosini xarid qiluvchi Xitoy, Rossiya, Hindiston, Janubiy Koreya, Singapur, Bangladesh, Birlashgan Arab Amirliklari va boshqa davlatlar bilan 122 ta shartnoma imzolandi. Demak, yarmarka paxta mahsulotini sotish va uni qayta ishlovchilarga, vositachilarsiz, to'g'ridan to'g'ri yetkazib berish mexanizmini yanada erkinlashtirishga, xaridor mamlakatlar geografiyasini kengaytirishga imkon berdi.

«Toshkentda o'tkazilgan yarmarka O'zbekiston dunyoda paxta tolasini ishlab chiqarishdagi yetakchi davlatlardan biri sifatida jahon paxta bozorida faol rol o'ynashi mumkinligini yana bir bor yaqqol ko'rsatdi»¹.

¹ I.A.Karimov. 2006-yil 10-fevralda Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruza. «Xalq so'zi», 2006. 11-fevral.

Tabiiyki, jahon bozoriga yo'l ochish tekis va oson kechmadi. Buning uchun ko'p izlanishlar, kuzatuvlar, o'rganish va qiyoslashlar olib borildi. Davlatimiz va hukumatimiz rahbariyatining to'g'ri va izchil siyosati samara berdi. Shu bois bo'lsa kerak, bugun o'zbek tolasi jahon bozorida xaridorgir bo'lib bormoqda. Bugungi kunda tolamiz dunyoning 50 dan ortiq mamlakatiga jo'natilayotganligi fikrimiz isbotidir.

Masalan, 1996-yilda paxta tolasining sifati uchun Z-Namangan paxta tozalash zavodi Kopengagen shahrida «Oltin globus» xalqaro sovriniga sazovor bo'lgan bo'lsa, ko'p o'tmay Qoraqalpog'iston Respublikasining Beruniy va Xalqobod, shuningdek, 2-Qo'qon, Yakkabog' paxta tozalash zavodlari Parij va Madridda «Oltin Yulduz» hamda «Oltin medal» xalqaro mukofotlarini qo'lga kiritishdi.

Faqat 2000-yilda Namangan viloyati paxta tozalash zavodlari AQSH, Buyuk Britaniya, Fransiya, Shveysariya, Ispaniya, Belgiya kabi 12 ta xorijiy mamlakatga 70 ming 200 tonnadan ortiq sifatli paxta tolasini eksport qildi.

Xorij bilan aloqalar mahsulot sotish, ayirboshlash, mutaxassis kadrlar tayyorlash kabi keng qamrovli faoliyatlarda ham ijobiy ahamiyat kasb etmoqda. Buni mutaxassislarimizning AQSH, Buyuk Britaniya, Germaniya, Turkiyaga borib tajriba almashib kelayotganligi va boshqalarda ko'rish mumkin.

Umuman, istiqlol yillarida respublikamiz rahbariyati tomonidan paxta tozalash sanoati faoliyatini takomillashtirishga oid ko'rilgan chora-tadbirlar natijasida tarmoq zavodlari uch smenada ishlab, yiliga 5 million tonna paxta hosilini qayta ishlab, 1,5 million tonnadan ortiq paxta tolasini ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'ldi.

Mustaqilligimizning o'tgan dastlabki 15 yilida respublikamiz paxta tozalash zavodlari taxminan 5,2736,5 ming, yiliga o'rtacha 3,766,8 ming tonnadan ortiq paxta tayyorlab, undan 17,500,6 ming tonna paxta tolasi ishlab chiqardi. Bunda yillik ko'rsatkich 1–1,1 mln tonnani tashkil etdi.

Mustaqillik sharofati bilan barcha paxta tozalash zavodlari o'zini-o'zi mablag' bilan ta'minlaydigan korxonalarga aylandi.

RESPUBLIKADA PAXTA TOZALASH ZAVODLARINI QURISH, MODERNIZATSIYA VA REKONSTRUKSIYA QILISH, TA'MIRLASH HAMDA YANGI TEXNOLOGIYALAR BILAN JIHOZLASHNING HOLATI

Mustaqillik yillarida butun O'zbekiston iqtisodiyotida bo'lganidek, paxta tozalash sanoatida ham chuqur o'zgarishlar amalga oshirildi. Ma'lumki, paxta tozalash zavodi paxta xomashyosini qabul qiluvchi korxona qoshida va tashqarisidagi maskanlarda, uni quritish, tozalash, jinlash, chigitlarni linterlash, paxta tolasini, lintni va qo'shimcha mahsulotni presslash bo'yicha ishlab chiqarish sexlaridan hamda ularni iste'molchilarga yetkazgunga qadar saqlaydigan ombor binolaridan iborat keng qamrovli korxonadir. Shu bois tarmoqni qisqa muddatda zamonaviy texnologiya, asbob-uskuna va mexanizmlar bilan ta'minlash hamda bu vazifalarni bajarishga kirishishdan oldin istiqbolga mo'ljallangan paxta dastur ishlab chiqish zarur edi.

Respublika hukumati tomonidan shunday dastur ishlab chiqildi. Unga ko'ra, paxta tozalash sanoatini texnik qayta qurish va rivojlantirish hamda jihozlash ishlari amalga oshirildi. Qisqa davrda 17 ta paxta tozalash zavodi, shu jumladan, Buxoro viloyatida «Jondor», «Galaosiy», Qashqadaryo viloyatida «Muborak», Namangan viloyatida «Oqtosh», Farg'ona viloyatida «Bag'dod», «Rishton», Xorazm viloyatida «Hazorasp», «Xonqashuya-O'zbekiston-Rossiya», «O'zbekiston-Rossiya-Britaniya», Andijon viloyatida «O'qchi», «Shahrixon», Toshkent viloyatida «Yangiyo'l» va boshqa paxta tozalash zavodlari qurib ishga tushirildi.

Shundan to'rtta paxta tozalash zavodi shaharlar hududidagi yopilgan korxonalar o'rnida qad rostladi. Aholi zich joylashgan

shaharlarda ekologik ahvolni yaxshilash maqsadida 21 ta paxta tozalash zavodi tejamli, ixcham texnologiya bilan ta'minlangan holda qayta jihozlandi. 1993–2005-yillarda mustaqillikka qadar paxta tozalash zavodlarida foydalanib kelingan uskuna va jihozlarning ko'pchiligi yangilandi. Tarmoqda ichki va tashqi bozorda raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlovchi, eng kam energiya iste'mol qiluvchi, tez moslashuvchan, kam chiqim texnologik jarayonlar va uskunalarni ishlab chiqish hamda tatbiq etishga kirishildi. Maqsad eng optimal texnika, kamxarj texnologik jarayonlar qo'llanilgan paxta xomashyosini qayta ishlash texnologiyalarini tanlash hisobiga mahsulot tannarxini kamaytirishdan iborat edi.

Turli texnologik sxemalarni, baza hisoblanganlarni ham qo'sh-ganda, asosiy ko'rsatkichlarning (material va energiya sig'imi sarfi, ekspluatatsiya xarajatlari, jarayonlarning ixchamligi, unga xizmat ko'rsatish asosiy fondlarining eskirishi va hokazo) texnik iqtisodiy tahlili natijasida uning eng optimal varianti tanlandi va u paxta tozalash korxonalarining harakatdagilarini rekonstruksiya va modernizatsiya qilishda hamda yirik shaharlarda yopilayotganlarining o'rniga qurilayotganlarida foydalanildi.

Buxoro paxta tozalash korxonasi.

Ma'muriy-maishiy bino.

Jumladan, 53 ta paxta tozalash korxonasini (1-jadval), shu jumladan, 15 ta paxta tozalash korxonasini shaharlar hududi doirasidan ekologik mulohazalar va xomashyo ishlab chiqaruvchilarga (paxta yetishtiruvchilarga) yaqinlashtirish maqsadida chiqarib, bosqichma-bosqich rekonstruksiya qilish tegishli dasturini ishlab chiqish va amalga oshirishga asos qilib olindi. (Texnologik asbob-uskunalarining ayrim qismlari almashtirilgan paxta tozalash korxonalari bu hisobga kirmagan.)

Rekonstruksiya qilinayotgan korxonalarning paxtani qayta ishlash texnologiyasi quyidagi asbob-uskunalarining qo'llanilishini nazarda tutadi:

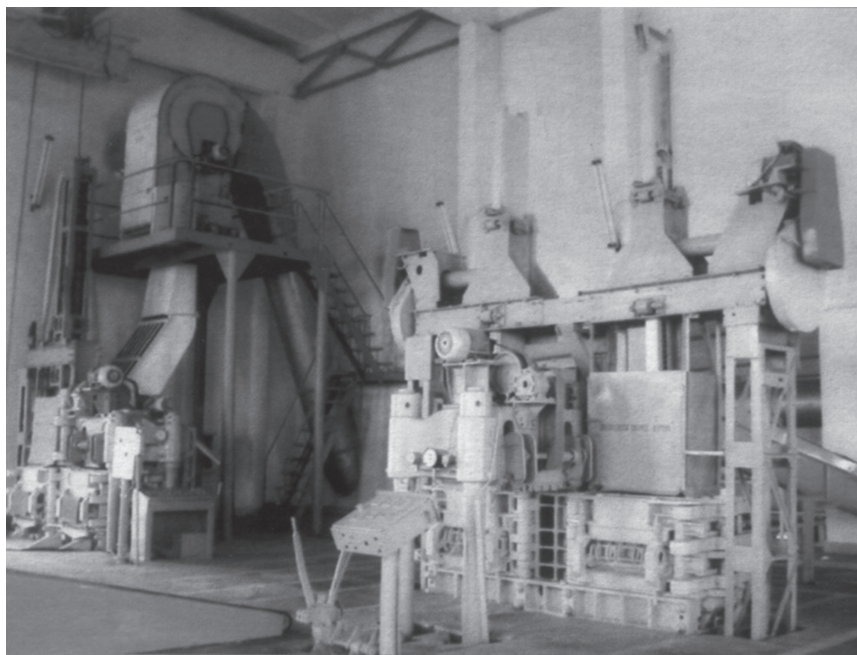
- gazda ham, suyuq yonilg'ida ham ishlay oladigan IICH-1,9 teplogeneratorlik 2SB-YU yoki SBO quritgich;
- 1XK tozalagichlari ulangan UXK paxta tozalash agregati;
- 1VP tola tozalagichli ikkita 4DP-130 jinlik batareya;
- sakkizta 5LP linterlik batareya;
- namlikni 1,5–2,5% ta'minlovchi, tolani namlovchi samarali sestemasiga ega ikkita DB-8237 pressi.

Paxta xomashyosini rekonstruksiya qilingan paxta tozalash zavodida qayta ishlash texnologiyasi quyidagicha amalga oshiriladi.

Hozirgi paytda paxta xomashyosini quritishda quritishning konvektiv usuliga asoslangan quritgichlardan foydalaniladi.

Quritish barabanlarini issiqlik bilan, odatda, suyuq yoki gaz holatidagi yonilg'ida ishlaydigan issiqlik generatorlari orqali ta'minlanadi. Oxirgi yillarda quritish agentini ishlab chiqarish uchun tabiiy gaz bilan bir qatorda pech hamda dizel yonilg'isi yoki kerosinda ham ishlaydigan universal issiqlik generatorlaridan foydalanish tatbiq etilmoqda.

Texnologiyalarni rekonstruksiyalash natijasida paxta tozalash korxonalari hududidagi texnologik bo'g'inlarning tarqoqligiga barham berildi, paxta xomashyosi va tolasining pnevmotransport sistemasi uzunligi qisqartirildi, buni korxonalardagi ekologik (rekonstruksiya qilingan) paxta tozalash korxonalari misolida ko'rish mumkin.

Tolani presslash uchun DB-8237 rusumli press uskunasi.

1993–2005-yillarda rekonstruksiya qilingan, shu jumladan, shaharlar hududdan tashqariga olib chiqilgan paxta tozalash korxonalari roʻyxati

№	Hududlar	Soni	Shaharlar hududidan tashqariga chiqarilgan paxta tozalash korxonalari		Rekonstruksiya qilingan paxta tozalash korxonalari	
			Nomlari	Foydalanishga topshirilgan yili	Nomlari	Foydalanishga topshirilgan yili
1	Qoraqalpogʻiston Respublikasi				Beruniy	1999
					Ellikqalʼa	2000
					Toʻrtkoʻl	2001
					Qoʻngʻirot	2001
	Jami:	4			4	
2	Andijon viloyati		Andijon-3	1995	Andijon-1	2002
			Oʻqchi	1997	Asaka-2	2002
			Shahrixon	2004	Xoʻjaobod	2002
					Chinobod	2002

№	Hududlar	Soni	Shaharlar hududidan tashqariga chiqarilgan paxta tozalash korxonalari		Rekonstruksiya qilingan paxta tozalash korxonalari	
			Nomlari	Foydalanishga topshirilgan yili	Nomlari	Foydalanishga topshirilgan yili
	Andijon viloyati				Boʻz	2002
					Soʻfiqishloq	2002
					Poytugʻ	2003
					Qoʻqonqishloq	2003
					8	
3	Buxoro viloyati	11	Buxoro	2004	Kogon	2001
			Gʻijduvon	2002		
			Jondor	1998		
			Vobkent	1999		
			Olot	2003		
Jami:		6	5	1		

4	Jizzax viloyati								
Jami:		1					1		
5	Qashqadaryo viloyati			Muborak	1998		Kasbi	2004	
							Shahrisabz qoladi	2003	
								2003	
								2004	
Jami:		3	1				4		
6	Navoiy viloyati			Navbahor	2004		Navoiy	2002	
							Qiziltepa	2004	
Jami:		3	1				2		
7	Namangan viloyati						Norin	2004	
							Kosonsoy	2 004	
				Jami:		2			2
8	Samarqand viloyati						Yangiqoʻrgʻon	2005	
							Zirabuloq	2003	
				Jami:					2

№	Hududlar	Soni	Shaharlar hududidan tashqariga chiqarilgan paxta tozalash korxonalari		Rekonstruksiya qilingan paxta tozalash korxonalari	
			Nomlari	Foydalanishga topshirilgan yili	Nomlari	Foydalanishga topshirilgan yili
9	Surxondaryo viloyati	2	Guliston	2003	Xayrabod	2004
10	Sirdaryo viloyati		1		1	
					Baxt	1999
					Paxtaobod	1999
11	Toshkent viloyati	3				
					Sardoba	2005
					3	
			Yangiyo'l	1997	Chinoz	2003
					Alimkent	2002
					Qorasuv	2003

							Oqqo'rg'on	2003
							O'zbekiston	2004
							Pskent	1997
	Jami:	7	1				6	
12	Farg'ona viloyati		Bag'dod		1993		Qo'qon-2	2003
			Rishton		1997		Beshariq	2004
	Jami:	4	2				2	
13	Xorazm viloyati						Yangibozor	2004
	Jami:	1					1	
	Respublika bo'yicha jami	53	15				38	

**Buxoro paxta tozalash korxonasini shahar hududi doirasidan
tashqariga olib chiqishdan kelgan iqtisodiy samaraning
umumlashtirilgan ko'rsatkichlari**

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Ko'rsatkichlar o'lchamlari	
		Avval	Keyin
Sarflangan xarajatlar (K1, K2)	mln so'm	3243,0	2807,0
Ekspluatatsion xarajatlar, jami (S1, S2)	—	2436,8	1415,2
Shu jumladan, ish haqi	—	464,6	392,8
Ijtimoiy sug'urta	—	144,0	121,8
Elektroenergiya	—	845,3	332,6
Amortizatsiya	—	459,6	249,8
Ta'mirlash	—	156,8	106,1
Yonilg'i	—	366,5	212,1
Tola sifati va chiqishining oshirilganini hisobga olgan holda tola narxi	—	10932,7	11721,9
Tolani sotish narxi oshishidan kelgan samara	—		789,2
Jamlangan iqtisodiy samara			1876,2

Buxoro paxta tozalash zavodini misol sifatida olaylik. Mustaqillik yillarida Buxoro jahon tarixiy madaniy markazlaridan biri sifatida o'zining ahamiyatini qayta tikladi. Shaharning ko'p-lab tarixiy obidalarini ta'mirlandi va qayta tiklandi, ekologiyani sog'lomlashtirish borasida anchagina ishlar amalga oshirildi.

Paxta tozalash korxonasi shaharning markazida joylashgan bo'lib, shaharda yangi yaxlit tarixiy markaz barpo etishga xalaqit berar edi. Shu sababli bu eski ishlab chiqarish korxonasini yopish zarurati tug'ildi. 2001-yilda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori asosida Buxoro tumanining Galaosiy qo'rg'onida yangi yuqori unumdorli texnologik asbob-uskunalar bilan ta'minlangan paxta tozalash korxonasi ishga tushirildi. Yangi korxonaning qurilishi shu yerda joylashgan paxta tayyorlash punkti bazasida 2001-yil paxta hosili xomashyosini qayta ishlash tugatilishi bilanoq boshlanib, shu yilning oktabr oyidanoq mahsulot chiqara boshladi.

Qisqa muddat ichida Galaosiy qo'rg'onida quritish-tozalash sexi, jinlash, linterlash, presslash uchastkalari va tayyor mahsulot maydonchasini ham o'z ichiga olgan yagona ishlab chiqarish korpusi barpo etildi.

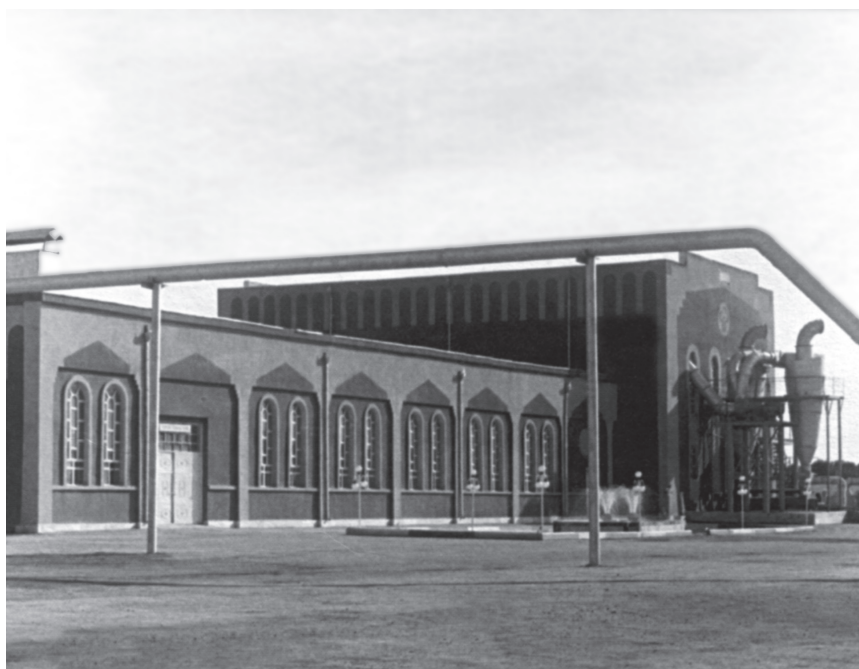
Barcha texnologik uskunalarni bir ishlab chiqarish korpusida joylashtirish, yangi texnik vositalar va jarayonlarni tatbiq qilish quyidagi natijalarga erishish imkonini berdi:

- texnologik asbob-uskuna joylashgan maydonni 50% ga qisqartirish;
- sexdan tashqaridagi va sex ichkarisidagi transport tashuvlarini keskin kamaytirishga imkon berdi (birgina SS-15 rusumli separatorlar soni 8 tadan 1 donagacha kamaydi);
- sex ichidagi texnologik jarayonda qatnashuvchi texnologik mashina va asbob-uskunalar 70 foizga, siklonlar 50 foizga kamayishi ularga bo'lgan xarajatlarni va elektr energiyasiga bo'lgan talabni ancha kamaytirdi;
- tolaning sifatini 65 foizdan 83 foizga ko'tarish imkonini berdi.

Buxoro paxta tozalash korxonasini shahar hududidan tashqariga chiqarish va uni modernizatsiya qilishdan kelgan yillik iqtisodiy samara 1,876,2 mln so'mni tashkil qildi. Kapital qo'yilma mablag'larining o'zini qoplash muddati 1,5 yilga teng bo'ldi.

Yoki Poytug' korxonasini olaylik. Poytug' paxta tozalash zavodi Andijon viloyatining Izboskan tumanidagi «Poytug'» paxta tayyorlov punkti bazasida 1932-yilda qurilgan bo'lib, quritish sexining 6 ta «Mehnat» tozalagichlari, bir dona 6A12M mayda iflosliklardan tozalagichdan iborat birinchi batareyasi, 6 ta «Mehnat» tozalagichlari va bir dona SCH-02 tozalagichdan iborat ikkinchi batareyasi joylashgan bino jiddiy kapital ta'mirlash talab qiladigan holda edi. Uning ustiga sex korpusidan uzoq bo'lgani sababli, xomashyoni keltirish ko'p elektr energiya talab qiladigan xonaki pnevmotransport yordamida amalga oshirilardi.

Paxta tolasini jinlash ZXDDM rusumli 4 ta jinlash mashinasida, tolani tozalash esa ZOVP rusumli uch silindrluk tola tozalagichlarda bajarilardi. Chigitni linterlash esa 5LP rusumli, har bir batareyada oltitadan mashina bo'lgan, uch batareya linterlar orqali, lintni tozalash esa har bir batareya uchun alo-

Paxta tozalash korxonasining ishlab chiqarish bosh binosi.

hida bo'lgan OVM-A-1 tolalik ashyoni tozalagichda amalga oshirilardi.

3-jadval

Poytug' paxta tozalash korxonasini rekonstruksiya qilishdan kelgan iqtisodiy samaraning umumlashtirilgan ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Ko'rsatkichlar o'lchamlari	
		Avval	Keyin
Sarflangan xarajatlar (K1, K2)	mln so'm	1100,0	1050,0
Ekspluatatsion xarajatlar, jami (S1, S2)	—	769,3	831,2
Shu jumladan, ish haqi	—	198,1	288,2
Ijtimoiy sug'urta	—	61,4	89,3
Elektroenergiya	—	256,1	189,2
Amortizatsiya	—	108,0	92,5
Ta'mirlash	—	43,6	39,5
Yonilg'i	—	102,1	132,5
Tola sifati va chiqishining oshirilganini hisobga olgan holda tola narxi	—	10900,0	11667,0
Tolaning sotish narxi oshishidan kelgan samarasamara	—		767,0
Jamlangan iqtisodiy samara	—		712,6

Rekonstruksiyadan ko'zlangan maqsad 4 tadan tozalash sekiyasi bo'lgan UXK rusumli 2 ta paxta tozalash qurilmasidan iborat tozalash guruhini bosh korpusga tutash qilib, yangidan qurilgan bino ichiga joylashtirish edi.

Uskunalarni bunday joylashtirish jinlarni xomashyo bilan ta'minlash uchastkasida xomashyo pnevmotransportini lentali transportyorga almashtirish va natijada transportirovkada elektr energiyasini tejash imkonini berdi.

Hozirgi paytda paxta xomashyosini tozalashga uzatish pnevmosistema orqali bajariladigan bo'ldi. Separator tagiga paxta xomashyosini 2 ta UXK liniyasiga yetkazib beruvchi shnek o'rnatildi.

Jinlash-linterlash sexida jismoniy va ma'naviy eskirib qolgan ZXDDM jinlarining o'rniga 2 ta IVPU rusumli tola tozalagichli 5DP-130 jinlari o'rnatildi. Shunga mos ravishda xomashyo va urug'lik chigit yetkazuvchi transport shox yo'nalishlari qaytadan qurildi.

Umuman, korxonani rekonstruksiya qilish natijasida quyidagilarga erishildi:

- yangi asbob-uskuna tatbiq etilishi hisobiga tola chiqishining oshishi – 0,7 % ga o'sdi;
- elektr energiyasi tejaliishi – 30 % ga;
- metall sarfining kamayishi – 40 % ga;
- ishlab chiqarish maydonlarining qisqarishi – 50 % ga;
- changlangan havo hajmining kamayishi – 70 % gacha;
- iqtisodiy samara – 712,6 mln so'mga yetdi;
- 1 tonna tola ishlab chiqarishda olingan iqtisodiy samara – 71,5 mln so'm bo'ldi;
- kapital xarajatlarning qoplanish muddati – 1,5 yil.

Respublika paxta tozalash korxonalarida Qayta jihozlash va texnikani tatbiq etish dasturini hamda tashkiliy-texnik tadbirlarni amalga oshirishning samarasi (1994–2005-y.) mln so‘m

Yillar	Tola chiqishi, %	Jami	Shu jumladan				
			Qurilish	Rekon-struksiya	Urugʻchilik sexlari	Eski korxonalar	Standart
1990–1992 (baza)	30,78						
1994	32,0	77322,3	1178,3			10944,0	65200,0
1995	32,32	82459,1	2356,6			21802,5	58300,0
1996	32,08	78017,6	2356,6			32661,0	43000,0
1997	31,70	70869,1	5891,5	1000,1		43177,5	20800,0
1998	31,71	85271,2	8248,1	1000,1		53523,0	22500,0
1999	31,80	119460,7	10604,7	5000,5		63355,5	40500,0
2000	32,49	157107,8	10604,7	6000,6		73102,5	67400,0

Yillar	Tola chiqishi, %	Jami	Shu jumladan				
			Qurilish	Rekon- struksiya	Urugʻchilik sexlari	Eski korxonalar	Standart
2001	32,70	177598,6	10604,7	9000,9		82593,0	75400,0
2002	32,66	191598,7	11783,0	17001,7		91314,0	71500,0
2003	32,78	216436,7	14139,6	26002,6		99094,5	77200,0
2004	32,81	263641,6	17674,5	36003,6		105763,5	104200,0
2005	33,0	309646,9	17674,5	38003,8	14007,1	112261,5	127700,0
jami	–	1829430,3	113116,8	139013,9	14007,1	789592,5	773700,0
oʻrtacha 1 yilga	32,34	152452,5	9426,4	15446,0	14007,1	65799,4	64475,0
		3215,5	1178,3	1000,1	451,8	85,5	499,8

**Bitta paxta tozalash korxonasini qurishda erishiladigan yillik
iqtisodiy samara hisobining jamlangan ko'rsatkichlari**

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Ko'rsatkichlar darajasi	
		avval	keyin
Kapital mablag'lar (K1, K2)	mln so'm	2352,5	1677,0
Ekspluatatsion xarajatlar, jami (S1, S2)	mln so'm	1760,8	1339,2
Shu jumladan, ish haqi	mln so'm	506,9	41,8
Ijtimoiy sug'urta	mln so'm	157,1	127,7
Elektroenergiya	mln so'm	414,7	299,2
Amortizatsiya	mln so'm	260,7	145,8
Ta'mirlash	mln so'm	99,2	62,7
Yonilg'i	mln so'm	322,2	292,0
Tolaning sifati va chiqishining oshishi qiymati	mln so'm	11899,3	12554,7
Tolaning sifati va chiqishining oshishidan olingan samara (P)	mln so'm		655,4
Jamlangan iqtisodiy samara	mln so'm		1178,3

Iqtisodiy samara: 1,178,3 mln so'm.

Kapital mablag'larning qoplanish muddati: 1,4 yil.

1994–2005-yillarda 15 ta paxta tozalash zavodini qurish uchun kapital mablag'lar sarfi 25,155,0 mln so'mni tashkil etdi. Qurish boshlangan yildan to tugallash davrigacha jamlangan iqtisodiy samara (113116,8 mln so'm) har bir korxona bo'yicha yillik to'plangan iqtisodiy samara hisobi bilan aniqlangan.

Bitta paxta tozalash korxonasini rekonstruksiya qilishdan erishiladigan yillik iqtisodiy samara hisobining jamlangan ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Ko'rsatkichlar darajasi	
		avval	keyin
Kapital mablaglar (K1, K2)	mln so'm	1690,0	910,0
Ekspluatatsion xarajatlar, jami (S1, S2)	mln so'm	1374,7	1095,3
Shu jumladan, ish haqi	mln so'm	461,5	403,4
Ijtimoiy sug'urta	mln so'm	143,1	125,1
Elektroenergiya	mln so'm	278,4	213,4
Amortizatsiya	mln so'm	184,9	94,7
Ta'mirlash	mln so'm	70,8	37,2
Yonilg'i	mln so'm	236,0	221,5
Tolaning sifati va chiqishining oshishi qiymati	mln so'm	7809,5	8413,2
Tolaning sifati va chiqishining oshishidan olingan samara	mln so'm		603,7
Jamlangan iqtisodiy samara	mln so'm		1000,1

Iqtisodiy samara: 1000,1 mln so'm

Kapital mablag'larning qoplanish muddati: 0,9 yil

Umuman, 1997–2005-yillarda 38 ta paxta tozalash korxonasini rekonstruksiya qilish uchun kapital mablag'lar sarfi 34580,0 mln so'mni tashkil etdi. 38 ta paxta tozalash korxonasini 1997–

2005-yillarda rekonstruksiya qilish boshlangan yilidan to tugalash davrigacha jamlangan iqtisodiy samarasi (139013,9 mln so'm) har bir korxona bo'yicha yillik to'plangan iqtisodiy samara hisobi bilan aniqlangan.

Xulosa qilib aytganda, «O'zpaxtasanoat» uyushmasi so'nggi yillarda soha korxonalarini texnik jihatdan qayta jihozlash, paxta mahsulotlari bo'yicha respublika standartlarini takomillashtirish, bozor iqtisodiyoti dastaklaridan samarali foydalanish, jahon paxta bozori talablarini hisobga olgan holda prinsipial jihatdan yangi yondashuvlar orqali me'yoriy-texnik bazani ishlab chiqish doirasida – paxta kompleksi samaradorligini va sohani olg'a suradigan rivojini yuksaltirishga erishishga olib kelgan qator tashkiliy-texnik tadbirlar kompleksini amalga oshirdi:

Birinchidan, 53 ta paxta tozalash korxonasida texnik jihatdan qayta jihozlash dasturi amalga oshirildi. Ulardan 15 tasi shaharlar hududidan tashqariga olib chiqildi.

Qolgan 38 ta paxta tozalash korxonalarining egallab turgan maydonlari 2 barobar kamaydi, paxta xomashyosini qayta ishlash texnologik jarayonini ta'minlovchi texnologik mashinalar soni 50–60 foizga qisqardi, tola chiqishi va uning sifati oshishi bilan bir qatorda metall sarfi va elektroenergiya iste'moli tegishli 70 va 30 foizga kamaydi.

Ikkinchidan, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 23-dekabrda 604-sonli qaroriga binoan «O'z-paxtasanoat» uyushmasi va «Paxta tozalash IICHB» tomonidan respublika mintaqalarida ekin materialini zamonaviy texnologiyalarda tayyorlashni ta'minlovchi paxtaning urug'lik chigitini tayyorlash sexlari bor ixtisoslashgan paxta tozalash korxonalarini qurish va modernizatsiya qilish dasturi ishlab chiqildi. 2005-yil 25-fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlagan 2005–2006-yillarga mo'ljallangan Dasturni bajarish doirasida 31 ta ixtisoslashgan paxta tozalash korxonasi qurilib, ishga tushirildi. 2005-yilda 13 ta shunday ixti-

soslashgan sexlar foydalanishga topshirilib, ular 2006-yil ekish kompaniyasi uchun yuqori kondensiyali urug'lik materialni tayyorlab berdi.

Natijada paxta yetishtiruvchi xo'jaliklar gektariga urug'lik chigit sarfini 10–15 % ga kamaytiruvchi yuqori sifat ko'rsatkichiga ega urug'lik chigit oldi va yiliga 50–60 ming tonna urug'lik fondini tejab qoldi. Belgilangan tadbirlarni amalga oshirishga sarflangan kapital mablag'lar 24850,0 mln so'mni, jamlangan iqtisodiy samaradorlik 14007,1 mln so'mni, xarajatlarni qoplash muddati 1,8 yilni tashkil etdi.

Uchinchidan, shahar hududidan tashqariga chiqarilgan paxta tozalash korxonalarini modernizatsiya va rekonstruksiya qilish, urug'lik chigit tayyorlash sexlarini qurish va modernizatsiya qilish bo'yicha tadbirlarni tatbiq etish hisobiga yiliga 12048,0 mln so'mlik 37,7 ming tonna yonilg'i, 161662,7 mln so'mlik 1442680,2 ming kW elektr energiyasi tejab qolinmoqda.

Ishchi-xizmatchilar soni 6,0 ming kishiga qisqarib, uning hisobidan 150751,3 mln so'm oylik ish haqi tejaldi va hokazo.

To'rtinchidan, istiqloq yillarida erishilgan natijalar hisobiga O'zbekiston paxtasining reytingi va uning jahon bozorida raqobatbardoshligi ma'lum darajada oshdi. Bu uni samarali sotish va xalqaro savdoning boshqa turlarini – birja savdolari hamda konsignatsion terminallarni rivojlantirishga yo'l ochdi.

PAXTA TOZALASH SANOATIDA ISLOHOTLARNI YANADA CHUQUURLASHTIRISH VA XORIJIY INVESTITSİYALARNI JALB QILISH

Paxtachilik va u bilan bog'liq paxta tozalash sanoati samaradorligini yuksaltirish, paxta tolasining hajmini oshirish va sifatini yaxshilash O'zbekiston uchun iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlaridan bo'lgan to'qimachilik, tikuvchilik kabi yengil sanoat sohaslarini rivojlantirishning muhim shartlaridan hisob-

lanadi. Zero, bu sohalarga mablag‘ sarflash eng samarali, foydali va istiqbolli bo‘lib, tezda o‘zini oqlaydi.

Buning uchun O‘zbekistonda yetarli imkoniyat bor. «Bugun Markaziy Osiyo ikki million tonnaga yaqin paxta tolasi yetishtirayotgan bo‘lsa, shuning 1,5 million tonnasi O‘zbekistonga to‘g‘ri keladi»¹.

Bundan xulosa shuki, endilikda paxtaning hisob-kitobi yalpi yetishtirilgan hosil bilan emas, balki undan olinadigan tola bilan o‘lchanadi. Demak, paxta birlamchi xomashyo bo‘lsa, tola ikkilamchi, sanoat uchun muhim xomashyodir. Navbatdagi vazifa esa undan tayyor mahsulot ishlab chiqarishdir.

Shu ma’noda, mamlakatimiz oldida turgan asosiy masala, bu tayyorlanayotgan paxta tolasining katta qismini shu yerning o‘zida qayta ishlashdan iborat. Ayni shu maqsadda, respublika hukumati tomonidan paxta tozalash sanoatini texnik jihatdan jihozlashning uzoq muddatli dasturi ishlab chiqildi.

Xususan, uning 2006–2010-yillarga mo‘ljallangan bosqichida paxta tozalash zavodlaridagi barcha texnologik jarayonlarni yangi istiqbolli asbob-uskunalar bilan jihozlash ishlari amalga oshirildi jumladan:

- kamida 40 ta paxta tozalash zavodini rekonstruksiya qilish, ularning bir qismini shahardan chetga chiqarish, shu yo‘l bilan shaharlarda ekologik vaziyatni yaxshilash, qishloq joylarda odamlarni ish bilan ta‘minlash;
- paxta tozalash zavodlari qoshida yangi 18 ta urug‘lik paxta chigitlari tayyorlash sexlarini qurish va ularni modernizatsiya qilish orqali paxta navini yaxshilab, tola sifatini ko‘tarish;
- tarmoqning me‘yoriy-texnik bazasini takomillashtirish va jahon bozorida O‘zbekiston paxtasining raqobatbardoshligini oshirish bo‘yicha ishlarni davom ettirish;

¹ I.A.Karimov. O‘zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-jild. – T.: «O‘zbekiston», 1996. 251-bet.

- paxta tozalash zavodlarini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni hamda paxta xomashyosini yetishtiruvchilar bilan uni qayta ishlovchilar o'rtasidagi munosabatlarni va o'zaro hisob-kitob mexanizmlarini ularga xizmat qiluvchi banklar ishtirokida takomillashtirishni davom ettirish.

Dasturda belgilangan bu vazifalar hal etilsa, quyidagilarga erishish mumkin bo'ladi. Birinchidan, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Qashqadaryo, Surxondaryo, Xorazm, Farg'ona, Samarqand, Navoiy viloyatlaridagi qator shaharlar hududi havosi tozalanadi. Ikkinchidan, 1992–2004-yillarda rekonstruksiya qilingan 38 ta paxta tozalash zavodlarida texnologik asbob-uskuna va mexanizmlar yanada zamonaviylariga almashtirildi. Uchinchidan, qishloq joylarda yangi ish o'rinlari yaratildi va to'rtinchidan, xomashyoni tashish va dastlabki qayta ishlash sarf-xarajatlari kamaydi.

Bundan tashqari, 2006–2010-yillarda tarmoqni rivojlantirish dasturini amalga oshirish natijasida:

- tolaning chiqishi 33,2 foizgacha ko'paydi;
- yuqori sifatli («oliy» va «yaxshi») paxta tolasining ulushi umumiy tola miqdorida 3 foizga oshirilib, 80 foizga yetkazildi;
- tarmoqda ekspluatatsiya xarajatlarini kamaytirish va paxta hosilini qayta ishlash muddatlarini qisqartirish hisobiga paxta tolasini ishlab chiqarish tannarxi 5–6 foizga pasaytirildi. Bunda kutilayotgan iqtisodiy samara ishlab chiqarilgan tolaning jahon bozoridagi sotish narxining oshishi hisobiga tolaning har tonnasiga kamida 50–60 ming so'mni tashkil etadi.

Umuman olganda, paxta tozalash sanoatini rivojlantirishning 2010-yilgacha va undan keyingi yillardagi istiqboliga ko'ra zavodlarni rekonstruksiya qilishdan kutilayotgan iqtisodiy samaradorlik 29,9 milliard so'mni, kapital quyilmalar – 43,5 milliard so'mni, xarajatlarning qoplanish muddati esa 4,5–5 yilni tashkil etadi.

Shuningdek, tarmoqni yangilash va modernizatsiya qilishning istiqbolli rejasida yana quyidagilarni amalga oshirish koʻzda tutilgan:

- energiya vositalariga ehtiyojning resirkulatsiyasi hisobiga 30 foizga kamaytirish va samarali tozalovchi ikkita 1XK tozalagichli quritish-tozalash agregati oʻrnatish;
- xomashyo quritgichlari uchun ham suyuq yonilgʻi, ham gazda ishlaydigan quvvati oshirilgan universal IICH-1,9 rusumli issiqlik generatorlarini oʻrnatish. Hozirgi kunda bunday generatorlar bilan 20 foiz quritgichlar jihozlangan;
- oʻzaro bevosita birlashtirilgan yangi APT-12 rusumli arrali tozalagich va undan tez yemiriluvchi elementlar olib tashlanishi natijasida metall va energiya sarfini, mos ravishda, 2,2 va 1,5 marotaba kamaytirilishi, unumdorligining soatiga 12 tonnaga oshishi hisobiga ishonchli ishi taʼminlanadigan modernizatsiya qilingan 1XK rusumli qiya tozalagichlardan iborat paxta tozalash agregatlarini oʻrnatish;
- jinlashning istiqbolli texnologiyasini yaratishda 5DP-130 rusumli arrali jinning ayrim ishchi organlari va uzellarining yanada takomillashtirilgan bazaviy konstruksiyasidan foydalanish;
- tola tozalash jarayonining keyingi rivojlanishi, qayta ishlanadigan paxta xomashyosining sanoat navidan hamda dastlabki ifloslanganlik darajasidan kelib chiqib tozalash karrasini amalga oshirishga imkon beradigan tola tozalagich konstruksiyalarini yaratish hisobiga, amaldagi tola tozalash prinsiplarini takomillashtirish tomoniga yoʻnaltirish;
- namlash joyiga bevosita yaqinlikda joylashgan hamda baravariga bir necha nuqtaga namlik yetkazib berish qobiliyatiga ega xomashyo va tolani namlab beruvchi avtomatlashtirilgan kichik hajmli va kam inersiyali NAICH tipidagi namlagich apparatlarini yaratish. Shu va boshqa tadbirlar amalga oshirilsa, avvalo, yangi yoki qayta taʼmirlangan texnika va texno-

logiyalardan foydalanish koeffitsiyenti oshadi, ularning paxta xomashyosiga ratsionalroq ta'siri hisobiga chiqqan paxta tolasining sifati yuqorilashib, uning raqobatbardoshligi va, mos ravishda, narxi ham oshadi;

- paxta mahsulotlarining nobudgarchiligi kamayadi, tola chiqishi jinlash jarayonida 0,2 foizga oshadi. Ishlab chiqarish uchun band maydon 2 baravardan ortiqroq qisqaradi hamda materiallar soni kamayadi;
- 1 tonna paxta tolasi ishlab chiqish uchun elektroenergiya sarfi 20–30 foizga kamayadi;
- presslash oldidan tola namligi zarur me'yorga yetkaziladi va natijada jahon bozorida uni sotishdan tushadigan tushum ortadi;
- havoga uchayotgan chang va chiqindilar kamayishi hisobiga ish joylaridagi sanitariya-gigiyenik sharoitlar va atrof-muhit ekologiyasi yaxshilanadi;
- korxonalarda texnika xavfsizligi yaxshilanadi va ishlab chiqarishda shikastlanish hollari kamayadi.

Ma'lumki, paxta tolasidan sifatli tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish uchun, avvalo, paxta urug'chiligini yaxshilash lozim. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2004-yil 23-dekabrda «Paxta urug'chiligini tashkillashtirishni takomillashtirish choralari to'g'risida» chiqargan 604-sonli qarori ayni shu maqsadga qaratildi.

Mazkur qarorga ko'ra, 2005–2006-yillarda «O'zpaxtasanoat» uyushmasiga qarashli 31 ta paxta tozalash zavodini urug'lik chigit tayyorlashga ixtisoslashtirish belgilandi. Bular: Qoraqalpog'iston Respublikasining Beruniy, Mang'it, Xalqabod, Andijon viloyatining Andijon-3, So'fiqishloq, Buxoro viloyatining G'ijduvon, Qorako'l, Jizzax viloyatining OAO «Elita», Qashqadaryo viloyatining Koson, Qamashi, Beshkent, Navoiy viloyatining Navoiy, Qiziltepa, Namangan viloyatining Uychi, Chust, Samarqand viloyatining Zirabuloq, Juma, Miton, Surxondaryo

viloyatining Xayrabod, Jarqo'rg'on, Angor, Sirdaryo viloyatining Malik, Baxt, Toshkent viloyatining Alimkent, Chinoz, Bo'ka, Farg'ona viloyatining Qo'qon-2, Toshloq, Xorazm viloyatining Qo'shko'pir, Xonqa, Hazorasp paxta tozalash zavodlari bo'lib, jami 31 ta.

2005-yil davomida shulardan 13 tasi, ya'ni Beruniy, Andijon-3, G'ijduvon, OAO «Elita», Koson, Navoiy, Uychi, Zirabuloq, Xayrabod, Mitan, Alimkent, Qo'qon-2, Qo'shko'pir zavodlarida urug'lik chigit tayyorlovchi sexlar qurib ishga tushirildi.

Qolgan 18 ta paxta tozalash zavodida esa bu ishlar 2006-yilda amalga oshirildi. Bunday ixtisoslashtirilgan paxta tozalash zavodlarida urug'lik chigitni saralovchi, kalibrovka qiluvchi va dorilovchi zamonaviy asbob-uskunalar bilan jihozlangan sexlar modernizatsiya qilindi.

Vazirlar Mahkamasi qarorida, shuningdek, nafaqat ushbu korxonalarning jihozlanganligi hisobga olingan, balki mintaqalarda ularning eng kam transport xarajati bilan joylashuvi ham ko'zda tutilgan.

Shunday qilib, paxtaning urug'lik chigitini tayyorlashda modernizatsiyalashgan sexlardan foydalanish iqtisodiy samaradorlikni birmuncha oshirdi.

Qisqa qilib aytganda, urug'lik chigitni tayyorlash sexlarini modernizatsiyalash dasturining qiymati 24,85 mlrd so'mni, sexlarni modernizatsiya qilishdan yillik iqtisodiy samaradorlik 14,0 mlrd so'mni, sarflangan kapital mablag'larni qoplash muddati 2 yilni tashkil etdi.

Tarmoqni texnik jihatdan qayta jihozlashdan tashqari uning rivoji ishlab chiqarilayotgan mahsulotning raqobatbardoshligiga, sanoat me'yoriy-texnik bazasining doimiy takomillashib borishiga hamda shu sohaning paxta kompleksi tizimi va paxta iste'molchilari bilan mavjud bo'lgan o'zaro munosabatlar sistemasining qulaylashtirilishiga ham bog'liq.

**31 ta paxtaning urug'lik chigitini tayyorlash sexlarining
qurilishidan keladigan yillik iqtisodiy samaraning
jamlangan ko'rsatkichlari**

Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	Ko'rsatkichlar darajasi	
		Mavjud sexlarda	Yangi sexlarda
Kapital mablag'lar (K1, K2)	mln so'm	14937,7	24850,0
Ekspluatatsion xarajatlar, jami (S1, S2)	mln so'm	7509,4	7251,7
Shu jumladan, ish haqi	mln so'm	568,3	675,4
Ijtimoiy sug'urta	mln so'm	176,2	209,4
Elektroenergiya	mln so'm	878,1	744,5
Amortizatsiya	mln so'm	1949,9	2174,4
Ta'mirlash	mln so'm	3936,9	3447,8
Chigit sifatini oshirishdan kelgan samara	mln so'm		15236,3
Jamlangan iqtisodiy samara	mln so'm		14007,1
O'rtacha 1 ta korxona bo'yicha	mln so'm		451,8

Bu masala, birinchi navbatda, paxta xomashyosi va paxta tolasiga qo'yiladigan texnik talablarni belgilovchi asosiy me'yoriy-texnik hujjatlarga tegishli. Chunki paxta xomashyosini qayta ishlash asbob-uskunolari va texnologik reglamentlari ham ularning bazasiga tayangan holda ishlab chiqariladi.

1994–1995-yillargacha respublikada sobiq Ittifoqning quyi-dagi davlat standartlariga amal qilinib kelindi:

- GOST 16298-81 «Mashina terimi paxta xomashyosi. Texnik shartlar»;

- GOST 10202-71 «Qoʻl terimi paxta xomashyosi. Texnik shartlar»;
- GOST 3279-76 «Paxta tolasi. Texnik shartlar».

Bu hujjatlar Oʻzbekiston Respublikasining jahon bozorida mustaqil siyosat yurgiza boshlagani va yetishtirilayotgan xomashyo strukturasining oʻzgarishi munosabati bilan tubdan qayta koʻrib chiqilishni talab qilar edi.

Zero, mustaqillik yillarida paxta ekin maydonlarining keskin qisqarishi va paxta xomashyosi ishlab chiqarish yillik hajmlarining kamayishi sababli qoʻl terimi va mashina terimining oʻzaro nisbati oʻzgarib, qoʻl terimining salmogʻi 90 foizdan oshib ketdi. Bu holat xomashyo sifatiga ijobiy taʼsir qildi.

Paxta xomashyosi sifatining yaxshilanishi, soha korxonalarida boshlangan modernizatsiyalash jarayonlari va amaldagi standartlarni tubdan oʻzgartirish ustidagi ilmiy-texnik izlanishlar RST Oʻz 615-94 «Paxta xomashyosi. Texnik shartlar» nomli yangi respublika standarti ishlab chiqilishiga va joriy etilishiga imkon berdi. Natijada:

1. Bu standartda paxta xomashyosining ham qoʻl va ham mashina terimiga boʻlgan asosiy talablar yagona umumlashtirilgan holga keltirilgan boʻlib, ular boʻyicha xomashyo rangi hamda yetilganligiga koʻra besh navga va har bir nav undagi chiqindi miqdoriga koʻra uch sinfga ajratiladigan boʻldi.

2. Joriy etilayotgan paxta xomashyosini tozalash va qayta ishlash texnologiyasi imkoniyatlaridan yanada toʻlaroq foydalanish hisobiga 1– 2-nav paxta tolasining, uning sifati (klassi)ga zarar yetkazmagan holda, undagi chiqindilarning hisob meʼyori (0,5–1,0% dan 2% gacha) va namligini (8% dan 9% gacha) oʻzgartirish imkoni tugʻildi.

Paxta xomashyosining ifloslanish va namlik hisob meʼyorlarining bunday oʻzgartirilishi paxta yetishtiruvchi xoʻjaliklarning konditsion ogʻirlikka hisoblanib topshirilayotgan paxta xomashyosi narxiga sezilarli qoʻshimcha berdi.

8-jadvalda 2004–2005-yillarda paxta xomashyosi hosili uchun amalga oshirilgan o‘zaro hisob-kitoblar misolida paxta yetishtiruvchi xo‘jaliklar uchun eski standartlarga nisbatan o‘zgartirilgan me‘yorlar hisobiga berilgan qo‘shimcha to‘lov miqdorlari keltirilgan.

Natijada xo‘jaliklar 2004–2005-yillar hosili bo‘yicha birinchi va ikkinchi nav paxta xomashyosining narxi oshganligi hisobiga qo‘shimcha 35,6 mlrd so‘m haq olishdi va shu bilan o‘z moliyaviy ahvollarini yaxshilashdi.

Yangi standart joriy qilingan 1994-yildan boshlab o‘tgan davr ichida xo‘jaliklar olgan qo‘shimcha mablag‘ miqdori 155,3 mlrd so‘mni tashkil etdi.

Respublika «Paxtasanoat» ilmiy markazida, keyinchalik «Sifat» uyushmasining sertifikatsiya bo‘yicha boshqarmasida paxta tolasining jahon klassifikatsiyasi va xalqaro paxta savdosi amaliyoti bo‘yicha olib borilgan jiddiy izlanishlar va chuqur tahlillari natijasida paxta tolasi uchun GOST 3279-76 o‘rniga yangi RST O‘z 604-93 «Paxta tolasi. Texnik shartlar» standarti ishlab chiqildi va joriy qilindi.

O‘zbekiston Respublikasining jahon paxta bozorida eksport hajmi bo‘yicha yetakchi o‘rindalgini hisobga olib, tola sifatini aniqlashda xalqaro klassifikatsiyaga iloji boricha (maksimal) yaqinlashtirilgan yangi klassifikatsiyaga o‘tish mamlakatimizga valuta tushumini keskin oshishini va jahon paxta bozorida uning o‘ziga loyiq o‘rnini egallashini ta‘minladi.

Hozirda O‘zbekiston Respublikasi Liverpool, Bremen, Gdansk xalqaro paxta (assotsiatsiyalarining) uyushmalarining a‘zosidir. O‘zbek tolasining tashqi ko‘rinishi etalonlari yuqoridagi uyushmalarda alohida ro‘yxatga kiritilgan va sotuvchi hamda ta‘mi-notchilar orasida ba‘zi bir nizolar kelib chiqqanda namuna sifatida qabul qilingan.

2004–2005-yillarda paxta xomashyosi narxlarining namlik va ifloslanish hisob meʼyorlarining oʻzgartirilishi eʼtiborga olingan holda keltirilayotgan solishtirma maʼlumotlar (RST Oʻz 615-94 boʻyicha)

Hisob me'yori,%				Tayyorlangan paxta xomashyosi hosilining hajmi va assortimenti, ming t		Xo'jaliklarga to'lanadigan paxta xomashyosining solishtirma qiymati, mln so'm							
RST O'z 615-94 standart bo'yicha		1994-yilgacha bo'lgan standart bo'yicha		Namlik		2004-yil		2005-yil		2004-yil hosili		2005-yil hosili	
Iloslanganlik	Namlik	Iloslanganlik	Namlik							Qiyomatidagi farq		Qiyomatidagi farq	
2,0	9,0	0,5	8,0	2632,8	2818,1	766697,7	748211,8	18485,8	820658,9	800872,0	19786,9		
2,0	9,0	1,0	9,0	352,1	409,8	88557,9	87557,6	893,4	102945,9	101906,0	1039,9		
2,0	9,0	1,9	11	198,7	208,4	39859,8	40549,8	-690,0	43789,0	44547,0	-758,0		
2,0	9,0	3,6	13	127,1	144,4	17339,0	18273,6	-934,6	19699,0	20760,9	-1061,9		
2,0	9,0			155,4	129,6	11272,2	11985,2	-613,0	9484,1	9995,4	-511,2		
				3457,1	3710,3	92372,0	90657,8	-17141,6	996577	978081	18495,6		

Shu sababli, 2004-yildan boshlab, jahon paxta bozorida keng qo'llanilayotgan ancha ilg'or sistema, ya'ni har bir paxta toyini alohida sertifikatlash sistemasi joriy qilindi. Bu sistema tola sifatini ancha aniq baholash, tolani nisbatan bir tekis tiplar (lotlar)ga komplektlash, uning narxini belgilash va xaridorlar bilan o'zaro hisob-kitoblarni soddalashtirish imkoniyatlarini berdi.

Bu masala soha tuzilmalari va «Sifat» markazi tomonidan tashqi savdo kompaniyalari va chet el treyderlari bilan birga olib borilgan faoliyat, qisqa davr ichida sohaning jahon paxta bozorida muhim o'rin egallashiga va avvalgi sifat baholash sistemasiga qaraganda tolaning ancha katta foyda bilan sotilishini ta'minlashga yo'l ochdi.

2000–2005-yillar hosili misolida ko'rinadiki, birinchi nav paxta xomashyosining umumiy hajmdagi salmog'i 71,7 foizni tashkil etgan bo'lsa, 1990–1992-yillarda bunday ko'rsatkich 35,01 foiz (eski klassifikatsiyada) bo'lgan, ya'ni birinchi nav hajmi 36,69 foizga oshgan. Bundan paxta tozalash zavodlari salmoqli foyda olishdi.

2001-yilgacha amal qilib kelinayotgan paxta tolasini yetkazib berish mexanizmi (tartibi) eksport hajmi katta bo'lgan sharoitda (yiliga 800–1000 ming tonnagacha) quyidagi sezilarli kamchilik va noqulayliklarga ega edi:

- mahsulotni yuklash 128 ta korxona tomonidan 70 dan ortiq jo'natish stansiyalarida amalga oshirilar edi;
- yuklov hujjatlarini rasmiylashtirish (tolani sertifikatlash, deklaratsiya qilish, kelib chiqish sertifikati va bojxona rasmiylashtirishi va h.k.) ko'p vaqt va mehnat talab qilardi;
- paxta tolasini saqlash yoki jo'natish joyida (paxta tozalash korxonalari yoki bazalarida) xaridor tomon vakillarining bo'lmasligi, ular tomonidan, ayniqsa, xorijiy firmalardan ko'plab e'tirozlar tug'ilishiga va ularni ko'rib chiqish uchun paxta tozalash korxonalari o'z vakillarini portlarga jo'natishga majbur bo'lishiga olib kelardi.

Paxta mahsulotlarini yetkazib berish mexanizmini soddalashtirish va paxta tozalash korxonalarini ularga xos bo'lmagan vazifalardan ozod etib, asosiy vazifa bo'lgan ishlab chiqarish dasturlarini bajarishga e'tiborini ko'proq qaratish maqsadida uyushma o'z sohasida mavjud bo'lgan omborlar bazasida paxta mahsulotlari terminallari tashkil etish masalasini bir necha bor ilgari surdi.

Natijada soha tizimini o'zgartirish bilan birga Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi ixtiyorida respublikaning har bir hududida paxta mahsulotlarining konsignatsion terminallarini tashkil etish boshlandi.

Hozirgi paytga 300 ming tonna paxta tolasini umumiy saqlash imkoniyati bo'lgan 20 ta terminal muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatib kelmoqda. Bu terminallarning tashkil etilishi paxta tozalash korxonalariga paxta xomashyosini yanada samarali qayta ishlash va ishlab chiqarilayotgan tola sifatini oshirishga ahamiyatlarini kuchaytirish imkonini berdi.

Hozirgi sharoitda paxta tozalash korxonalarining o'z mahsulotini jo'natish bo'yicha vazifasi uni sertifikatlab, paxta terminaliga yetkazib berishdangina iborat bo'lib qoldi. Qolgan vazifalar, ya'ni tushirib olish, saqlash, jo'natishga tayyorlash va yuklab jo'natish ishlari terminal xizmatiga o'tdi.

Barcha tegishli rasmiy jarayonlarni soddalashtirish va yengillashtirish maqsadida terminallarda zarur xizmatlar: ya'ni boj-xona xizmati, O'zbek «Sifat» markazi vakolatxonasi, deklaratsiya xizmati, vagonlarga buyurtma berish, tayyorlash xizmati va h.k. joylashtirilgan.

Shunday qilib, paxta tozalash sanoati istiqbolda yanada rivojlanadi. Navbatdagi vazifa yuqoridagi bob va paragraflarda ta'kidlab o'tganimizdek, tarmoqning imkoniyatlaridan keng foydalanib mamlakatimiz iqtisodiyotining u bilan bevosita bog'liq tarmoqlarini ham rivojlantirishdan iborat.

Asosiy maqsad o'zimizda yetishtirilayotgan paxta tolasining katta qismini, aniqroq aytganda, 60–70 foizini shu yerda qayta ishlab, undan tayyor mahsulot ishlab chiqarishdir. Bunda shunga erishish kerakki, O'zbekistonni jahon bozoriga paxta tolasini xomashyo sifatida chiqaradigan davlatdan yarim tayyor va tayyor mahsulotlar chiqaradigan mamlakatga aylantirish.

Buning uchun tarmoqqa va boshqa sohalarga xorijiy investitsiyalar hamda ichki resurslarni ko'proq jalb etish, xorijiy mamlakatlar yetakchi firma va kompaniyalari bilan qo'shma korxonalar qurish, ularni eng zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlashni davom ettirish lozim bo'ladi.

Avvalo, bu yo'nalishda erishilgan yutuqlarni mustahkamlash kerak yoxud to'qimachilik, yengil, tikuvchilik, trikotaj kabi sanoat tarmoqlarining jadal rivojlanishini ta'minlash, qo'shma korxonalar qurishni yanada kengaytirish lozim.

Mustaqillik yillarida Janubiy Koreya, Yaponiya, Shveysariya, Germaniya, Turkiya kabi davlatlar bilan 80 dan ortiq shunday korxonalarning qurilishi natijasida respublikamiz yengil sanoatida o'sish sur'atlari sezilarli darajada oshdi.

Masalan, 2005-yilda yengil sanoatda 2004-yilga nisbatan 12 foiz o'sishga erishildi. Bu ko'rsatkich to'qimachilikda – 17, tikuvchilikda – 24,5, trikotaj mahsulotlari ishlab chiqarishda — 53 foizni tashkil etdi¹.

Natijada shu yili paxta tolasini birlamchi (ip, kalava) va ikkilamchi (tayyor mahsulot) qayta ishlab chiqarish hajmi sobiq Ittifoq davridagi 6–8 foizdan 30–32 foizga yetdi. Birgina 2004-yilning yanvar–mart oylarida umumiy qiymati 50 million AQSH dollariga teng bo'lgan 5 ta qo'shma to'qimachilik korxonasi qurilib ishga tushirildi.

2010-yilga kelib bunday paxtadan tayyor mahsulotlar ishlab chiqaruvchi to'qimachilik, tikuvchilik va trikotaj korxonalari soni kamida 100 taga yetib, respublikada tayyorlanayotgan paxta tolasidan tayyor mahsulot ishlab chiqarish 2 barobar oshdi.

¹ «Xalq so'zi», 2006-yil. 11-fevral.

Bu dasturiy vazifalar amalga oshirilib, 2012-yilda O'zbekistonda quyidagi ijtimoiy-iqtisodiy masalalarning bir qismi hal etildi:

Birinchidan, aholining, shu jumladan, yoshlarning katta qismi ish bilan ta'minlandi;

Ikkinchidan, paxta tolasi haqiqatan milliy boylikka aylanib, mamlakat budjetini qattiq valuta bilan to'ldiruvchi kuch-qudrat manbayiga aylandi;

Uchinchidan, O'zbekiston chetga xomashyo chiqaruvchi mamlakatdan tayyor mahsulot chiqaruvchi mamlakatga aylanib bormoqda;

To'rtinchidan, xalq turmush farovonligini oshirish uchun real imkoniyatlar paydo bo'ldi;

Beshinchidan, O'zbekiston jahondagi ilg'or rivojlangan mamlakatlarga yaqinlashib xalqaro hamjamiyatda o'ziga xos va mos o'rin topmoqda.

O'ZBEKISTONDA TO'QIMACHILIK SANOATINING PAYDO BO'LISHI VA RIVOJLANISHI

To'qimachilik sanoati O'zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, o'z tarkibiga tabiiy tolalar – paxta, ipak, jun, zig'ir, jut, sun'iy tolalar – nitron, kapron, lavsan, viskoza, asetat, shuningdek, sun'iy charmdan yigirish va to'qish orqali turli xil charmlar ishlab chiqaruvchi korxonalarni birlashtiradi.

Tarmoq mahsulotlari orasida gilam va gilam mahsulotlari, namat-kigiz, mo'yna, teri-charm, tom va mebelbop gazlamalar, turli to'rlar va boshqalar ham bor.

O'zbekistonda bu tarmoq juda katta xomashyo bazasiga ega. Demak, uning istiqboli porloq. O'tmishda ham shunday bo'lgan.

Tarixiy dalillarning guvohlik berishicha, O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston qadimdan kosibchilik asosida to'qimachilik ishlab chiqarishi madaniy markazlaridan biri bo'lgan. Bu haqda

ma'lumot qoldirgan yirik tarixchi olim V.V. Bartold «Xalifalikda Misr ip-gazlamasi haqida ko'p gapiriladi, ammo Misrda ip-gazlama zig'ir va jun gazlamadan keyingi o'rinda turgan, qadimgi va o'rta asrlarda u yerdan chetga hozirgidek ko'p paxta chiqarilmagan. Ehtimol, xalifalikning barcha viloyatlari orasida Turkistonda ko'proq ip-gazlama sanoati rivojlangan», deb yozadi.

Darhaqiqat, xalqimiz eramizdan oldingi II asrlardayoq gazlama to'qishdan yaxshi xabardor bo'lgan. V.V. Bartold arab manbalariga asoslanib o'lkamizda to'quvchilik kasbi nafaqat shaharlarda, balki qishloqlarda ham rivojlanganligini ta'kidlab, Buxoroda ishlab chiqarilgan zarbof (kimxob) gazlamalar Suriya, Misr, Rim va boshqa davlatlarga chiqarilgani haqida yozib qoldirgan. X–XI asrlarda Buxoro yaqinidagi Tazan qishlog'ida har yili kuzda katta yarmarka o'tkazilib, gazlamalar, pardalar, yopinchiqlar sotilgani, unda O'rta Osiyoning turli shaharlaridan 10 minglab kishilar qatnashgani bunga yorqin misoldir.

Keyinchalik, XVIII asrdan O'rta Osiyo xonliklarida to'qimachilik mahsulotlari bilan savdo qilish yangi bosqichga kirdi. Chunki bu davrda Rossiya o'zining to'qimachilik buyumlariga bo'lgan ehtiyojini O'rta Osiyo paxtasi, xom ipi, tayyor ip-gazlamalari hisobiga qondirar edi. Negaki, bu davrda Rossiyada hali paxtadan ip-gazlama ishlab chiqarish rivojlanmagan edi. Masalan, 1760–1792-yillarda O'rta Osiyodan Rossiyaga chiqarilgan gazlamalar 6 barobar ko'payib, 3 mln rubldan ortiq bo'ldi.

XIX asr boshlarida Rossiyaning Markaziy rayonlarida ip-gazlama sanoatining rivojlanishi bilan O'rta Osiyo xom ipiga ehtiyoj yanada oshdi. Bu haqda ma'lumot bergan prof. P.G. Lyubomirov Rossiya korxonalari Angliyanikidan ko'ra ko'proq Buxoro xom ipini ma'qul ko'rishgan. Natijada xonliklardan Rossiyaga to'qimachilik buyumlari chiqarish 1840-yilda 1655 ming rublni tashkil etgan bo'lsa, 1857-yilda 2408 ming rublga yetdi yoki 72 % o'sdi.

1857–1867-yillarda Oʻrta Osiyo xonliklaridan Rossiyaga tayyor mahsulot, xomashyo va toʻqimachilik buyumlari chiqarish (ming rubl hisobida)

Yil	Paxta tolasi	Jun	Ipak	Ip-gazlama buyumlari	Xom ip	Jun buyumlar	Jami	Umumiy chiqqan mahsulot	Toʻqim. mahsulotlari ulushi
1857	640,0	90,5	75,6	717,4	122,0	79,2	1724,7	5516,0	31,3
1858	697,0	91,4	68,9	697,2	113,3	85,0	1657,8	6402,5	27,4
1860	713,0	86,6	82,0	655,0	36,5	69,0	1642,1	7534,5	20,7
1865	2933,2	114,4	51,8	699,4	52,7	101,2	3953,7	8946,2	44,2
1866	3494,3	119,5	35,5	423,7	233,4	63,6	4370,0	8929,3	44,0
1867	5513,4	352,2	1273,0	534,5	196,4	58,7	7929,8	12621,0	62,8

Chor Rossiya Turkistonni bosib olgach, o'lkada kosibchilik asosidagi to'qimachilikka to'siq qo'yib, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini dastlabki qayta ishlash (masalan, paxtani)ga asosiy e'tibor berib, tayyor mahsulotni Rossiya to'qimachilik korxonalarida ishlab chiqarishga qaratdi. Masalan, 1913-yilda Turkiston savdo-sanoatchilari o'lka ma'muriyati oldiga bu yerda ip-gazlama korxonasini qurishni so'rab murojaat qilganida o'lka general-gubernatori Samsonov bu Rossiya, xususan, Moskva fabrika-zavod xo'jaligiga katta zarar bo'lib tushadi, deb rad javobini beradi.

Buning ustiga rus hukumati Turkistondan chiqariladigan to'qimachilik mahsulotlariga, paxta xomashyosiga nisbatan qimmatroq narx belgiladi. Masalan, temiryo'l orqali 1 pud paxta tolasini 1853 verst masofaga tashish 1910-yilda 5 rubl 30 kop. qilib belgilangan bo'lsa, 1 pud to'qimachilik mahsulotni 900 verst masofaga tashish 8 rubl 53 kop. qilib belgilandi. Ko'rinib turibdiki, gazlamani tashish, paxta tolasini tashishga nisbatan 1,6 marta qimmat. Bu o'z-o'zidan Rossiya markaziy tumanlariga kosib-hunarmandlar paxtadan ishlab chiqariladigan tayyor mahsulot-gazlamaga nisbatan xomashyo-paxta tolasini chiqarishini arzon va afzal qilib qo'ydi.

O'zbekiston (Turkiston)da sanoat asosida ishlaydigan to'qimachilik sanoatiga sho'rolar davrida asos solindi. Respublikada o'tgan asrning 20-yillaridan to'qimachilik mahsulotlari (paxta, pilla, jun)ni qayta ishlab tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi dastlabki yigirish, to'qish, fabrikalari qurila boshladi. Biroq yildan yilga paxta, pilla va boshqa xomashyolarni yetishtirish ko'paygan bo'lsa-da, ulardan shu yerning o'zida tayyor mahsulot ishlab chiqarish bir me'yorda qolaverdi. Masalan, sho'rolar davrida O'zbekistonda paxta yetishtirish 200 ming tonnadan (1924-y.) 6 mln tonnagacha (1980-y.) yetgan bo'lsa ham, uni shu yerda qayta ishlab tayyor mahsulot gazlama, mato, ko'ylak, kastum va boshqalar ishlab chiqarish 6–8 foizdan oshmadi. 90 foizdan ortiq

xomashyo Rossiya va sobiq Ittifoqning boshqa respublikalarida qayta ishlanardi.

10-jadval

**Paxta tolasidan tayyor mahsulot – ip-gazlama
ishlab chiqarish (mln m)**

Yil	Sobiq Ittifoqda	O‘zbekistonda
1960	6387	235
1965	7077	254
1970	7482	210

Bundan shu narsa ko‘rinib turibdiki, 1960-yilda O‘zbekiston sobiq Ittifoqda tayyorlangan paxta tolasining 75 foizini (1 mln 548 ming tonnadan 1 mln 100 ming tonnasi) yetkazib bergani holda jami ishlab chiqarilgan ip-gazlamaning atigi 2,8 foizini (7482 mln metrdan 235 mln metrni) ishlab chiqargan, xolos.

Respublikamiz to‘qimachilik sanoatida XX asrning 30-yillarida qurib ishga tushirilgan Farg‘ona va Toshkent to‘qimachilik kombinatlari alohida o‘rin tutdi. Ilk to‘qimachilik kombinati 1930-yilda Farg‘onada qurildi. Negaki, o‘sha davrlarda Farg‘ona vodiysi respublikamizda tayyorlanayotgan paxta va pilla xomashyosining 60–70 foizini berar edi.

Shuni hisobga olgan O‘zbekiston hukumati 1925-yil 15-sentabrda Farg‘onada to‘qimachilik kombinati qurilishi haqida qaror qabul qildi. 1926-yilda uning dastlabki navbati ishlay boshladi. 1930-yilda 2 va 3-navbati ishga tushgach, Farg‘ona to‘qimachilik kombinati to‘liq ishlay boshladi. Shu yili kombinat 218,2 tonna ip yigirib, 2 mln pogon metr gazlama ishlab chiqardi. 1932-yilda bu ko‘rsatkich 1377 tonna yigirilgan ip va 7 mln 765 ming pogon metr gazlamani tashkil etdi.

Shuni ham aytish joizki, O'zbekistonda to'qimachilik sanoatini rivojlantirishda sobiq Ittifoq hukumati va partiya Markazqo'mining 1929-yil 3-maydagi «To'qimachilik sanoati rivojlanishining holati va istiqbollari to'g'risida»gi qarori ma'lum darajada o'z ta'sirini ko'rsatdi.

Respublikamizda yana bir to'qimachilik kombinati qurilishi boshlandi. Bu Toshkent to'qimachilik kombinati edi. Uning qurilishi 1932-yilda boshlangan bo'lib, 1933-yilda sobiq Ittifoq Mudofaa va mehnat qo'mitasi uni «zarbdor qurilish»lar qatoriga kiritgan edi. Toshkent to'qimachilik kombinati o'z davrida Osiyodagi eng yirik kombinatlardan bo'lib, birinchi navbati 1936-yilda, ikkinchi navbati 1939-yilda to'liq ishga tushirilgan edi. Masalan, TTK 1937-yilda Erondagi barcha yigiruv va ip-gazlama korxonalarini qo'shganda ham ulardan 7 barobar ko'p mahsulot ishlab chiqargan edi.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, Toshkent to'qimachilik kombinati 2-besh yillikning bosh qurilishi deb e'lon qilindi. Maxsus «Tekstilstroy» tresti tuzildi. Shu bahonada ishchi va mutaxassislar ham «markazdan» yuborildi. Moskva, Ivanovo, Serpuxovdan quruvchilar, montajchilar, 800 dan ortiq to'qimachilar, shu jumladan, to'quv fabrikasiga – 417 ta, yigiruv fabrikasiga – 138 ta, chitga gul bosish fabrikasi uchun – 149 ta mutaxassis ishchi va 75 muxandis-texnik xodimlar hamda rahbarlar yuborildi. Bunday «amaliy yordamlar» keyinchalik ham davom etdi. Mahalliy aholidan, xususan, yoshlardan kadrlar tayyorlashga «panja orasidan» qaraldi.

Buning natijasida 1934-yil 1-dekabrda bo'lajak TTKning yigiruv fabrikasida 40000 urchuq, to'quv fabrikasida 1000 ta dastgoh ishga tushirildi. 1936-yilga kelib kombinatning birinchi navbati – yigiruv va to'quv fabrikasi, mexanika zavodi, bo'yash sexi, qo'shimcha binolar ishga tushgach, yigiruv fabrikasida 112720 ta urchuq, to'quv fabrikasida 3264 ta avtomat to'quv

dastgohi ishlay boshladi. Gazlama ishlab chiqarish 75 mln metrni tashkil qildi. Bu vaqtda Fargʻona toʻqimachilik kombinatida 36,3 mln metr gazlama ishlab chiqarilar edi. TTKda ishchilar soni 7771 kishi boʻlib, uning 3370 tasi ayollar, shundan oʻzbek ayollari 1043 nafar edi, xolos.

1936-yil 5-dekabrda Oʻzbekiston Kompartiyasi Markazqoʻmi Toshkent toʻqimachilik kombinatining 2-navbati qurilishini tezlashtirish haqida qaror qabul qildi. Bir vaqtning oʻzida Fargʻonada 32 ming urchuq, 600 toʻquv dastgohiga ega toʻquv fabrikasi, Toshkentda 19,4 ming urchuq va 600 toʻquv dastgohiga ega past navli paxtani qayta ishlashga moʻljallangan yigiruv-toʻquv fabrikasi qurilishi ham boshlandi.

Toshkent toʻqimachilik kombinatining 2-navbati 1939-yilda ishga tushdi. Uning tarkibiga 3 ta yigiruv, 2 ta toʻquv, shuningdek, pardoqlash va ip fabrikasi, bir nechta korxonalar kirar edi. U yiliga 200 mln metr chit, satin, shifon, batist, poplin, koʻylakbop gazlama va boshqalarni ishlab chiqarish quvvatiga ega edi.

Natijada, 1932–1940-yillarda respublikada ip-gazlama ishlab chiqarish 12,6 barobarga koʻpayib, 8,5 mln metrdan 107,4 mln metrga yetdi. Tarmoqning asosiy ishlab chiqarish foizlari 20 barobar oʻsdi. Ikkinchi jahon urushi yillarida Oʻzbekistonga 100 dan ortiq sanoat korxonalari, shu jumladan, ip-gazlama va toʻqimachilik fabrikalari koʻchirib keltirildi. Bir qator paxta tozalash zavodlari qayta jihozlanib yigiruv-toʻquv fabrikalariga aylantirildi. Xususan, Namangan, Andijon, Gʻijduvon, Qoʻqon, Fargʻona paxta tozalash zavodlariga 100 ming urchuq, 2500 ta toʻquv dastgohi joylashtirildi. Shu bilan birga yangilarini qurish boshlandi. 1944-yilda qurilishi boshlangan Nukus yigiruv-toʻquv fabrikasi shular jumlasidan boʻlib, uning quvvati 5350 yigiruv urchugʻi va 160 toʻquv dastgohiga teng edi. Umuman, urush ehtiyojlari shuni taqozo etmoqda edi.

**1940–1970-yillarda O‘zbekistonning sobiq Ittifoq xalq
xo‘jaligidagi ulushi (foizda)**

Mahsulot nomi	1940-yil	1965-yil	1970-yil
Paxta tolasi	63,5	69,5	67,8
Xom ipak	38,2	35,4	38,8
Kanop va kunjut tolasi	27,4	74,8	91,0
Ip-gazlama	2,7	3,6	2,8
Ipak-gazlama	5,9	4,1	4,1
Paypoq-noski buyumlari	1,8	2,2	2,2
Ichki trikotaj	2,0	2,3	2,7
Ustki trikotaj	1,6	2,9	2,6
Jun	1,1	2,9	5,3
Pilla	47,8	51,9	54,8

Shunday qilib, urush yillarida ko‘chirib keltirilgan korxonalar hisobiga quvvati birmuncha oshgan ip-gazlama korxonalarida yalpi mahsulot ishlab chiqarish 1940-yilda 101,8 mln rublga teng bo‘lgan bo‘lsa, 1943-yilda 136 mln rublga yetdi yoki 33 foizga oshdi. Asosiy fondlar 38,4 foizga o‘tdi. Natijada, O‘zbekiston ip-gazlama ishlab chiqarish bo‘yicha sobiq Ittifoqda RSFSRdan keyin ikkinchi o‘ringa chiqib oldi. Masalan, 1940–1958-yillarda ip-gazlama ishlab chiqarish sobiq Ittifoqda 1,5 martaga, O‘zbekistonda esa 2 martaga oshdi. Ammo bu O‘zbekiston to‘qimachilik sanoati uchun yetarli emas edi. Negaki O‘zbekiston ip-gazlama ishlab chiqarish bo‘yicha umumittifoqda 2-o‘ringa chiqqan bo‘lsa-da, uning ulushi 1945–1958-yillarda 5,2 foizdan 3,7 foizga tushdi. Bunga sabab O‘zbekiston erishgan yutuqlar yangi

korxonalar qurish hisobiga emas, balki eskilarini kengaytirish va rekonstruksiya qilish hisobiga bo'lgan edi. Holbuki, O'zbekistonda to'qimachilik, xususan, ip-gazlama sanoatini rivojlantirish uchun yetarlicha xomashyo bazasi va sharoit bor edi.

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, O'zbekistonda asosiy e'tibor tayyor mahsulot ishlab chiqarishga emas, balki xomashyo, xususan, paxta, pilla va kanop tola tayyorlashga qaratilgan. Chunki bu davrda sobiq markaz jahon bozoriga paxta chiqarishdan katta daromad ko'rgan. Masalan, 1966–1969-yillarda markaz chetga paxta sotishdan har yili o'rtacha 213 mln rubl sof foyda olgan, yoki birgina 1968-yili mamlakatda tayyorlangan jami 2 mln 036 ming tonna paxta tolasining 554 ming tonnasini xorijga sotgan. Holbuki, buni O'zbekistonda qayta ishlab tayyor mahsulot ishlab chiqarsa bo'lar edik.

Afsus, mustaqillikka qadar respublikamizda to'qimachilik sanoati, xususan, uning ip-gazlama ishlab chiqarish tarmog'i juda sekin o'sdi. Hatto u 1970-yilda 1960-yilga nisbatan 25 mln metr, 1965-yilga nisbatan esa 44 mln metrga kamaydi. Shu sababli, sobiq Ittifoq hukumati 60-yillar oxiri – 70-yillar boshida har biri umumiy quvvati 240 ming urchuq va 6000 to'quv dastgohga ega ikkita yigiruv-to'quv va pardozlash fabrikasi bilan yiliga 109 mln metr gazlama ishlab chiqarishga qodir bo'lgan Buxoro va Andijon ip-gazlama kombinatlari qurilishiga ruxsat berdi. Nukusda ham shunday quvvatga ega kombinat, Xo'jaylida yigiruv-to'quv fabrikasi, Xiva gilam kombinati qurilishi boshlandi. Chunki O'rta Osiyo, xususan, O'zbekiston aholisida to'qimachilik mahsulotlariga ehtiyoj katta edi. Bu mahsulotlar O'zbekistonga 10 ta ittifoqdosh respublika va xorijiy mamlakatdan keltirilardi. O'z navbatida, O'zbekistondan jahonning 23 mamlakatiga, xususan, Osiyo va Afrika davlatlariga ip-gazlama eksport qilinardi.

O'zbekistonga ip-gazlama mahsulotlari, asosan, Moskva va Ivanovodan (73,3%) keltirilardi. Bu davrda, shuningdek, O'zbekistonga hajmi va assortimenti bo'yicha ip-gazlama yetkazib beruvchi yirik davlat Hindiston bo'lib, jami importning 39,8

foizi uning hissasiga, 23,6 foizi esa Vengriya hissasiga to'g'ri kelardi.

Bu hol O'zbekistonda to'qimachilik sanoatini, xususan, uning ip-gazlama ishlab chiqarish sohasini rivojlantirishni taqozo etardi.

Qurilayotgan Buxoro va Andijon ip-gazlama kombinatlari bu borada masalaning kichik bir yechimi edi. Buxoro ip-gazlama kombinatining yigiruv, to'quv va ip bo'yash fabrikalari bo'lgan birinchi navbati 1974-yilda ishga tushdi. 1981-yilda uning 57600 dona kamerali pnevmomexanik yigiruv mashinalari o'rnatilgan 2-yigiruv fabrikasi, 1988-yilda pardozlash korxonasi ishga tushirilgach, kombinat tarkibida 2 ta yigiruv, 2 ta to'quv, ip bo'yash, pardozlash korxonasi va tikuv sexi faoliyat ko'rsata boshladi. Shuningdek, 1982-yili G'ijduvonda 33936 ta urchuqli yigiruv, Vobkentda 560 to'quv dastgohiga ega shoxobchalar, keyinchalik viloyatning Olot, Qorako'l, Surxondaryo viloyatining Jarqo'rg'on, Qashqadaryo viloyatining Kitob va Yakkabog' tumanlarida ham shunday shoxobchalar qurildi. Ko'p o'tmay ularning bir qismi mustaqil yigiruv, to'quv fabrikalariga aylantirildi.

O'tgan asrning 70-yillari o'rtalarida faoliyat ko'rsata boshlagan Andijon ip-gazlama kombinati tarkibida bittadan yigiruv, pishituv, to'quv va 2 ta pardozlash fabrikasi, shuningdek, Asaka, Qo'rg'ontepa, Marhamat, Poytug', Chuama, Chinobod, Yorqishloqda shoxobchalari bor edi.

Shunday qilib, mustaqillikka qadar respublikamizda Toshkent, Farg'ona, Buxoro va Andijonda 4 ta yirik to'qimachilik korxonasi va ularning 28 ta shoxobchasi faoliyat ko'rsatdi. Shoxobchalar viloyatlar kesimida quyidagicha joylashgan edi: Toshkent shahrida 2 ta, Andijon viloyatida 7 ta, Buxoro, Farg'ona va Qoraqalpog'istonda – 4 tadan, Namangan va Qashqadaryoda – 2 tadan, Surxondaryo, Samarqand, Xorazm va Jizzax viloyatlaridan – 1 tadan shoxobcha bor edi. Bularni ichida G'ijduvon, Rishton, Beshariq, Yangiqo'rg'on, Uychi, Haqqulobod,

To'rtko'l, Kitob, Jarqo'rg'on, Jizzax shoxobchalarida kamida 80 tadan yigiruv mashinalari o'rnatilgan bo'lsa, Qoraqamish, Asaka, Qo'rg'ontepa, Marhamat, Poytug', Vobkent, Rishton, Uychi shoxobchalarining har birida 500 dan ortiq to'quv dastgohlari bor edi.

Shunga qaramay, respublikamizda paxta tolasidan tayyor to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarish 6–8 foizdan oshmadi. Respublikada tayyorlangan paxta tolasining 92–94 foizi xomashyo sifatida olib chiqib ketildi va, asosan, Rossiya Federatsiyasi, Ukraina, Belorussiya va boshqa respublikalarda qayta ishlanib tayyor mahsulotga aylantirildi.

Natijada, paxtadan keladigan daromad ham markazda qoldi. Qayta ishlovchi korxonalar ham markazda qurildi. Bu hol aholi turmush darajasiga ham ta'sir ko'rsatdi. Xulosa qilib aytganda, sovuqni sovuq, issiqni issiq demay yil 12 oy dalada tinimsiz mehnat qilgan o'zbek dehqonining kosasi oqarmadi.

Bugungi kunda to'qimachilik sanoati O'zbekiston iqtisodiyotida o'z o'rnini va salohiyatiga ega. 1991-yilda uning yalpi mahsulotdagi ulushi 8,5 foizga teng edi. Ammo mustaqillikning dastlabki yillarida uning salmog'i boshqa sobiq sovet respublikalarida bo'lganidek, ikki va undan ko'p marta kamayib ketdi. Bu haqda Rossiyaning «Текстильная промышленность» jurnalida (1997-yil, 5-son) quyidagi ma'lumotlar keltirilgan.

12-jadval

1996-yilda 1995-yilga nisbatan ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi (foizda)

Davlatlar	Gazmollar	Trikotaj mahsulotlari	Paypoq-noski mahsulotlari
Ozarbayjon	41	28	24
Belorussiya	103	97	94
Gruziya	61	38	39

Davlatlar	Gazmollar	Trikotaj mahsulotlari	Paypoq-noski mahsulotlari
Qozog‘iston	90	37	49
Qirg‘iziston	126	67	143
Rossiya	80	56	74
Tojikiston	56	36	77
O‘zbekiston	97	141	104
Ukraina	65	47	58

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, barcha davlatlarda orqaga ketish bor. Faqat O‘zbekistonda va qisman Belorussiya hamda Qirg‘izistondagina ahvol qoniqarli. Tabiiyki, bu respublikamiz rahbariyatining istiqloqlarning ilk kunlaridanoq olib borgan izchil iqtisodiy siyosatining samarasi edi.

13-jadval

**O‘zbekiston to‘qimachilik sanoatining
YIMdagi ulushi (foizda)**

To‘qimachilik sanoati (paxta tozalash sanoatisiz)	1991	1996	2000	2001	2002	2003	2004
	8,5	3,6	2,2	2,3	2,4	2,5	2,8

Shu bilan birga so‘nggi vaqtlarda to‘qimachilik sanoati rivojining ijobiy dinamikasi uning YIMdagi ulushi salmog‘ini 2004-yilga kelib 2,8 foizga yetkazish imkonini berdi. 2004-yilda 2000-yilga nisbatan to‘qimachilik sanoatida yalpi mahsulot ishlab chiqarish hajmi 1,5 marta, tikuv sanoatida esa 2,9 marta o‘tdi.

**To'qimachilik sanoatining o'sish sur'atlari
(o'tgan yilga nisbatan foizda)**

Tarmoqning nomi	2000	2001	2002	2003	2004
To'qimachilik sanoati	15,5	12,1	7,7	5,5	3,7
Tikuv sanoati	41,9	15,2	3,2	25,8	7,0

To'qimachilik sanoatining YIMdagi jami salmog'i unga yondosh tarmoqlarning YIMga bilvosita ta'siri bilan qo'shib hisoblaganda 2004-yilga kelib 7,1 foizga qadar oshdi.

To'qimachilik sanoatining YIMdagi hissasi (foizda)

To'qimachilik sanoatining YIMga ta'siri	2000	2001	2002	2003	2004
Yondosh tarmoqlar orqali bilvosita ta'sir	3,6	2,8	3,8	3,5	4,3
Xomashyo va uskuna yetkazib beruvchi tarmoqlar	2,7	2,9	2,8	2,5	3,1
To'qimachilik sanoati mahsulotlarining iste'moli	0,9	0,9	1,0	1,0	1,1
To'qimachilik sanoatining to'g'ridan to'g'ri hissasi	2,2	2,3	2,4	2,5	2,8
To'qimachilik sanoatining YIM yalpi hissasi	5,8	6,1	6,1	6,1	7,1

2000–2004-yillarda to'qimachilik sanoati eksportining o'sishi (paxta tolasi eksportini hisobga olmaganda) atiga 10 foizni tashkil qildi, uning mamlakat umum eksportidagi ulushi 6 foizdan 4,6 foizga qadar qisqardi.

Bunday ilgari siljishga qaramay, tarmoqning iqtisodiy o'sishga qo'shgan hissasi uning salohiyatidan ancha past. Bu birinchidan paxta tolasi ishlab chiqarish quvvatidan yetarlicha foydalanilmayotganligi bilan bog'liq. Masalan, ip eshish va to'quv sanoatida asosiy vositalarning eskirish, ya'ni ishlatilganlik darajasi 2004-yilning oxiriga kelib mos ravishda 45 va 95% ni tashkil etdi. Bu hol jahon standartlariga javob beradigan mahsulotlar chiqarishga imkon bermas edi.

16-jadval

To'qimachilik sanoati quvvatlaridan foydalanish (foizda)

Mahsulot nomi	2000	2001	2002	2003	2004
Paxta tolasi	54,4	53,0	53,2	52,2	50,7
Ip-gazlama	72,3	78,8	77,2	73,2	70,7
Qattiq ip-gazlamalar	59,8	65,9	67,0	64,5	64,5
Tayyor ip-gazlamalar	44,7	46,7	51,6	57,6	64,2
Gazlama tipidagi tikilmagan materiallar	68,4	77,7	72,0	66,7	63,7
Trikotaj polotnosi	47,2	50,1	50,3	57,2	61,6
Trikotaj mahsulotlari	35,9	26,0	41,1	50,3	49,5
Tikuv mahsulotlari	42,0	36,0	45,0	47,0	52,0

Mustaqillik sharoitida ichki omillar va tarmoq rivoji sharoitlarining ijobiy tomonga o'zgarishini ham hisobga olib tarmoqqa soliq bosimini kamaytirish va xomashyoni olish hamda baholash tizimlarini takomillashtirish, shuningdek, to'qimachilik sanoatini rivojlantirish dasturida ko'zda tutilgan chora va mexanizmlarni amalga oshirish sharoitida to'qimachilik sanoatining YIMdagi

ulushi 2004-yildagi 2,8% 2010-yilga kelib 5% ga, uning yalpi ulushi (yondosh tarmoqlarga ta'sirini ham hisoblaganda) 7,1% dan 10,8% ga qadar oshdi.

Yengil sanoat korxonalarining o'rtacha yillik quvvati

Kalava ip – 373 ming tonna;
Ip-gazlama – 282 mln m ² ;
Trikotaj mato – 81,8 ming tonna;
Tayyor tikuv trikotaj buyumlari – 168 mln dona;
Paypoq mahsulotlari – 71,3 mln juft.

Jumladan, tarmoqning YIMga to'g'ridan to'g'ri ta'siri 2006–2010-yillarda 2,8% dan 10,7% gacha oshdi. To'qimachilik sanoatining resurs bazasini tashkil qiluvchi tarmoqlarning YIMdagi ulushi 3,1% ga, soha mahsulotlarini iste'mol qilayotgan tarmoqlarning YIMdagi ulushi 1,1% dan 4,3% gacha o'sdi. Umuman, to'qimachilik sanoatining YIMdagi ulushi (u bilan bog'liq tarmoqlarga ta'sirini ham qo'shib hisoblaganda) 7,1% dan 19,5% ga qadar o'sdi.

To'qimachilik sanoatining YIMdagi taxminiy ulushi (foizda)

Tarmoqning nomi	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
YIM	100	100	100	100	100	100	100
To'qimachilik sanoatining ulushi							
To'g'ridan to'g'ri	2,8	3,7	4,2	5,5	7,0	8,3	10,7
Bilvosita	4,3	4,7	5,1	5,9	6,8	7,5	8,8
Yalpi hissa	7,1	8,4	9,3	11,4	13,9	15,9	19,5

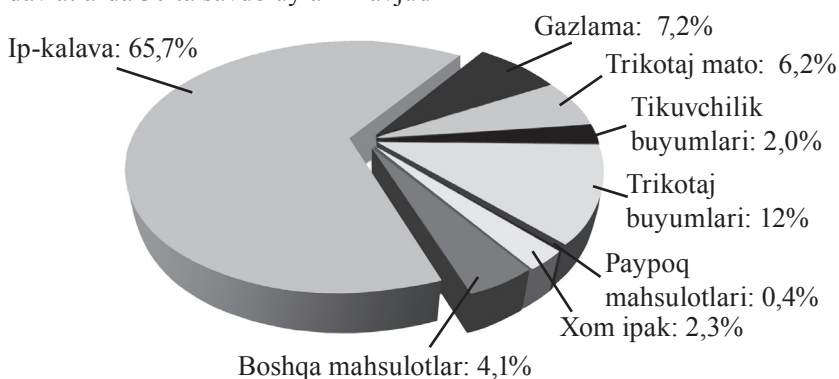
Hisob-kitoblarga ko'ra, mamlakat hukumati tomonidan tasdiqlangan To'qimachilik sanoatini rivojlantirish dasturini amalga oshirish to'qimachilik sanoatida band bo'lganlar sonini 2010-yilga kelib 4 barobar oshirishga imkon berdi. Yondosh tarmoqlar bilan qo'shib hisoblaganda mehnat faoliyatiga yiliga qo'shimcha o'rtacha 76 ming kishi yoki ortiqcha ishchi kuchining 20 foizi jalb qilindi.

Paxta, to'qimachilik mahsulotlarini qayta ishlash va eksport qilish hajmining taxminiy baholari

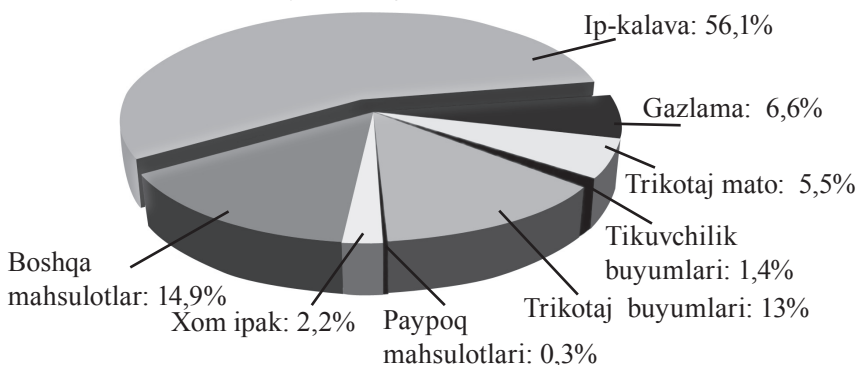
Nomi	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Paxta tolasining ichki iste'moli (qayta ishlash), ming tonna	215,96	300,0	345,0	396,8	452,3	511,1
Paxta, to'qimachilik mahsulotlari eksporti, mln doll.	186,6	267	393	5,3	634	783
Eshilgan ip, ming tonna	66,0	99,0	149,0	185,0	226,0	268,0
Mln AQSH doll.	131,0	199,0	313,0	4,9	522,0	652,0

Nomi	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Ip gazlamalar, ming tonna	12,1	13,3	15,3	17,6	20,2	23,3
Mln AQSH doll.	29,9	34,6	41,7	50,4	60,9	73,5
Boshqalar, ming tonna	23,1	30,0	34,5	39,6	45,2	51,1
Mln AQSH doll.	25,8	33,6	38,6	44,5	50,7	57,3

2010-yildagi eksport hajmi 600 mln dollardan ortiq, 150 ta eksportchi korxonalar, 5 ta davlatlarda 30 ta savdo uylari mavjud

2011-yildagi kutilayotgan eksport hajmi 800 mln dollarga yaqin, 180 ta eksportchi korxonalar, 10 ta davlatlarda 40 ta savdo uylari mavjud

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2005-yil 27-yanvardagi «Respublika to'qimachilik tarmog'iga investitsiyalar jalb etish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qaroriga muvofiq 2005–2008-yillarda mamlakat to'qimachilik sanoatiga sarmoyalar jalb qilish Dasturi tasdiqlandi. Dasturga korxonalarni qayta jihozlash, modernizatsiya qilish va to'liq rekonstruksiya qilishni amalga oshirish, shuningdek, tugallangan ishlab chiqarish sikliga ega korxonalarni tashkil qilish uchun 1,2 mlrd AQSH dollari miqdoridagi sarmoyalar jalb qilishni ko'zda tutuvchi 94 ta loyiha kirgan edi. Bu loyihalarning amalga oshirilishi eng yangi uskunalarda ichki qayta ishlash hajmini bosqichma-bosqich mamlakatda tayyorlanadigan paxta miqdorini 50% ga qadar oshirish, xom ip ishlab chiqarishning 329,9 ming tonnaga, ip-gazlama chiqarishning 144,4 ming tonnaga, trikotaj polotno 34,8 ming tonnaga, tayyor trikotaj tikuv mahsulotlari ishlab chiqarish deyarli 252 mln donaga ko'payishi kutilgan edi. Loyihaning realizatsiya qilinishi aholining yuqori sifatli sanoat mollariga bo'lgan ehtiyojini qondirish imkonini berib, faqat to'qimachilik sanoatida 46 mingdan ortiq yangi ish o'rinlarni yaratdi va mahsulot eksportini 1,1 mlrd AQSH dollarigacha oshirish imkonini berdi.

Umuman olganda, 2004–2009-yillarda tarmoqqa kirib kelayotgan xorijiy sarmoyalar yillik hisobda o'rtacha 200 mln AQSH dollarini tashkil qildi. Bu yangi ish joylari yaratish hamda to'qimachilik sanoati ishlab chiqarishning o'sishini ta'minladi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, O'zbekiston, boshqa to'qimachilik sanoati ishlab chiqaruvchilariga nisbatan jiddiy raqobatbardosh afzalliklarga ega. Birinchidan, bizda hozircha ishchi kuchining qiymati past. 2004-yilda O'zbekiston to'qimachilik sanoatida ishchi kuchining qiymati soatiga 0,22–0,25 AQSH dollariga teng bo'lsa, ayni paytda Bangladesh va Vyetnamda bu ko'rsatkich 0,28–0,57, Hindistonda 0,29, Pokistonda 0,37, Indonezayada 0,55 va Xitoyda 0,57 AQSH dollariga teng edi. Malayziyada yuqoridagi ko'rsatkich 1,8 AQSH dollariga, Turkiyada 2,88, Janubiy Koreyada 7,10 AQSH dollariga teng bo'lib

turibdi. G'arbiy Yevropa, AQSH va Yaponiyada esa u bundan ham bir necha baravar yuqori. Ikkinchidan, arzon elektr energiyasi bor. O'zbekistonda 1 m³ tabiiy gaz qiymati 0,03 AQSH dollari tursa, xuddi shuncha tabiiy gaz Turkiya, Fransiya va AQSHda 0,21–0,34, Xitoyda esa 0,28 AQSH dollariga teng. 1 kg mazutning qiymati O'zbekistonda 0,08 AQSH dollariga teng. Xuddi shuncha mazut Xitoy, Hindiston, Janubiy Koreyada taxminan 0,34 AQSH dollariga, G'arbiy Yevropa va AQSHda 0,20–0,23, Pokistonda 0,50 AQSH dollariga teng.

O'zbekistonda 1 litr dizel yoqilg'isi 0,26 AQSH dollari tursa, Pokiston, Xitoy, Hindiston va AQSHda ushbu ko'rsatkich 0,37–0,54 AQSH dollari atrofida. Janubiy Koreya, Fransiya, Germaniya, Turkiya kabi mamlakatlarda u bundan ham qimmat bo'lib, mos ravishda 0,85, 0,94, 1,03 AQSH dollariga teng.

Uchinchidan, asosiy xomashyo – paxta tolasi mamlakatda yetarlicha ishlab chiqariladi. Bu hol uni korxonalargacha yetkazib berish bo'yicha transport xarajatlarini keskin kamaytiradi. Bundan tashqari, mamlakatda ipak xomashyosi ham yetishtiriladi, jun matolar ishlab chiqarish bo'yicha ham resurslar mavjud.

To'qimachilik bozorida O'zbekistonning asosiy raqobatchisi Xitoy, Hindiston, Turkiya, Pokiston, Suriya, Janubi-Sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasining rivojlanayotgan mamlakatlaridir.

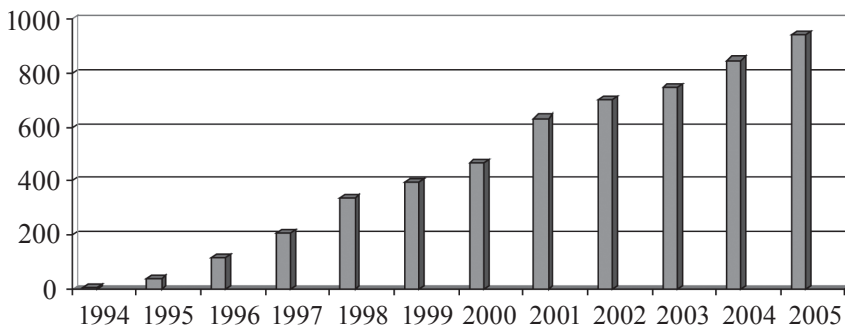
Hozircha Amerika va Yevropaning yirik bozorlarida O'zbekiston to'qimachilari uchun savdo bitimlari va shartnomalari asosida mahsulotlarini bojsiz yoki quyi stavkalar orqali olib kirayotgan mamlakatlar bilan raqobat qilishiga to'g'ri kelmoqda. Masalan, O'zbekiston uchun bojxona to'lovlari kontrakt summasining 14–18% ni tashkil etmoqda. Yevropa Ittifoqi mamlakatlariga O'zbekistondan yetkazib berilayotgan ip-gazlamalar va tikuv-trikotaj buyumlari uchun mos ravishda mahsulotlarning umumiy narxidan 4,2%, 8,4%, va 9,6% bojxona badallari solingan. Ayni paytda Turkiya, Suriya, Misr, Nigeriya, Pokistondan bo'lgan yetkazib beruvchilar import badallari to'lashdan ozod qilingan.

O‘zbekiston hukumati birgina 1995-yildan 2005-yilgacha, «O‘zbekyengilsanoat» DAKga 800 mln AQSH dollaridan ortiq xorij sarmoyalarini jalb qilib, 44 ta loyihani amalga oshirdi. Xorij sarmoyalari bilan 39 ta, shu jumladan, Germaniya, Buyuk Britaniya, Yaponiya, Shveysariya, Turkiya, AQSH, Janubiy Koreya kabi mamlakatlar bilan qo‘shma korxonalar tashkil etildi.

2005-yilning yanvar holatiga ko‘ra «O‘zbekyengilsanoat» DAK tarkibiga kiruvchi 113 ta korxonadan 56 tasi yoki 50,4% yangi texnologik uskunalar bilan jihozlandi. Ularning 40 tasi to‘quv-tikuv, 16 tasi trikotaj ishlab chiqarishi bilan shug‘ullanar edi.

19-jadval

**Jalb qilingan sarmoyalar dinamikasi
(mln AQSH dollari hisobida)**

20-jadval

**To‘qimachilik korxonalarining zamonaviy uskunalar bilan
jihozlanganlik darajasi**

Tarmoq nomi	Korxona- lar soni	Shu jumladan:			
		Eskirgan uskunali	%	Zamonaviy uskunali	%
Yigiruv-to‘quv	69	29	42,0	40	58,0
Tikuv	14	13	92,9	1	7,1

Tarmoq nomi	Korxonalar soni	Shu jumladan:			
		Eskirgan uskunali	%	Zamonaviy uskunali	%
Trikotaj	30	14	46,7	16	53,3
Umuman, «O‘zbek-yengilsanoat» DAK bo‘yicha	113	56	49,6	57	50,4

Bu yillarda xorijiy sarmoyalarning asosiy qismi Janubiy Koreya (barcha sarmoyalar hajmining 47,4%) va Turkiya (47,4%)ga to‘g‘ri kelib, ular, asosan, ip-gazlama, eshilgan va qattiq gazlamalar ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan edi. Shuningdek, 2003-yildan boshlab Germaniya, Shveysariya, Buyuk Britaniya va AQSH kabi mamlakatlar ham sarmoya kirita boshladilar. Masalan, 2004-yil natijalari bo‘yicha sarmoyalar umumiy hajmida turk kompaniyalarining ulushi 34,6%, nemis kompaniyalarining ulushi 28,3%, Shveysariya kompaniyalari ulushi 22,7% va AQSH firmalari ulushi 14,4% ga teng bo‘ldi.

2000–2004-yillardagi umumiy sarmoyalar hajmining taxminan 45–50% trikotaj ishlab chiqarishiga yo‘naltirildi. Chet el sarmoyasining to‘qimachilik yarim tayyor mahsulotlar (eshilgan ip, qattiq matolar va trikotaj polotnosi) ishlab chiqaruvchi korxonalar yaratishga yo‘naltirilishi ularning sifati xalqaro standartlarga javob berishini ta‘minladi va o‘zbek korxonalariga sifatli va raqobatbardosh mahsulot bilan jahon bozoriga chiqishi va unda ma’lum o‘rin egallashga imkon berdi.

Shunday qilib, to‘qimachilik sanoati mustaqil O‘zbekiston iqtisodiyotida katta o‘rin tutdi. Mamlakat YIMning 5/1 qismi ayni to‘qimachilik ishlab chiqarishdan olinadigan foydani tashkil etadi. Respublika sanoatida band bo‘lganlarning 3/1 qismi to‘qimachilik va tikuv korxonalariga to‘g‘ri keladi. Amalda to‘qimachilik tarmog‘i respublika budjetining o‘rtacha 25–28 fo

zini shakllantiradi. Bu milliy daromadning o'sishi bevosita to'qimachilik korxonalarining muvaffaqiyatli ishlashiga bog'liq deb ishonch bilan aytishga asos bo'ladi.

O'ZBEKISTONDA IPAKCHILIK VA IPAK SANOATINING PAYDO BO'LISHI VA RIVOJLANISHI

Ipak (pilla) eng qadimiy va qimmatli to'qimachilik xomashyosi bo'lib, u insoniyatga bundan 5000–5500 yil oldin ma'lum bo'lgan. Ipak o'zining jilosi, pishiqligi, bejirimligi, ayniqsa, chiroyi bilan shoir-u yozuvchilar tomonidan asrlar davomida madh etib kelingan.

Ipakchilik – bu pilla qurtini boqish va undan shoyi olishdir. Pilla qurtini esa kapalak beradi. Dunyoda kapalaklarning turlari juda ko'p, lekin ularning hamma qurtlari ham ipak qurti kabi shoyi ip to'qiyvermaydi. Demak, kapalak qurtlarning xonakilashtirilgani, ya'ni madaniysi va yovvoyisi bor.

Madaniylashtirilgan pilla kapalagi qurti tut bargini, yovvoyilari esa tabiatda mavjud boshqa barglarni yeydi. Bulardan tut bargini yeb, undan ip to'qiydigan pilla qurti yoki tut ipagi sanoat ahamiyatiga ega. U to'rt bosqichda rivojlanadi. Bular: 1. Urug'. 2. Qurt. 3. G'umbak. 4. Kapalak.

Afsonalarga ko'ra, pilla (ipak) eramizdan avvalgi 3-mingyillikda, aniqrog'i 2700-yillarda yoki bundan salkam 5 ming yil burun qadimgi Xitoyda paydo bo'lgan. Uni imperator Xoang tining xotini, malika Si Ling Shi tasodifan kashf etgan. Malika qizi bilan bog'da tut daraxti soyasida choy ichib o'tirishsa, piyolasiga tut daraxtidan bir dona pilla tushib eriy boshlaydi. U pillani olmoqchi bo'lganda pilla cho'zilib uzun, ingichka ipga aylanadi. Tepaga qarasa ipak qurti, chiroyli ingichka ip to'qiyotganini ko'radi. Shunday qilib malika qizi Lun Chen bilan ipakni kashf qilgan. Ipakdan hayratga tushgan malika darhol xizmatchilarini chaqirib, ipak ipni o'rash va yigirib o'ziga gazlama to'qishni topshiradi.

Malika o'limidan so'ng ipakchilik xudosi va himoyachisi, ipak qurti esa «kichik imperator» deb e'lon qilinadi. Tut daraxti esa quyosh va hosildorlikni ifodalovchi «muqaddas daraxt» hisoblana boshlaydi.

Shu davrdan Xitoyda ipakchilik rivojlana boshladi va davlat nazoratida bo'ldi. Masalan, miloddan oldingi 2357-yilda imperator va knyazlarga tegishli maxsus ipak qurti yetishtiruvchilar bo'lgan. Imperator Yu I davrida esa (er. avv. 2205-y.) katta-katta maydonlarga tut daraxti ekilib ipak qurti boqilgan. Demak, Xitoyda ipak qurti, ipak gazlama juda qadrlangan va hatto uzoq vaqtlargacha sir saqlangan. XIII asrgacha ipakdan savdo-sotiq ishlarida, soliqlarni to'lashda pul o'rnida ham foydalanishgan.

Eramizdan avvalgi II–I asrlarda Buyuk ipak yo'lining paydo bo'lishi bilan Xitoy Markaziy Osiyo, Hindiston, keyinchalik Eron, Suriya, hatto Rim bilan aloqa o'rnatadi. Shu maqsadda Xan sulolasi imperatori U Di er. avv. 139-yilda o'z zobiti Chjan Syanni aloqa o'rnatish uchun bu davlatlarga yuboradi. Jumladan, Yaponiyada ham ipakchilik eramizning II asrida Xitoy shahzodasi bu mamlakatga tashrif buyurib ipak qurti urug'ini sovg'a qilishi bilan rivojlangan.

Demak, shu davrdan e'tiboran, Xitoydan boshqa davlatlarga ipak mato chiqqa boshlaydi. Ularda ham ipak nihoyatda qadrlangan. Masalan, 1 funt (qadoq) ipak mato Vizantiyada 8 bo'lak oltinga sotilgan. Eronda ipakchilik bilan tanishgan arablar uni Shimoliy Afrika, Ispaniya, Portugaliya, Sitsiliyada yoyadi. XII asrda Vizantiyaning bir necha shaharlari, Italiyaning Lukka, Siyena, Modena, Bolonya va Florensiyasi, Venetsiya ipak savdosi orqali gullab-yashnab ketadi.

XIV asrda ipak Italiyadan Fransiyaga o'tdi. XV–XVI asrlarda bu yerda ham ipak qadrlangan. Masalan, 1494-yilda ipakni muhrsiz chetga chiqarish man qilingan. 1540-yilda esa ipakchilik podsho manufakturasi deb e'lon qilingan. Tur va Lion ipakchilik markazlari bo'lib qoldi.

Angliyada ipak matolar 1251-yilda iste'molga kirgan. Xususan, Qirol Genrix III qizining to'yiga ritsarlar ipak kiyimda kelishgan.

Amerikaga ipak qurti urug'ini 1531-yilda Kortes (Meksikaga) olib kelgan. Bu qit'ada birinchi ipakchilik fabrikasi 1810-yilda aka-uka Xonkslar tomonidan Mensfildda qurilgan.

O'rta Osiyoga ipak bundan 2000-yil oldin Eron yoki Xo'tan (G'arbiy Xitoy) orqali kirib kelgan degan taxminlar bor.

Biroq O'zbekiston hududida, xususan, Surxondaryo viloyatidagi Sopollitepa, Dalvarzintepa va boshqa joylarda olib borilgan arxeologik qazishmalar natijasida topilgan dalillar asosida olimlar bu yerda ham pillachilik va ipakchilik 3800–4000 yil muqaddam rivojlangan degan xulosaga kelganlar.

Tabiiy ipak oqsil moddali tolalar guruhiga kirib 70–80 foiz fibroin, 20–30 foiz seritsindan iborat. Pilla uzunligi sifatiga qarab 1500 metrgacha yetadi.

1 kg pilla tayyorlash uchun ipak qurtini o'rtacha 11–12 kg dan, 17–18 kg gacha tut bargi berib 25–35 sutka boqish kerak.

Ipakdan, ya'ni shoyidan ajdodlarimiz atlas, xonatlas, beqasam, adras kabi nihoyatda chiroyli, turli ranglarda tovlanadigan ipak gazlamalar to'qishgan. Masalan, 1775-yilda Buxoroda bo'lgan rus elchisi T.S.Burnashev va 1813–1814-yillarda Qo'qonda bo'lgan F.Nazarovlarning guvohlik berishicha, o'lkamizda ipakdan oltin va kumush yo'lli naqshli zarbof gazlamalar, atlas, duxoba, mayda zar gulli shoyi va boshqalar tayyorlangan. Hunarmandchilikning bu tarmog'i Urgut, Buxoro, Namangan va Urganchda yaxshi rivojlangan.

Bu shuni ko'rsatadiki, ipak shoyi nafaqat ijtimoiy-iqtisodiy, balki siyosiy ahamiyatga ham ega. U turli vaqtlarda, turli davlatlarda, almashtiriladigan valuta, kontributsiya (tovon) to'lovi, olinadigan boylik, harbiy o'lja, umuman, davlatning ijtimoiy holatini ko'rsatuvchi oltin kabi rollarni o'ynagan.

O'zbekistonda ipakchilik bilan xonliklar davridan (XVII–XVIII asrlar) jiddiy shug'ullana boshlashgan. Nega deganda, bu

davrda Buxoro, Xiva va Qo‘qon xonliklarining Yevropa va Osiyo, xususan, Rossiya, Xitoy, Eron, Fransiya bilan savdo-iqtisodiy aloqalari yaxshi rivojlangan. Masalan, 1801-yilda Buxorodan Rossiyaga chiqarilgan 526 ming rubllik kalava va gazlamaning ma‘lum qismi ipak gazlama bo‘lgan.

Turkistonda pillachilikning eng rivojlangan davri 1860–1870-yillarga to‘g‘ri keladi. Bu yillarda har yili 6000–6500 tonna pilla tayyorlangan. Bu haqda ma‘lumot qoldirgan rus zoolog olimi N.A. Skvorsov Markaziy Osiyoda yetishtirilayotgan pilla eng yuqori sifatli deb yozgan edi. Pilla yetishtirishning ko‘payishi, albatta, uni qayta ishlashni ham talab qilar edi. Natijada 1867-yilda Toshkentda Pervushin, Xo‘jandda Pokrishkin dastlabki ipak o‘rash korxonasini qurishdi. Ularda Kripper tizimidagi yarim mexanik dastgohlar o‘rnatilgan bo‘lib, yiliga atigi bir necha 100 kg pillani qayta ishlardi, xolos. Shuning uchun ham ular 1872-yilda zarar bilan ishlaydiganlar sifatida yopildi. Natijada pilladan ipak gazlama olish jarayoni, asosan, qo‘l mehnati bilan bajarilishda davom etdi. Bu davrda o‘lkada tayyorlangan 80–90 foiz pilla xomashyo sifatida Italiya va Fransiya chiqarilardi. Shu ma‘noda, chor hukumati va mahalliy ma‘murlar ipakchilikni rivojlantirishdan manfaatdor edi. Biroq ular ipak o‘rash, yigirish, to‘qish va shoyi gazlamalar ishlab chiqarish korxonalarini qurishga shoshilishmadi.

Birinchi jahon urushi yillarida Turkistonda va xonliklarda 300–350 ming pud pilla hosili tayyorlanib, uning 50–75 ming pudi Farg‘ona viloyatiga, 25–35 minggi Buxoro amirligiga va 10 ming pudi Xiva xonligiga to‘g‘ri kelgan. Bu pillaning umumiy narxi 4,5–5 mln rublga teng edi.

1917-yilda yer yuzida jami 17 mln kg, shu jumladan, Uzoq Sharq davlatlarida 11 mln kg asosan Xitoyda – 6,5 mln kg, Yaponiyada – 4 mln kg, Yevropada – 4,5 mln kg, shundan Italiyada – 3,25 mln kg pilla xomashyosi tayyorlangan. Qolgani O‘rta Osiyo, Kavkaz va Bolqon yarimoroli davlatlari hissasiga to‘g‘ri kelgan.

Jahonda paxta xomashyosiga ehtiyoj uncha katta bo'lmagan vaqtda pilla va jun, Rossiyada zig'ir va kanop tola anchagina xaridorgir bo'lgan. Masalan, 1754-yilda 1 pud ipakning narxi 30–60 rubl bo'lgan bo'lsa, 1804-yilda 120–130, 1811-yilda 600–700 rublga ko'tarilgan. Keyinchalik ilg'or mamlakatlarda sanoat to'ntarishi natijasida to'qimachilik, xususan, ip-gazlama sanoati tez o'sishi bilan pillaning narxi tusha boshladi. Jumladan, 1868-yilda 1 kg ipak qurti urug'i 118 frank turgan bo'lsa, 1873-yilda 95, 1890-yilda 57, 1900-yilda 51 frankka tushib qoldi.

Bu davrda Rossiya yiliga 82 ming pud, 1913-yilga kelib esa 110 ming pud pillani qayta ishlagan va uni, asosan, chetdan olib kelgan. Shu yili, aniqlik qilingan 1914-yilda Turkistonda ipakni qayta ishlash natijasida 3363,6 ming oltin rubllik mahsulot ishlab chiqarilgan. O'lkadan chiqarilgan 160 ming pud pillaning atigi 1 foizi Rossiyaga borgan. O'z navbatida, Turkistonda 150 ming dehqon xo'jaligi, shundan 127 mingga Farg'ona viloyatida pillachilik bilan shug'ullangan.

1910–1914-yillarda Turkistonda pilla tayyorlash (yiliga pud hisobida)

1900-y. – 389000	1912-y. – 333200
1910-y. – 450000	1913-y. – 295140

Ko'rinib turibdiki, Turkistonda pilla tayyorlash Birinchi jahon urushi arafasida, 1910-yilga nisbatan 155 ming pudga tushib ketgan. Holbuki, ipak gazlama jahonda paxtadan keyingi 2-o'rinda turadi. Ammo ipak gazlamaning atigi 2 foizi tabiiy ipakdan, qolgan 98 foizi kimyoviy tolalardan olinadi.

Sho'rolar davrida O'zbekistonda paxtachilik bilan bir qatorda pillachilik va ipakchilikka e'tibor yanada kuchaytirildi. Saqlanib qolgan arxiv hujjatlarining guvohlik berishicha, 1913-yilda hozirgi O'zbekiston hududida qariyb 4000 tonna pilla tayyorlangan.

Tabiiyki, buncha miqdordagi pillani qayta ishlash katta qo'l mehnati talab qilar edi. Shu bois o'tgan asrning 20-yillarida

O'zbekiston ipakchilik sanoatiga asos solindi. Ipak va kimyoviy aralash iplardan tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish yo'lga qo'yildi. Mamlakatimizda esa bunday xomashyo, xususan, pilla yetarli edi. Natijada 1921-yilda Farg'onada mexanik dastgoh o'rnatilgan ilk pillakashlik fabrikasi qurildi. Tarmoqda mahsulot ishlab chiqarish pilla hisobida 1924–1925-yillardagi 5,9 ming tonnadan, 1927–1928-yillarda 8,5 ming tonnaga yetdi.

Ko'p o'tmay, 1927–1932-yillarda quvvati 458 tazli Marg'ilon (1929-y.), 95 tazli Buxoro (1928-y.), 104 tazli «Hujum» (Samarqand, 1932-y.) pillakashlik (ipak yigiruv) fabrikalari qurildi. Ularda umumiy hisobda 296,2 tonna ipak kalava ishlab chiqarildi.

XX asr 30-yillari birinchi yarmida Buxoro ipak yigirish fabrikasi rekonstruksiya qilinib, quvvati 2,4 marta oshirildi. Namanganda yangi ipak yigiruv fabrikasi qurildi. Bu davrda pilla tayyorlash 5,674 tonnadan (1932-y.), 11,422 tonnaga (1937-y.) yetdi. Bir quti urug'dan olinadigan pilla hosili 1913-yildagi 22–23 kg dan, 1937-yilda 41,8 kg ga yetdi.

Tarmoqning xarakterli xususiyati shunda ediki, undagi ishchilarning 78 foizi mahalliy millatlar vakillari bo'lib, ayollar 58 foizni tashkil etardi. Umuman, soha xodimlarining 53 foizi (3721 kishi) ishlab chiqarish ilg'orlari edi. Natijada ipak o'rash sanoatida mahsulot ishlab chiqarish hajmi 1932-yilda 18 mln rubldan 1937-yilda 31 mln rublga yetdi.

21-jadval

1928–1941-yillarda ipakchilikning rivojlanishi

Yil	Tarqatilgan urug', ming quti	Yalpi pilla hosili, tonna	1 qutidan olingan pilla, kg
1928	196,0	5674,0	28,9
1933	265,7	8317,5	31,5
1937	294,3	12405,5	42,1
1940	287,1	9831,9	34,2

Jadvaldan ko‘rinadiki, 1928–1940-yillarda respublikada yalpi pilla hosili yetishtirish 73,3 foizga ko‘paygan va 1940-yilda ipak gazlama ishlab chiqarish 4,5 mln pogon metrga yetdi.

Ikkinchi jahon urushi yillarida Marg‘ilon ipak kombinatining quvvati Rossiyadan ko‘chirib keltirilgan ip pishitish, ipakni yigirish va to‘quv korxonalari hisobiga ancha oshirildi. Natijada kombinat 1943-yilda 631,3 ming pogon metr, 1945-yilda esa 1,250 mln pogon metr gazlama ishlab chiqardi.

Urushdan keyingi yillarda shoyi to‘qish va tikish korxonalarida yangi dastgoh va mashinalar o‘rnatilishi natijasida respublikamizda shoyi gazlamalar ishlab chiqarish 1945–1950-yilda 1,9 marta, 1951–1955-yilda esa 2,02 marta o‘tdi.

1966–1973-yillarda Urganch, Namangan, Shahrisabz pilla-kashlik korxonalari, Namangan shoyi gazlama kombinati qurildi. Marg‘ilon ipak kombinati, Buxoro zardo‘zlik fabrikasi rekonstruksiya qilinib, mahsulot ishlab chiqarish quvvati oshirildi. 1950-yilda shoyi gazlama ishlab chiqarish 8,7 mln pogon metr-ga ko‘paydi. O‘z navbatida, pilla tayyorlash 1,1 barobar o‘tdi. 1960-yilda esa 1,5 barobarga oshdi. Natijada O‘zbekiston ipakchilik mahsulotlari ishlab chiqarish bo‘yicha sobiq Ittifoqda 1-o‘rin (52%)ga chiqib oldi.

22-jadval

1940–1970-yillarda O‘zbekistonning sobiq Ittifoq iqtisodiyotidagi o‘rni (ipakchilik mahsulotlari bo‘yicha foizda)

Mahsulot	1940	1965	1970
Xom ipak	38,2	35,4	38,8
Pilla	47,8	51,9	54,8
Shoyi gazlama	5,9	4,1	4,1

Faqat 1960–1970-yillarda Respublikada ipakchilik sanoati mahsulot ishlab chiqarish 3,9 martaga ko‘paydi. Bu davrda

Margʻilon ipak kombinati, Samarqand ipak yigirish, Namangan va Qoʻqon shoyi toʻqish fabrikalarida asosiy fondlar 2–3,2 marta oʻsdi.

23-jadval

1960–1970-yillarda respublika shoyi toʻqish fabrikalari asosiy fondlarining oʻsishi (1960-yilga nisbatan, foizda)

	1960	1965	1967	1970
Margʻilon ipak kombinati	100	214,2	217,4	257,1
Margʻilon «Atlas» firmasi	100	100,0	100,6	107,2
Samarqand shoyi toʻqish fabrikasi	100	188,4	199,0	212,4
Namangan shoyi toʻqish fabrikasi	100	243,0	272,0	346,0
Qoʻqon shoyi toʻqish fabrikasi	100	148,4	164,6	166,0

Tarmoqni rivojlantirishga doir koʻrilgan chora-tadbirlar natijasida 1940-1980-yillarda Oʻzbekistonda ipak sanoati 11 marta oʻsdi. Pilla yetishtirish esa 693 tonnadan 1,711 tonnaga, ipak gazlama ishlab chiqarish 4,5 mln m² dan 116,6 mln m² ga yetdi.

Shunday qilib, Oʻzbekiston sobiq Ittifoq davrida jahondagi 40 dan ortiq pilla yetishtiruvchi davlatlardan biri boʻlib, dunyo ipakchiligida Xitoy va Hindistondan keyingi yetakchi oʻringa chiqib oldi. Markaziy Osiyo davlatlarida tayyorlanayotgan pilla va ipakning 70–72 foizi Oʻzbekiston hissasiga toʻgʻri keladi. Masalan, 1990-yilda butun Markaziy Osiyoda tayyorlangan 41916 tonna pillaning 37783 tonnasi, 3359 tonna ipakning 2458 tonnasi Oʻzbekistonda tayyorlandi.

**1940–1990-yillarda Markaziy Osiyoda pilla tayyorlashning
o‘sishi (tonna hisobida)**

Davlatlar	Yillar					
	1940	1950	1960	1970	1980	1990
O‘zbekiston	9128	12563	14576	18376	30297	32783
Turkmaniston	1612	1771	2356	2986	4868	3671
Tojikiston	1257	1572	2102	2480	3968	4287
Qirg‘iziston	510	385	490	825	1034	1175
Jami:	12507	16291	19524	24667	40167	41916

**1940–1990-yillarda Markaziy Osiyoda hom ipak
ishlab chiqarish (tonna hisobida)**

Davlatlar	Yillar					
	1940	1950	1960	1970	1980	1990
O‘zbekiston	693	762	856	1172	1645	2458
Turkmaniston	149	157	169	229	239	298
Tojikiston	254	233	292	322	350	479
Qirg‘iziston	84	69	93	123	102	124
Jami:	1180	1221	1410	1846	2336	3359

Yuqoridagi har ikki jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 50 yilda (1940–1990) O‘zbekistonda pilla tayyorlash 3,69 barobar, ipak esa 3,35 marta ko‘paydi.

Shu yerda Marg‘ilon atlası haqida to‘xtalmaslik mumkin emas.

Mustaqillik yillarida kamalak kabi tovlanib turuvchi atlas va adras matolarimiz nafaqat mamlakatimizda, balki xalqaro maydonda ham yangicha qiyofada keng yoyilmoqda. Zero, ipak Yevropadashohona mato hisoblanadi. Masalan, 2010-yildabirgina Londondagi «Thomas Pink» brend markazida ipakdan toʻqilgan bir dona mavsumiy koʻylak 170 funtga, «Marks & Spencer» doʻkonida esa 120 funtlik bahoda sotildi.

Ipakchilik bilan bugungi kunda 50 dan ortiq mamlakatlar shugʻullanadi. Bular: Yevropada – Ispaniya, Italiya, Fransiya, Vengriya, Ruminiya, Polsha, Ukraina, Moldova, Gretsiya, Bolgariya, sobiq Yugoslaviya respublikalari, Osiyoda – Xitoy, Hindiston, Yaponiya, Koreya, Bangladesh, Pokiston, Turkiya, Indoneziya, Eron, Markaziy Osiyo davlatlari, Suriya, Vetnam, Shri-Lanka, Ozarbayjon, Gurjiston, Amerikada – Braziliya, Meksika, Boliviya, Kolumbiya, Afrikada – Misr, Keniya, Marokash, Tanganika, Madagaskar orollari va boshqalar.

Respublikada pillachilik va ipakchilikni rivojlantirishda Prezidentimiz Islom Karimovning «Respublika pillachilik tarmogʻini yanada isloh qilish chora-tadbirlari toʻgʻrisida»gi Qarori dasturulamal boʻlib xizmat qilmoqda. Mazkur qarorda pilla xom-ashyosi yetishtirishni jahon bozori talablari darajasiga koʻtarish uchun, avvalo, ipak qurti yangi zotlarini yaratish, tarmoqni modernizatsiyalash va unga xorijiy investitsiyalarni koʻproq jalb etish, yangi tutzorlar tashkil etish kabi muhim masalalar belgilab berildi.

Bu borada «Oʻzbek ipagi» uyushmasi va Oʻzbekiston ipakchilik ilmiy-tadqiqot instituti tomonidan ham muayyan ishlar qilinmoqda. Masalan, bugungi kunda respublikamizda tayyorlanayotgan ipak qurti urugʻlarining qariyb 90 foizi mazkur institut olimlari tomonidan yaratilmoqda.

Keyingi 4 yilda (2007–2011) ipak qurtining bir qancha yangi zot va duragayi hamda tutning 4 ta yangi navi yaratilgani bunga misol boʻladi. Ipak qurtining Oʻzbekiston-5–6, ipakchi-1–2,

Turon-1–2 zotlari, tutning Jarariq-6, Jarariq-7 kabi navlari shular jumlasidandir.

Shuningdek, istiqloq yillarida ipak qurtining «Go‘zal» va «Marvarid» zotlari yaratildi. Bu zotlarning pillasi yirikligi hamda ingichkaligi bilan ajralib turadi. Pillani saralash, navlarga va urug‘likka ajratish bo‘yicha ham zamonaviy uskuna yaratildi. Bu uskuna 8 soatda 800 kg pilla qobig‘ini katta-kichiklikka va navlarga ajratadi. Ilgari bunga kamida 3–4 kun vaqt ketardi.

Umuman, mustaqillik yillarida ipakchilikni modernizatsiya qilish, pilla, ipak tola, shoyi ip, undan tayyorlanadigan buyumlar sifatini yaxshilash bo‘yicha bir qator iqtisodiy va tarkibiy o‘zgarishlar amalga oshirildi. «2011–2015-yillarda O‘zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari to‘g‘risida»gi dasturda qayd etilganidek, xalqaro bozorda o‘zining noyob gigiyenik va davolash xususiyati tufayli pilla ipiga bo‘lgan qiziqish mavjud. Jumladan, Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlarida ipak mahsulotida bo‘lgan talab ortib bormoqda.

Ko‘rilgan tadbirlar asosida tashkil etilgan «O‘zbek ipagi» uyushmasi o‘z tarkibiga 20 dan ortiq ipakni qayta ishlash korxonalarini, shu jumladan, 10 ta pillakashlik, 7 ta shoyi to‘quv va 7 ta qo‘shma korxonani birlashtirib, «Pilla Xolding kompaniyasi», «Shoyi» kompaniyasi hamda «Ipakimpeks» tashqi savdo firmasi orqali tarmoqqa rahbarlik qiladi.

Pillachilik respublikamizning barcha viloyatlarida keng rivojlangan. Ipakni qayta ishlash korxonalarining asosiy qismi esa Farg‘ona vodiysida joylashgan. Bu yerda mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan xom ipakning 2/3 qismi, ipak chiqinilaridan olinayotgan yigirilgan ipakning 100 foizi, shoyi matolarning esa 17 foizi ishlab chiqariladi. Eng yirik korxonalari «Buyuk ipak yo‘li» HJ va «Atlas» HJ hisoblanadi.

Shuningdek, Samarqanddagi «Hujum» HJ, Shahrisabzdagi «Kumush» HJ, «Buxoro ipagi» HJ va boshqalar ipak xomashyosi ishlab chiqarish, uning sifatini yaxshilash, dunyo andozalariga

javob beradigan, raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga o'z hissalarini qo'shib kelmoqdalar.

2011-yilda uyushma tarkibida faoliyat ko'rsatayotgan «O'zbek-Yapon», «O'zbek-Singapur», O'zbek-Xitoy», «O'zbek-Vyetnam», «O'zbek-Janubiy Koreya», «O'zbek-Buyuk Britaniya» qo'shma korxonalari qatoriga Namanganda foydalanishga topshirilgan va yiliga 300 tonna pillani qayta ishlab, 97 tonna shoyi ip ishlab chiqarish quvvatiga ega bo'lgan «Helil Silk» qo'shma korxonasi ham qo'shildi.

Xulosa qilib aytganda, pillachik va ipakchilikni rivojlantirishdan asosiy maqsad, ularni o'zimizda to'liq qayta ishlab tayyor mahsulot ishlab chiqarishga o'tish. Shu maqsadda, respublikamizda pilla tayyorlashni 2010-yildagi 19–20 ming tonnadan yaqin istiqbolda 25–30 ming tonnaga yetkazish (bu jahonda tayyorlanayotgan jami pillaning 20 foizidan ko'p) va uni jahonga xomashyo sifatida emas, balki tayyor mahsulot sifatida chiqarib, ko'proq daromad olish, yangi ish o'rinlari yaratib mamlakatimiz iqtisodiyoti yuksalishiga va aholi turmushi farovonligi oshuviga munosib hissa qo'shishdir.

Shuni ham aytish kerakki, O'zbekiston ipakchilik sanoatida shoyi to'qish sohasi alohida ahamiyatga ega. O'tgan asr 80-yillarida bu sohada 7 ta, shu jumladan, Marg'ilon shoyi kombinati, Marg'ilon «Atlas», Namangan va Samarqand shoyi ishlab chiqarish birlashmalari, Namangan avrli gazlamalar kombinati, Qo'qon va Sho'rchi shoyi to'qish fabrikalari va boshqalar bor edi. Bu korxonalar shoyi gazlamalar turlarini ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashgan. Masalan, Marg'ilon shoyi kombinatida krepdeshin, krep shifon, krep jorjet, «Atlas» ishlab chiqarish birlashmasida tabiiy ipakdan xalq sevgan milliy gazlamalar: atlas, xonatlas, beqasam, adras, shoyi, shuningdek, plashbop, kastumbop, astarbop gazlamalar, Namangan shoyi ishlab chiqarish birlashmasida shtapel, viskoza va aralash tolalardan kiyim-kechak uchun gazlamalar, Samarqand shoyi fabrikasida tukli va

jakkord gazlamalar, Qo‘qon shoyi fabrikasida sun‘iy ipaklardan avrli gazlamalar ishlab chiqarilgan.

Shunday qilib, pillachilik, ipakchilik va shoyi to‘qish sanoati respublikamiz to‘qimachilik tarmog‘ining muhim sohalaridan biri bo‘lib qoldi.

O‘ZBEKISTONDA YENGIL SANOAT TARMOQLARINING PAYDO BO‘LISHI VA RIVOJLANISHI

Yengil sanoat ko‘p tarmoqli soha bo‘lib, asosan, qishloq xo‘jaligi mahsulotlari – paxta, pilla, kanop kabi to‘qimachilik sanoati xomashyosi hisoblangan mahsulotlarni qayta ishlab, ulardan tayyor mahsulot ishlab chiqarish bilan shug‘ullanuvchi butun bir jarayonni o‘z ichiga oladi. Yigiruvchilik, tikuvchilik, to‘quvchilik, trikotaj va charm-mo‘yna sohaları, shuningdek, bugungi kunda eng dolzarb masalalardan bo‘lgan kasanachilik, ya‘ni ishsiz aholini yakka tartibda, uyda ish bilan ta‘minlash ham yengil sanoatning asosiy tarmoqlaridan hisoblanadi. Bugungi kunda ularning har biri O‘zbekiston iqtisodiyotida o‘z o‘rniga ega. Shu yerda ularning ayrimlarining bugungi holati va rivojlanish istiqbollari haqida to‘xtalib o‘tmoqchimiz.

TIKUVCHILIK TARMOG‘I

Tikuvchilik yurtimizda hunarmandchilik kasbi sifatida qadim zamonlardan oq rivojlanib kelmoqda. Ajdodlarimiz bundan bir necha ming yillar oldin ham, hozir ham qishloq va shaharlarda ko‘plab chevarlar (bugungi ishbilarmon va tadbirkorlar) misolida o‘zi uchun va buyurtmalar bo‘yicha qo‘lda chopon, kiyim-kechak, ko‘rpa-to‘shak, ro‘zg‘or buyumlari kabi mahsulotlarni tikish bilan shug‘ullanishgan. Xalq orasida, ayniqsa, yuksak san‘at darajasida tikilgan yoki tayyorlangan gulko‘rpa, zarbof to‘n, choyshab, so‘zana, kashta kabi milliy mahsulotlar nihoyatda qadrlanadi.

XX asr boshlariga kelib yurtimizda tikuvchilik sanoat asosiga ko'chdi. Bunga 1907-yilda Toshkentda «Lui Zalm va uning o'g'illari» nomli hissadorlik jamiyati tomonidan qurilgan birinchi tikuvchilik fabrikasi asos bo'ladi. Bugun O'zbekistonda 20 dan ortiq tikuvchilik fabrikalari ishlab turibdi. Ularning orasida XX asr 20–30-yillarida qurib ishga tushirilgan, uzoq yillar davomida institut bilan mustahkam aloqada bo'lib kelgan Toshkentdagi «Qizil tong» va 1-tikuvchilik fabrikalari, Samarqand, Buxoro, Qo'qon, Urganch, Andijondagi tikuvchilik korxonalari bor edi. Bu korxonalarda Ikkinchi jahon urushi va urushdan keyingi yillarda sho'rolar armiyasi uchun kiyim-kechak va boshqa anjomlar tikildi.

50–70-yillarda aholining tikuvchilik mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojining oshib borishi bu tarmoqning yanada rivojlanishiga olib keldi. Natijada 60-yillarda Toshkentda 3-tikuvchilik fabrikasi, Xiva tikuvchilik fabrikalari qurib ishga tushirildi. 70-yillarga kelib bu korxonalar samaradorligini oshirish maqsadida ularning negizida ishlab chiqarish birlashmalari tashkil etildi. Kichik shaharlar va yirik aholi punktlarida tikuvchilik fabrikalarining ko'plab filiallari ochildi.

Mustaqillik yillarida respublikamiz Prezidenti va hukumati tamonidan tarmoq korxonalarini yangi zamonaviy texnologiyalar

bilan jihozlashga alohida e'tibor qaratildi. Bu yo'nalishda ilg'or rivojlangan davlatlar firma va kompaniyalari bilan hamkorlik yo'lga qo'yildi. Natijada istiqbolning ilk yillaridayoq Toshkentdagi «Qizil tong», Samarqanddagi «8-mart» tikuvchilik ishlab chiqarish birlashmalarida Fransiya, Germaniya, Shveysariya, Yaponiya, Koreya va Italiya davlatlarining jahonga mashhur firmalari va kompaniyalari ishtirokida kompleks mexanizatsiyalashgan liniyalar o'rnatildi. Jumladan, 1992-yilda Toshkentdagi «Qizil tong» fabrikasi huzurida ustki kiyimlar tikadigan «Oydin-Moniza» O'zbekiston-Xitoy qo'shma korxonasi tashkil etildi va hokazo.

Bugungi kunda tikuvchilik O'zbekiston yengil sanoatining yetakchi tarmoqlaridan bo'lib, kasanachilik bilan qo'shib hisoblanganda yuz mingdan ortiq kishini ish bilan ta'minlamoqda. Ularning 85 foizini xotin-qizlar tashkil etadi. Tarmoqda ish jarayonini avtomatlashtirish va mexanizatsiyalashga alohida e'tibor berilmoqda. Mustaqillik yillarida deyarli barcha tikuvchilik korxonalarida kompleks mexanizatsiyalashgan liniyalar va potoklarning o'rnatilganligi buning yorqin isbotidir.

Bugungi kunda respublikamiz tikuvchilik korxonalarida aholini ish bilan ta'minlash, mahsulot sifatini yaxshilash, uning tannarxini kamaytirish borasida katta ishlar amalga oshirilmoqda. Xususan, tikish o'rniga materiallarni yechim bilan choklash va boshqa usul hamda jarayonlar o'zlashtirilmoqda.

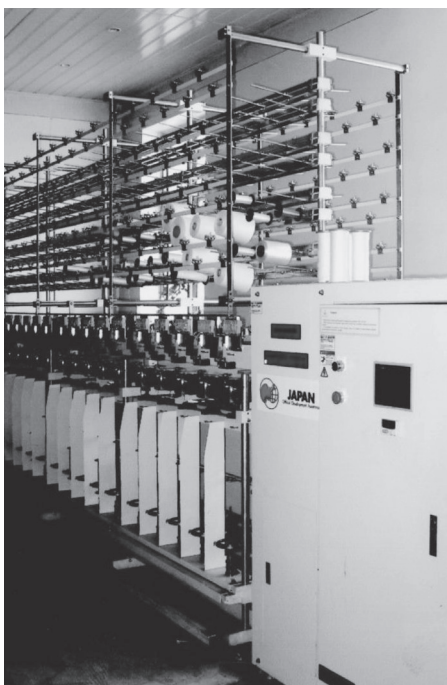
TRIKOTAJ TARMOG‘I

Trikotaj sanoati O‘zbekiston yengil sanoatining muhim tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, alohida sanoat tarmog‘i sifatida XX asr 30–40-yillarida shakllandi. 1939-yilda ishga tushirilgan, nafaqat O‘zbekistonda, balki O‘rta Osiyo mintaqasida o‘z davrining eng yirik korxonasi hisoblangan Qo‘qon paypoq fabrikasi bu tarmoqning ilk korxonasi edi.

Oradan ko‘p o‘tmay, 1943-yilda bu fabrika kombinat maqomiga ega bo‘ldi. Shundan so‘ng O‘zbekistonda trikotaj sanoati tez sur‘atlarda rivojlana boshladi. Ikkinchi jahon urushi yillarida Andijon va Toshkent shaharlarida, 1950–1960-yillarda Samarqand, Buxoro va yana Andijon, Toshkentda trikotaj kiyimlar fabrikalari ishga tushirildi.

Tarmoqdagi eng yirik korxona 1942-yilda ishga tushirilgan Toshkentdagi «Malika» ishlab chiqarish birlashmasi bo‘lib, u erkaklar, ayollar va bolalarning 200 xildan ortiq ustki va ichki trikotaj kiyimlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan edi.

1980–1990-yillarda respublikadagi mavjud barcha trikotaj korxonalari yangi uskunalar bilan jihozlandi. «Malika» trikotaj ishlab chiqarish birlashmasi, Buxoro va Samarqand trikotaj fabrikalari, Qo‘qon paypoq to‘quv fabrikasi tubdan qayta qurildi. Oltinko‘l trikotaj matolar fabrikasi, Qorasuv va Jizzax paypoq fabrikalari yangidan ishga tushirildi. Ammo bugun ularning ayrimlari ishlamaydi.

sanoat usulida tayyorlangan xrom, shagren, upuka teri turlari va ulardan tikilgan poyabzallar sotila boshlagan.

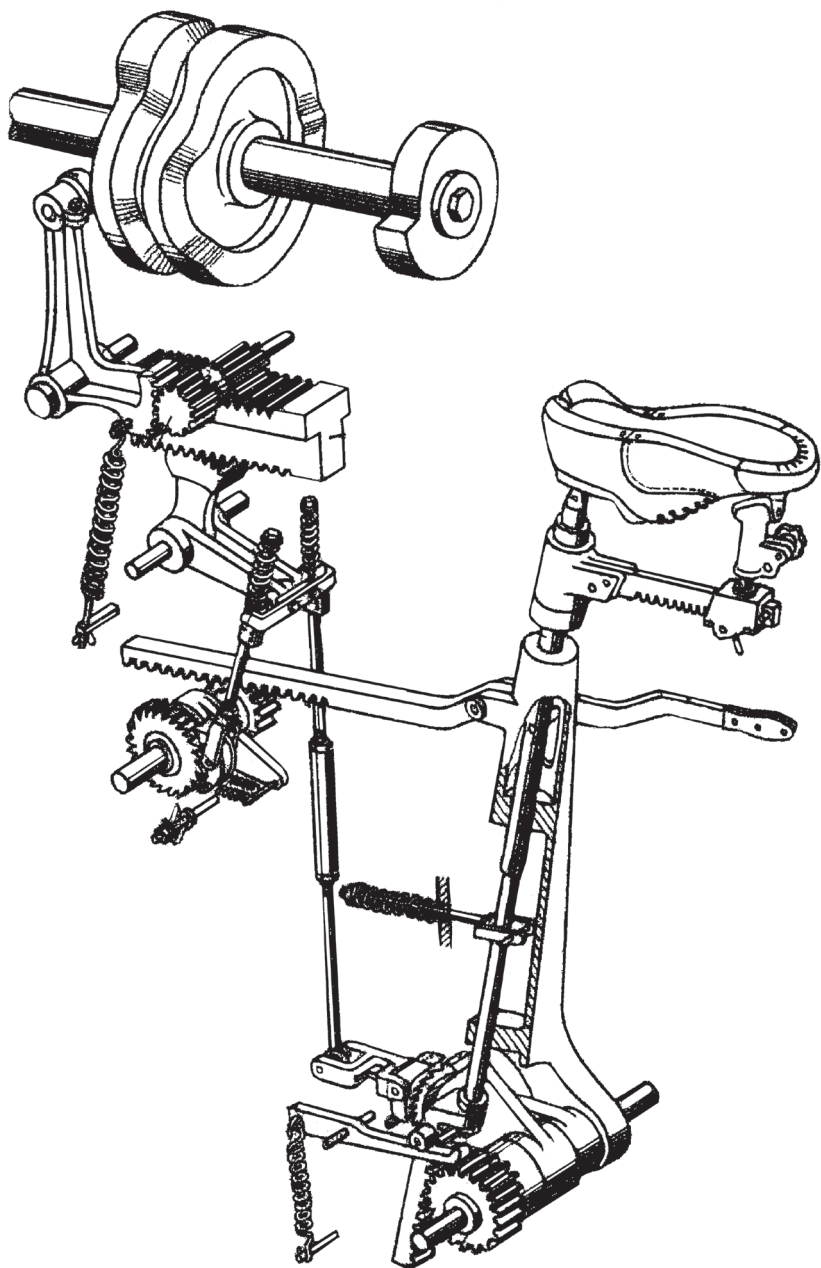
Natijada XX asr 20-yillarida O'zbekistonda ham poyabzal sanoatiga asos solindi. Bugun bu tarmoqda mahalliy xomashyo hayvonlar terisidan yumshoq va qattiq charm, tabiiy va sun'iy charmdan poyabzallar, shuningdek, telpak, ot-ulov asboblari, attorlik buyumlari, to'qimachilik dastgohlari va boshqa mashinalar uchun detallar ishlab chiqariladi.

Tarmoqning birinchi eng yirik korxonasi Toshkent ko'n (charm) zavodi 1928-yilda ishga tushirilgan. Ikkinchi jahon urushi yillarida Andijon viloyatining Xonobod qishlog'ida teri oshlash zavodi, po'stin uchun qo'y terisini oshlaydigan yana 2 ta korxona qurildi. 1960-yillarda Toshkentda yangi ko'n zavodi va sun'iy charm plyonka materiallari zavodi foydalanishga topshirildi.

Shu davrda ko'nychilik bilan shug'ullanuvchi barcha zavodlar negizida «O'zbekiston» ko'n va sun'iy charm ishlab chiqarish birlashmasi tashkil etildi. 1994-yildan u «O'zbekiyengilsanoat» uyushmasiga qarashli «Charm» korxonasiga aylantirildi.

Shuni aytish kerakki, O'zbekistonda charmdan oyoq-kiyimlar tikish o'z an'alariga ega. Yurtimizda qadimdan hunarmandlar va kosiblar qo'lda har xil andaza va turdagi poyabzallar, xususan, etik, mahsi, kalish tikib kelganlar. XX asrdan ko'nychilikning sanoat asosiga o'tishi bilan tufli, botinka, sandal, shippak, piyma, kalish, shuningdek, maxsus ish poyabzallari ishlab chiqarish ham o'zlashtirildi.

O'tgan asrning 20-yillaridan respublikamizda poyabzal fabrikalari qurilishi ham boshlandi. Jumladan, 1927-yilda Toshkentdagi 1-poyabzal fabrikasi, 1935-yilda esa 2-poyabzal fabrikasi qurildi. So'ngra yana 5 yil davomida Buxoro, Samarqand, To'rtko'l, Termiz, Andijon, Qo'qon, Chirchiq, Namangan poyabzal korxonalari qurilib ishga tushirildi. Natijada 1940-yilga kelib O'zbekistonda keng tarmoqli poyabzal sanoati shakllandi.

Yarim avtomat quyi tayanch mexanizmining chizmasi.

Poyabzallardan namunalar.

Respublikada yetarli miqdorda xomashyoning borligi va poyabzal mahsulotlariga talabning yildan yilga oshib borishi, urushdan keyingi 60–70-yillarda ham bu tarmoqni yanada rivojlantirishni taqozo etdi. Natijada 1960-yilda Pop rezina poyabzal fabrikasi, 1969-yilda Fargʻona va Yangiyoʻl poyabzal fabrikalari qurildi. Toshkentdagi 1 va 2-poyabzal fabrikalari, Chirchiq va Qoʻqondagi korxonalar kengaytirilib, qayta jihozlandi. Ular mahsulot turlari boʻyicha ixtisoslashtirildi. Masalan, Yangiyoʻl va Chirchiq poyabzal korxonalarida koʻproq bolalar poyabzali ishlab chiqarish yoʻlga qoʻyildi.

Bugungi kunda respublikamiz poyabzal sanoati korxonalarini xorijiy hamkorlar bilan sheriklikda eng zamonaviy asbob-uskunalar bilan qayta jihozlash ishlari olib borilmoqda. Masalan, 1995-yilda «Fargʻona poyabzal» aksiyadorlik jamiyati bilan Germaniyaning «Salamander» firmasi oʻrtasidagi hamkorlik natijasida yillik loyiha quvvati 8 turdagi 500 ming juft erkaklar poyabzali ishlab chiqarishga teng boʻlgan «Oʻzsalamon» qoʻshma korxonasi mahsulot bera boshladi.

Germaniya, Fransiya, Chexiya va boshqa davlatlar firmalari ishtirokida Yangiyo‘l, Chirchiq poyabzal fabrikalari ham zamonaviy texnologiyalar bilan qayta jihozlandi. Bunda, ayniqsa, «Kibo» firmasining ishtiroki katta bo‘ldi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda 10 dan ortiq yirik poyabzal fabrikasi, shuningdek, mahalliy sanoatning ko‘plab mayda korxonalari ishlab turibdi. Respublika hukumati bu tarmoqqa katta e‘tibor bermoqda. 2000-yilda O‘zbekiston Respublikasi hukumatining qarori bilan maxsus «O‘zbekcharm» uyushmasi tashkil etilib, ko‘n-poyabzal sanoati uning ixtiyoriga berildi.

Poyabzal sanoatida, ayniqsa, sintetik va sun‘iy materiallardan foydalanish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

KANOP SOHASI

Kanop sanoati O‘zbekistonda XX asr 30-yillari oxirida alohida tarmoq sifatida paydo bo‘ldi. Kanop ham texnika ekini – sanoat xomashyosi bo‘lib, asosan, respublikamizning Toshkent viloyatida yetishtiriladi. 1950-yillarda kanop va jut Surxondaryo, Samarqand viloyatlari va Qoraqalpog‘istonda ham yetishtirilgan.

Kanop tolasi sanoatda ishlatiladigan zig‘ir tolasiga nisbatan ancha afzalliklarga ega. U sanoat usulida qayta ishlanib poyasidan po‘stlog‘i ajratiladi, po‘stloqdan esa tola olinadi. Kanop tolasi sanoatda qop gazlama, xo‘jalik arqoni, kabel ipi va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarishda keng qo‘llaniladi.

1938-yilda tarmoqning dastlabki korxonasi – Quyi Chirchiq kanop zavodi qurildi. 1946-yilda esa Yuqori Chirchiqda yana bir yirik kanop zavodi ishga tushirildi. Keyinchalik 1950-yillarda Toshkent viloyatining Gul, Jumabozor, Ketmontepa, Toshovul, Yangibozor, Yangiyo‘l, Uyali, Yangihayot, Qo‘rg‘oncha aholi punktlarida 9 ta yangi kanopni qayta ishlash zavodlari qurildi. Natijada respublikamizda kanop tolasi ishlab chiqarish 1975-yilda eng yuqori darajaga yetib, 37,2 ming tonnani tashkil etdi. Bu 1940-yilga nisbatan 18 barobardan ortiq edi¹.

¹ O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – T., 1997. 263-bet.

1990-yilda tarmoqda 12,6 ming tonna uzun, 3,8 ming tonna kalta kanop tolasi, 10 mln m² qop-o'rov gazlamasi, 600 tonna xo'jalik arqoni, 550 tonna kabel ipi va boshqa mahsulotlar ishlab chiqarildi. Bu vaqtda O'zbekiston sobiq Ittifoqda ishlab chiqarilayotgan jami kanop tolasining 90 foizdan ortig'ini berar edi.

1990-yildan, ya'ni istiqlol yillarida respublikamizda kanop ekish va undan tola ishlab chiqarish biroz qisqardi. Hozir tarmoqda qolgan 6 ta kanop zavodi «Toshkent-kanop» aksiyadorlik uyushmasiga birlashgan bo'lib, ular bir yilda 20 ming tonna kanop poyasini qayta ishlash quvvatiga ega. Tabiiyki, tarmoqni tiklash va rivojlantirish kerak. Bu borada qator tadbirlar ko'rilmoqda. Jumladan, 1995-yildan Pskentdagi «Gilamto'qima» korxonasida kanop tolasidan brezent, poyondozlar, Jumabozor va Yangiyo'l kanop zavodlarida uning to'ponidan jipslangan (presslangan) plitalar, Uyali va Yangihayot zavodlarida kanop tolasi chiqindilardan noto'qima matolar ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan. Yangibozor, Gul, Toshovul, Ketmontepa zavodlari esa boshqa xalq iste'moli mollari ishlab chiqarishga ixtisoslashtirildi.

Afsuski, so'nggi yillarda bu tarmoqqa e'tibor susaydi. Biroq bugun ham tarmoqda ishlab chiqariladigan uzun va kalta kanop tolasi, qop-o'rov gazlamasi, kabel ipi, xo'jalik arqoni va boshqa mahsulotlarga sanoatda ehtiyoj katta. Bu tarmoqni tiklash va rivojlantirish, uning uchun mutaxassislar tayyorlashni yana yo'lga qo'yishni taqozo etmoqda.

O'ZBEKISTON TO'QIMACHILIK SANOATI: JAHON STANDARTLARI DARAJASIDAGI SIFAT

Prezidentimiz Islom Karimov tashabbusi bilan 2005-yilda tashkil etilgan va har yili oktabr oyida Toshkentda o'tkazib kelinayotgan O'zbekiston paxta va to'qimachilik yarmarkasida bu yorqin namoyon bo'lmoqda. Jumladan, 2011-yil 12–13-oktabr

kunlari bo'lib o'tgan navbatdagi yarmarka buning yana bir isboti bo'ldi.

Yarmarkada 600 ming tonnadan ortiq O'zbekiston paxta tolasini sotib olish bo'yicha shartnomalar imzolandi. Bundan tashqari, mamlakatimiz to'qimachilik korxonalarining mahsulotlarini eksport qilish bo'yicha qiymati 550 million AQSH dollaridan ziyod hajmdagi shartnomalar tuzildi. Negaki, O'zbekistonda yetishtirilgan paxta va ishlab chiqarilayotgan to'qimachilik mahsulotlariga jahon bozorida talab katta.

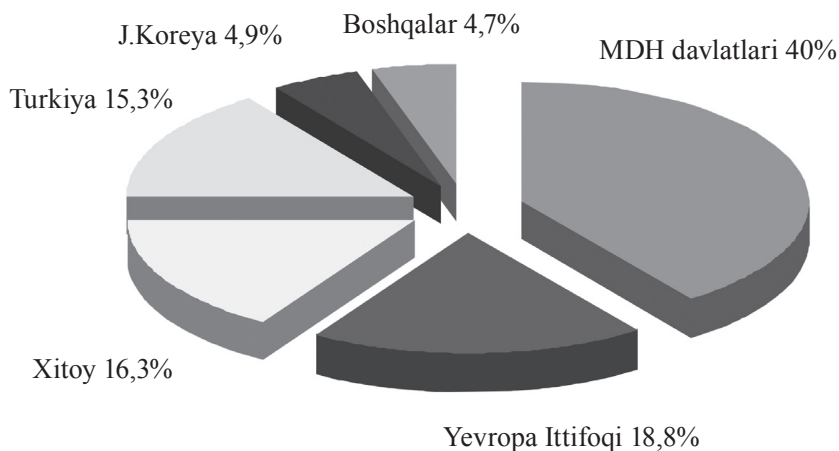
Yaqinda mustaqillikning 24 yilligini nishonlagan mamlakatimizda Prezidentimiz Islom Karimov rahnamoligida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli iqtisodiy islohotlarning yuksak samarasi butun dunyoda e'tirof etilmoqda. O'zbekiston iqtisodiyotni bozor munosabatlari asosida qayta tashkil etish, ishlab chiqarish va eksport salohiyatini yuksaltirishda, ijtimoiy sohada, aholi turmush darajasi hamda hayot sifatini oshirishda ulkan muvaffaqiyatlarga erishmoqda. Dunyoning ko'plab davlatlarida ishlab chiqarish tarmoqlarida global moliyaviy-iqtisodiy inqiroz sababli ishlab chiqarish sur'ati pasayishi davom etayotgan bir paytda O'zbekistonda jahonda eng yuqori ko'rsatkichlardan biri yalpi ichki mahsulotning barqaror va yuqori o'sish sur'atlari, makroiqtisodiy muvozanat ta'minlanmoqda, barcha jabhalar, jumladan, paxta yetishtirish, tola ishlab chiqarish, uni qayta ishlash hamda to'qimachilik mahsulotlarini tayyorlash bilan bog'liq sohalar jadal rivojlanmoqda.

Xalqaro O'zbekiston paxta va to'qimachilik yarmarkasi ishtirokchilari soni yildanyilga ortib bormoqda. 2005-yildan buyon ularning soni ikki baravar ko'paydi. Masalan, 2015-yilgi o'n birinchi yarmarkada dunyoning turli mintaqalaridagi 40 dan ortiq davlatdan paxta va to'qimachilik biznesi sohasida faoliyat ko'rsatayotgan 1000 dan ziyod kompaniyaning vakillari qatnashdi. Xorijiy ishbilarmon doiralar manfaatdorligining oshayotgan jahon paxta biznesida muhim voqealardan biriga aylangan ushbu yarmarkaning ahamiyati hamda mavqeyi yuqo-

riligidan, mamlakatimiz bilan hamkorlik qilishga, uning muntazam yuksalib borayotgan iqtisodiy salohiyatiga qiziqish ortib borayotganidan dalolatdir.

Paxta mamlakatimiz uchun an'anaviy qishloq xo'jaligi ekini bo'lib, O'zbekiston jahondagi paxta tolasi ishlab chiqaruvchi va eksport qiluvchi yirik davlatlardandir. Shu bois mamlakatimizda tolaning sifat va texnik ko'rsatkichlarini muntazam oshirish bilan bir qatorda, uni barqaror ishlab chiqarish hajmini ta'minlash masalalariga doimiy e'tibor qaratilmoqda. Paxta tozalash va to'qimachilik sanoatini rivojlantirish uchun eng zamonaviy texnologiyalar joriy etilmoqda. Ushbu sohada paxta tolasini ishlab chiqarish, qayta ishlash, sotish va undan xalqaro standartlarga mos mahsulotlar tayyorlashga doir keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. Sohada bozor munosabatlarini joriy etish, fermerlik harakatini jadal rivojlantirish, zamonaviy qishloq xo'jaligi infratuzilmasini shakllantirish paxta hosildorligi va sifatini, tola ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligini oshirish imkonini bermoqda.

2014-yilda mahsulotlarni eksport qilish geografiyasi

Tolani tayyorlash va qayta ishlashni tashkil qilish tizimini takomillashtirish uning sifatini yanada oshirishga xizmat qilmoqda. Xalqaro standartlar asosida uni sertifikatlashning ilg'or tizimi joriy etildi. Paxtani sotish bo'yicha barcha turdagi xizmatlarni ko'rsatish, bir paytning o'zida 400 ming tonnadan ziyod tolani saqlash va jo'natishni ta'minlaydigan hududiy terminallar tarmog'ini o'z ichiga olgan zamonaviy infratuzilma tashkil qilindi. O'zbek tolasini iste'molchilarga yetkazib berish yo'nalishlarini yanada diversifikatsiya qilish va optimallashtirish maqsadida yangi transport yo'laklarini ishlab chiqish davom etmoqda. Yurtimizda yetishtirilgan paxta tolasini temiryo'l orqali qator davlatlarga transportirovka qilish uchun chegirmalar taqdim etish to'g'risida kelishuvlarga erishildi.

Yarmarka xorijiy ishtirokchilarining ta'kidlashicha, O'zbekiston barcha xaridorlar uchun teng imkoniyatlar yaratishi bilan paxta tolasini eksport qiluvchi boshqa davlatlardan ajralib turadi. Kontraktatsiya hajmi, yetkazib berish shartlari bo'yicha hech qanday cheklovlar yo'q. Mamlakatimizdagi tashqi savdo kompaniyalari sotishning zamonaviy va samarali uslublarini qo'llagan holda faol marketing strategiyasini amalga oshirmoqda, tolani kafolatli, bir maromda va barqaror yetkazib berishni ta'minlamoqda.

Yarmarkada O'zbekiston yengil sanoati korxonalarining keng turdagi mahsulotlari, jumladan, yigirilgan ip, polotno, matolar, tayyor tikuvchilik trikotaj hamda shoyi buyumlar namoyish etilmoqda.

Mamlakatimizda qulay investitsiya muhiti yaratilgan. O'zbekiston barqaror xomashyo bazasi, energiya resurslari, yuqori malakali kadrlarga ega. Bularning barchasi xorijlik sheriklar bilan hamkorlikda yuqori qo'shimcha qiymatga ega mahsulotlarni barqaror ishlab chiqarishni ta'minlaydigan zamonaviy to'qimachilik komplekslarini barpo etish va foydalanishga topshirish imkonini bermoqda. So'nggi besh yilda mamlakatimizda tayyorlanayotgan to'qimachilik mahsulotlari hajmi 2,6, ularni

eksport qilish 2 baravar oshdi. Bugungi kunda O'zbekiston korxonalarida o'zimizda yetishtirilgan paxta tolasining uchdan bir qismidan ko'prog'i qayta ishlanmoqda. Yaqin yillarda yetishtirilgan paxtaning uchdan ikki qismini mamlakatimizda qayta ishlash rejalashtirilmoqda. Umumiy qiymati 1,7 milliard AQSH dollariga teng bo'lgan yangi 55 ta investitsiya loyihasini amalga oshirish ko'zda tutilmoqda.

Yangi korxonalarni paxta yetishtiriladigan va tola ishlab chiqariladigan hududlarga yaqinroq joyda barpo etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Surxondaryo viloyatidagi «Surxon-teks» qo'shma korxonasi shular jumlasidandir. Bu yerda yiliga eng yuqori sifatli 120 ming tonna paxta tolasi ishlab chiqarilayotir. Korxonada o'rnatilgan Germaniya va Shveysariyaning zamonaviy uskunalari yiliga 4,2 ming tonnagacha raqobatbardosh yigirilgan ip tayyorlash imkonini bermoqda. Shuningdek, 2010-yilda bu borada Boltiqbo'yi va Belarus korxonalari bilan mahsulotlar yetkazib berish to'g'risida shartnoma tuzilgan bo'lsa, 2011-yilda ularning to'qimachilik sohasi vakillari bilan dastlabki kelishuvlarga erishildi. Xalqaro O'zbekiston paxta va to'qimachilik yarmarkasining o'tkazilishi mamlakatimiz korxonalari, ayniqsa, joylardagi korxonalarga to'qimachilik mahsulotlarimizning xorijlik iste'molchilari bilan bevosita shartnomalar tuzish va ularni jahon bozorlariga olib chiqish uchun qulay shart-sharoitlar yaratmoqda.

Shuni ham aytish kerakki, O'zbekiston to'qimachilik mahsulotlari Yevropa, Osiyo, Shimoliy va Janubiy Amerikaning qirqdan ortiq mamlakatlariga eksport qilinmoqda. Bunda «O'zbekiyengilsanoat» davlat aksiyadorlik kompaniyasi huzurida zamonaviy liboslar modellarini yaratish uchun dizayn-markaz tashkil etilgani katta ahamiyat kasb etmoqda. Yarmarka davomida ushbu markaz tomonidan tashkil qilingan modalar namoyishi ham bo'lib o'tdi. Dizaynerlarimiz tomonidan jahon moda sanoati tendensiyalari va milliy an'analarimizni hisobga olgan holda, o'zimizning matolardan tayyorlangan yengil, beji-

rim va ekologik toza, rang-barang liboslar modellari xorijiy ishtirokchilarda katta qiziqish uygʻotdi.

Margʻilondagi «Yodgorlik» ochiq aksiyadorlik jamiyatida ham paxta va shoyidan anʼanaviy usulda qoʻl dastgohlarida toʻqilgan mahsulotlar xorijda xaridorgir va noyob mahsulot boʻlib bormoqda.

Mazkur korxonada ishlab chiqarilayotgan yigirilgan ip, mato va tayyor mahsulotlar Yevropa mamlakatlariga yetkazib berilmoqdaki, bu dunyoda yurtimizga, xalqimiz tarixi, madaniyati va anʼanalariga boʻlgan qiziqish tobora ortib borayotganidan dalolatdir. Shu sababli yarmarka kunlari bu korxona mahsulotlari namoyish etilayotgan stendlar atrofi odamlar bilan juda gavjum boʻladi. Xorijlik koʻplab ishbilarmonlar bilan uning mahsulotlarini sotish va yetkazib berish shartlari boʻyicha amaliy aloqalar oʻrnatildi.

Shunday qilib, 7 va 8-Xalqaro Oʻzbekiston paxta va toʻqimachilik yaramarkalari davlatimiz rahbari Islom Karimov tashabbusi bilan mamlakatimizda amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosat, iqtisodiy salohiyatimizni yanada mustahkamlash, xalqimiz farovonligini yuksaltirishga qaratilgan keng koʻlamli islohotlar yuksak samaralar berayotganining yana bir namoyishi boʻldi. Jahon paxta va toʻqimachilik sohasidagi muhim voqealardan biri boʻlgan ushbu yarmarkaning har yili oʻtkazilishi dunyoning turli mintaqalaridagi ushbu soha vakillariga jahon bozorini rivojlantirish istiqbollarini muhokama etish, yangi hamkorlar topish, Oʻzbekiston bilan ishonchli, uzoq muddatli va oʻzaro manfaatli hamkorlikni kengaytirish uchun mustahkam asos yaratishda muhim omil boʻlmoqda.

Darhaqiqat, Prezidentimiz Islom Karimov tashabbusi bilan anʼanaviy tarzda oʻtkazib kelinayotgan Xalqaro Oʻzbekiston paxta va toʻqimachilik yarmarkasi jahon bozorida mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan sifatli paxta tolasiga boʻlgan talab oshishi, tolani qayta ishlash sanoatini rivojlantirish va toʻqimachilik mahsulotlari eksportini koʻpaytirishga xizmat qilmoqda.

Ta'kidlash joizki, mustaqillik yillarida O'zbekiston paxta tozalash sanoatida tuzilmaviy islohotlar amalga oshirilib kelinmoqda. Bu, o'z navbatida, o'zbek paxta tolasining jahon bozorida nufuzi va raqobatbardoshligi ortganidan dalolat beradi.

G'o'zaga ishlov berishning eng shimoliy hududi bo'lmish O'zbekiston paxtachiligini rivojlantirishning muhim xususiyati intensiv turdagi navlarni yaratishdadir. Bu zamonaviy seleksiyaning strategik yo'nalishiga aylangan. Respublika olimlari g'o'za navlari tezpisharligi masalasi ustida ish olib borib, so'nggi yillarda g'o'zaning baland va uzun tolali, kasallik va zararkunandalarga chidamli o'nlab yangi tezpishar navlarini ishlab chiqdi. Istiqloq yillari milliy sertifikatlash tizimi ham sezilarli darajada o'zgarib, paxta tolasini sifat parametrlarini dunyo amaliyotida qabul qilingan HVI ko'rsatkichlari bo'yicha aniqlashga o'tdi. Ayni vaqtda o'zbek paxtasi sifatini baholashni amalga oshirib kelayotgan respublika «Sifat» markazi paxta tozalash zavodlarida ishlab chiqarilayotgan har bir toy paxtaning sifat va vaznini nazorat qilish imkonini beruvchi ko'p tarmoqli sinov laboratoriyalariga ega. Joriy etilgan paxta tolasini toymatoy sertifikatlash tizimi uning sifatini sezilarli darajada oshirib, jahon bozorida talab eng yuqori bo'lgan darajaga olib chiqdi.

Xorijiy xaridorlarga mahsulotni yetkazib berish, uni saqlash va eksport hajmlarini transportirovka qilishni yaxshilash maqsadida mavjud infratuzilmani takomillashtirish mazkur yo'nalishda amalga oshirilayotgan islohotlarning bosh maqsadidir. Mukammal yo'lga qo'yilgan logistika tizimining mavjudligi paxta eksporti jarayonidagi muhim komponentdir. Tashqi bozorlarga o'zbek paxtasini qator mamlakatlarning temiryo'llari orqali transportirovka etish narxlarini kamaytirish borasida kelishuvlarga erishildi. «O'zmarkazimpex», «O'zinterimpex» va «O'zprommashimpex» Davlat tashqi savdo kompaniyalari mustaqil ravishda o'z marketing strategiyalarini belgilab olib, paxta tolasini jahon bozori narxlari konyunkturasiidan kelib

chiqqan holda, zamonaviy samarali savdo usullarini qo'llash orqali sotuvga chiqardi.

Jahon bozoridagi jiddiy raqobat sharoitida o'zbek paxtasining afzalliklari uning yuqori sifati hamda barqaror va o'z vaqtida yetkazib berilayotganida namoyon bo'lmoqda. «Paxta va to'qimachilik: bozorning yangi istiqbollari» nomli VIII xalqaro O'zbekiston paxta yarmarkasi jahon paxta hamjamiyatidagi eng muhim va ahamiyatli voqealaridan biri bo'lib, paxta tolasini eksport qilishning bozor mexanizmlarini yanada rivojlantirishga va o'zbekistonlik ishlab chiqaruvchilar va xorijiy xaridorlar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarni takomillashtirishga turtki bo'lishi shubhasiz.

Prezidentimiz tomonidan 2010-yil 15-dekabrda qabul qilingan «2011–2015-yillarda O'zbekiston Respublikasi sanoatini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari to'g'risida»gi Qarorida sanoatda tarkibiy o'zgarishlarni yanada chuqurlashtirish, yetakchi tarmoqlarni, jumladan, to'qimachilik va yengil sanoatni rivojlantirishga qaratilgan muhim vazifalar belgilangan. Ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik yangilash mazkur sohalarni rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qilayotir. Poytaxtimizda har yili o'tkaziladigan xalqaro ko'rgazmalarda ushbu jarayon qanday amalga oshirilayotgani bilan tanishish mumkin. Masalan, Tashqi iqtisodiy aloqalar, investitsiyalar va savdo vazirligi, Savdo-sanoat palatasi, «O'zbek-yengilsanoat» kompaniyasi, «Osiyo ramzi» O'zbekiston dizaynerlar va modelyerlar uyushmasi tomonidan tashkil qilingan tadbirlar buning isbotidir. Jumladan, «To'qimachilik sanoati – Textile Expo Uzbekistan 2015» o'n ikkinchi Markaziy Osiyo xalqaro ko'rgazmasi barcha to'qimachilik korxonalari mutaxassislari uchun muhim voqealardan biri bo'ldi. Unda O'zbekiston bozorining eksport salohiyati, xorijiy kompaniyalarning eng so'nggi yutuqlari namoyish etildi. Ko'rgazmada dunyoning 10 mamlakati – O'zbekiston, Belarus, Yaponiya, Litva, Indone-

ziya, Hindiston, Latviya, Xitoy, Polsha, Turkiyaning yetmishdan ziyod yirik kompaniya va firmalari ishtirok etdi.

Umuman, ko'rgazma mutaxassislar uchun sohadagi yangi yutuqlar va ishlanmalar bilan tanishish, mavjud ishlab chiqarish quvvatlarini modernizatsiya va rekonstruksiya qilish bo'yicha muhim qarorlarni qabul qilish, ishlab chiqarish jarayonining uzluksiz hamda ekologik xavfsizligini ta'minlash borasida muhim ma'lumotlarga ega bo'lishda yaxshi imkoniyatlar ochdi.

O'zbekiston to'qimachilik sanoati xalqaro bozorda o'z mavqeyini tobora mustahkamlab, xorijiy ishlab chiqaruvchilar bilan bemalol raqobatlashmoqda. Mamlakatimiz kompaniyalarining ko'rgazmadagi ko'plab turdagi va yuqori sifatli mahsulotlari ekspozitsiyalari ham buni yaqqol tasdiqlaydi. Ular orasida tayyor tikuvchilik-trikotaj buyumlari, kiyim-kechak, trikotaj polotno ishlab chiqarayotgan korxonalar ko'pchilikni tashkil qiladi. «Nona textile import export», «Kaloramatek-Beshariqtektstil», shuningdek, xorij investitsiyasi ishtirokida tashkil qilingan «Bf Textile Produktion», «Alkim Textile», «Elnur And Textile» kabi xorijiy korxonalar, «Uztex Chirchiq» va «Uztex Tashkent» qo'shma korxonalari shular jumlasidandir.

Shu ma'noda, O'zbekiston to'qimachilik sanoatining jadal rivojlanayotgani ham xorijiy kompaniyalar uchun o'ziga xos raqobat bo'lmoqda. Ular mamlakatimiz kompaniyalari bilan sanoatimizni sifatli kimyo moddalari va bo'yoqlari, yordamchi materiallar, iplar va aksessuarlar bilan ta'minlash borasida sheriklik munosabatlarini yo'lga qo'yishga harakat qilmoqda.

Masalan, Fransiyaning «Didier Parakian» kompaniyasining tijorat ishlari bo'yicha direktori Raul Fabris: «O'zbekiston to'qimachilik bozori bizda katta qiziqish uyg'otgani tufayli uning barcha imkoniyatlarini o'rganishga kirishdik. Xalqaro to'qimachilik ko'rgazmasi bu borada biz uchun juda yaxshi imkoniyatdir», – degan fikrni bildirdi.

O‘ZBEKISTON YENGIL (TO‘QIMACHILIK) SANOATINING BUGUNGI HOLATI VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Yengil sanoat mamlakatimiz iqtisodiyotining yetakchi tarmoqlaridan bo‘lib, o‘z tarkibiga paxta tozalash, tikuvchilik, yigiruvchilik, to‘quvchilik, trikotaj, to‘qimachilik, pillakashlik, shoyi to‘qish va charm-poyabzal korxonalarini oladi. Bugun ularning soni 2500 dan ortiq.

Zamonaviy sanoat tarmog‘i sifatida XIX asr ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida shakllana boshlagan O‘zbekiston yengil sanoati istiqbol yillarida ko‘p tarmoqli sanoat kompleksiga aylandi. Respublika yalpi sanoat mahsulotida uning salmog‘i 20 foizdan ortiq.

2010-yilda «O‘zbekiyengilsanoat» Davlat aksiyadorlik kompaniyasi o‘z tarkibiga «O‘zpaxtasanoat», «O‘zbek charm poyabzali», «O‘zbek ipagi» kabi uyushmalarni olib 300 mingdan oshiq kishini ish bilan ta‘minladi. Tarmoq korxonalari ishlab chiqqan mahsulotlarning 70 foizi to‘qimachilikka, 20 foizi to‘quv-trikotaj sohasiga, 10 foizi ipakchilikka to‘g‘ri keldi. Paxta tozalash sanoati bu hisobga kirmaydi.

Shuni ham ta‘kidlash kerakki, sho‘rolar davrida O‘zbekiston yetarli xomashyo resurslariga ega bo‘lishiga qaramay yengil va to‘qimachilik sanoati yaxshi rivojlanmadi. Masalan, 1940-yilda respublikada 1,3 mln tonna paxta, 9832 tonna pilla, ko‘plab miqdorda jun va kanop tola tayyorlaganiga qaramay, atigi 14,6 ming tonna yigirilgan ip, 107,5 mln, dona trikotaj buyumlari, 8,6 mln juft paypoqlar, 3,8 mln juft poyabzal, 3,8 ming tonna kanop va jun tola ishlab chiqarildi, xolos¹.

¹ O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – T., 1997. 259-bet.

**Respublikada eng muhim yengil sanoat mahsulotlarini ishlab
chiqarish (1990-yilda)¹**

Mahsulot nomi	O'lchov birligi	Mahsulot nomi	O'lchov birligi
Yigirilgan ip	104,4 ming tonna	Kanop va jut tola	17,6 ming tonna
Ip-gazlama	515,4 mln metr	Trikotaj mahsulotlari	104,8 mln dona
Ipak ip	2522 tonna	Paypoqlar	113,2 mln juft
Shoyi gazlama	156,0 mln metr	Poyabzal	46,7 mln juft
Noto'qima materiallar	157 mln m ²	Gilam va gilam mahsulotlari	8095 ming m ²

O'zbekiston mustaqillika erishgach, katta xomashyo zaxirasiga ega bo'lgan yengil sanoat va uning tarmoqlari jadal rivojlana boshladi. Xorijiy firmalar bilan hamkorlikda istiqlolning dastlabki o'n yilida 50 dan ortiq qo'shma korxonalar qurildi. Tarmoqqa chet el sarmoyalarini jalb qilish 1996-yilda 5,25 mln AQSH dollarini tashkil etgan bo'lsa, 2000-yilda 125 mln AQSH dollariga yetdi.

2010-yilda O'zbekistonda xorijiy investorlarning ulushi 85 foizni tashkil etdi. Bunda xorijiy davlatlarning ulushi quyidagicha bo'ldi: Turkiya–25 %, Janubiy Koreya–11 %, Germaniya, Buyuk Britaniya, AQSH har biri 7 foizdan, Shveysariya – 6 %, Rossiya Federatsiyasi – 5 % va h.k.ni tashkil etdi.

Bu yengil sanoatda mahsulot ishlab chiqarishni kuchaytirishga, uning sifatini yaxshilashga olib keldi. Eng muhimi, chetga xomashyo emas, balki tayyor mahsulot chiqarish, jahon bozorida uning raqobatbardoshligini oshirish imkoniyatini berdi².

¹ O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – T., 1997. 259-bet.

² «O'zbekiyengilsanoat» DAK materiallari.

Natijada 2000-yilda O'zbekiston yengil sanoati tarmoqlarida 470 mln m² ip-gazlama, 480 ming m² jun gazlama, salkam 50 mln m² shoyi gazlama, 35 mln dona trikotaj buyumlari, 6,5 mln juft poyabzal, 67,5 mln juft paypoqlar, 2 mln m² gilam va gilam mahsulotlari ishlab chiqarildi.

2011-yilda esa yengil sanoatda jami 114 ta loyiha amalga oshirilib, 521,3 mln AQSH dollari miqdoridagi investitsiya, shundan bevosita xorijiy investitsiyalar 201,4 mln dollar, banklar krediti – 204,8 mln dollar va mahalliy investorlar ulushi – 115,1 mln dollar joriy etilib, mavjud korxonalar modernizatsiya va rekonstruksiya qilindi, ishlab chiqarish quvvatlari oshirildi.

Jumladan, ularning quvvatlari kalava ip ishlab chiqarishda – 198,9 ming tonnaga, tayyor mato – 26,7 mln pogon metrغا, tayyor trikotaj mato – 9,5 ming tonnaga, tayyor tikuvchilik mahsulotlari – 42,6 mln donaga, xom ipak – 220 tonnaga, paypoq mahsulotlari – 29,2 mln juftga, gilam mahsulotlari – 748 ming m² ga oshdi.

Shunday qilib, yengil sanoat respublikamiz iqtisodiyotining paxta, pilla, jun kabi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini birlamchi va ikkilamchi qayta ishlovchi, ulardan tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi yetakchi tarmog'i bo'lib qoldi. «O'zbekiyengilsanoat» DAK ma'lumotlariga ko'ra, 2010-yilda respublikada jami 2300 ta katta-kichik yengil sanoat korxonalari faoliyat ko'rsatib, ularning 680 tasi to'qimachilik, 87 tasi ipakchilik, 411 tasi trikotaj, 1032 tasi tikuvchilik mahsulotlari ishlab chiqargan va h.k.

Korxonalarning katta qismi aholisi zich bo'lgan viloyatlarda faoliyat yuritgan. Masalan, Andijonda – 321 ta, Farg'onada – 289 ta, Namanganda – 221 ta, Buxoroda – 181 ta, Xorazm va Samarqandda 100 tadan, Toshkent shahrida 516 ta yengil sanoat korxonasi bo'lib, qolgan viloyatlarda ularning soni 40–90 tani tashkil etdi.

Umuman, yengil sanoat korxonalarining yillik o'rtacha quvvati 373 ming tonna kalava ip, 282 mln m² ip gazlama, 81,8 ming tonna trikotaj mato, 168 mln dona tayyor tikuv-trikotaj

buyumlari, 71,3 mln juft paypoq mahsulotlari ishlab chiqarishga teng.

2011-yilda tarmoqda tovar-mahsulot ishlab chiqarish hajmi 2010-yilga nisbatan 130 foizga, xalq iste'moli mollari ishlab chiqarish esa 149,1 foizga o'sdi. Agar tarmoqda 2010-yilda 1169,5 mlrd so'mlik tovar mahsulot ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2011-yilda bu ko'rsatkich 1508,7 mlrd so'mga teng bo'ldi. Eksport miqdori 25 foizga o'sdi.

Masalan, 2010-yilda respublikamizning 150 ta eksportchi korxonalari jahonning 5 ta davlatida 30 ta savdo uylarini ochib, qiymati 600 mln dollardan ortiq mahsulotni eksport qilgan bo'lsa, 2011-yilda mos ravishda korxonalar 180 taga, davlatlar soni 10 taga, savdo uylari 40 taga yetgani holda 800 mln dollarlik mahsulot eksport qilindi.

Buni Farg'ona viloyatida joylashgan va sifatli to'qimachilik mahsulotlari ishlab chiqarishga mo'ljallangan «ANTEKS-GROUP» fabrikalar uyushmasiga kiruvchi 4 ta fabrika misolida ko'radigan bo'lsak, quyidagi holatga duch kelamiz. Fabrikalarning umumiy quvvati bir oyda 1000 tonna kalava ip va 240 ming pogon metr gazlama ishlab chiqarishga teng bo'lib, 100 foiz kalava ip, selon va surp tayyorlanadi. Tovar-mahsulotning katta qismi Qozog'iston, Rossiya, Xitoy, Ukraina, Latviya, Germaniya, Belgiya, Italiya va boshqa davlatlarga sotiladi.

Umuman, eksport tarkibida yengil sanoat mahsulotlari kalava ip – 56,1 foizni, trikotaj buyumlari – 13 foizni, gazlama – 6,6 foizni, trikotaj mato – 5,5 foizni, xom ipak – 2,2 foizni, boshqa mahsulotlar 15,2 foizni tashkil etdi.

Yengil va to'qimachilik sanoati mahsulotlarining 40 foizi MDH davlatlariga, 18,8 foizi Yevropa Ittifoqi davlatlariga, 16,3 foizi Xitoy Xalq Respublikasiga, 15,3 foizi Turkiyaga, 4,9 foizi Janubiy Koreyaga va 4,7 foizi boshqa davlatlar hissasiga to'g'ri keldi.

Hozirda respublikamiz Prezidenti va hukumati yengil sanoat tarmoqlarini rivojlantirishga alohida e'tibor bermoqda. Natijada

**2011–2015-yillarda amalga oshirilgan tarmoqning
rivojlanish dasturi**

T/r	Ko'rsatkichlar	O'lchov birligi	2010-yilda	2015-yilda	2010-yilga nisbatan o'sish (foizda)
	Paxta tolasini qayta ishlash	ming tonna	330,0	695,0	2,1 b.
I	Mahsulot hajmi, jami	mlrd so'm	1 169,5	3 656,7	3,1 b.
	shu jumladan				
1	Kalava ip	ming tonna	201,3	393,0	2,0 b.
2	Ip-gazlama	mln m ²	107,5	228,0	2,1 b.
3	trikotaj mato	ming tonna	27,9	87,0	3,1 b.
4	tikuv-trikotaj mahsulotlari	mln dona	94,3	195,2	2,1 b.
5	paypoq mahsulotlari	mln juft	15,2	51,0	3,4 b.
II	Eksport	mln dol	619,1	1 200,0	1,9 b.

Bu ishlar amalga oshirilganidan so'ng tarmoqda jami 27352 ta yangi ish o'rinlari yaratildi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi gazlamalar bo'yicha 13,3 foizdan 16,6 foizga, tayyor mahsulotlar bo'yicha 15,4 foizdan 33,8 foizga, paypoq mahsulotlari 0,8 foizdan 1,1 foizga o'sgani holda kalava ip ishlab chiqarish 55 foizdan 44 foizga, trikotaj mato 9,8 foizdan 4,4 foizga kamaydi. Demak, asosiy e'tibor chetga xomashyo emas, balki tayyor mahsulot chiqarishga qaratildi.

Shuningdek, mazkur dasturning amalga oshirilishi natijasida ichki bozorni, ya'ni aholi ehtiyojlarini qondirish tayyor gazlamalar bo'yicha 130,6 foizga, tikuv-trikotaj mahsulotlari bo'yicha 118,1 foizga, paypoq mahsulotlari bo'yicha 63 foizga qondirilishiga erishildi.

XULOSA

Aziz o'quvchilar! Shunday qilib, Siz mazkur qo'llanma orqali, umumlashtirib aytganda, paxta sanoati, to'qimachilik va yengil sanoat sohalari, ya'ni o'z tanlagan ixtisosligingiz, kerak bo'lsa butun hayotingizni bag'ishlaydigan kasb-koringiz, ya'ni bo'lajak mutaxassisligingiz, shuningdek, bu sohalarga mutaxassis-kadrlar tayyorlovchi, nafaqat O'zbekistonda, balki Markaziy Osiyoda yetakchi bo'lgan Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti haqida yetarlicha tasavvur va ma'lumotga ega bo'ldingiz.

Agar shu bilan biz Sizda paxta sanoati, to'qimachilik va yengil sanoat sohalari, ya'ni bo'lajak kasb-hunaringizga biroz bo'lsa-da qiziqish yoki faxr va g'urur uyg'ota olgan bo'lsak, o'zimizni benihoya xursand deb bilamiz.

O'ylaymizki, sizlar paxta sanoati, to'qimachilik va yengil sanoat sohalarini tanlab adashmadingiz. Chunki bu sohalarning istiqboli porloq. Demak, Siz o'z tanlagan yo'lingizdan aniq maqsad asosida harakat qilsangiz, ulkan muvaffaqiyatlarga erishasiz.

Biz tayanch oliy o'quv yurti bo'lgan Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti rahbariyati va ustoz-murabbiylari nomidan Sizni kelajakda kasbiy bilimlarni chuqur egallagan mutaxassis, boshqaruv ilmini puxta o'zlashtirgan zamonaviy rahbar, Vatan istiqboli, Millat g'ururi, el-yurt manfaati yo'lida fidokorona mehnat qiluvchi, saxovatli va mehr-muruvvatli barkamol inson bo'lib yetishishingizni chin dildan istab qolamiz!

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. *Karimov I.A.* Istiqlol yo'li: muammolar va rejalar. O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. 1-T. – T.: «O'zbekiston», 1996.
2. *Karimov I.A.* O'zbekiston kelajagi buyuk davlat. – T.: «O'zbekiston», 1993.
3. *Karimov I.A.* Elni vatan manfaati birlashtiradi. O'zbekiston: milliy istiqloq, iqtisod, siyosat, mafkura. – T.: «O'zbekiston». 1996.
4. *Karimov I.A.* Bizdan ozod va obod vatan qolsin. 2-T. – T.: «O'zbekiston», 1996.
5. *Karimov I.A.* Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. 3-T. – T.: «O'zbekiston», 1996.
6. *Karimov I.A.* Erishilgan yutuqlarni mustahkamlab, yangi marralar sari izchil harakat qilishimiz lozim. «Xalq so'zi», 2006-yil 11-fevral.
7. *Karimov I.A.* Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: «Ma'naviyat», 2008.
8. *Karimov I.A.* O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – T.: «O'zbekiston», 2011.
9. «Respublika paxta tozalash sanoatini monopoliyadan chiqarish va boshqarishni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2001-yil 11-iyundagi 2874-sonli Farmoni.
10. «1999–2000-yillarda paxta navlarini yangilash va joylashtirish dasturi to'g'risida». O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 25-noyabrda qarori.
11. *E. Березиков.* Легенды и тайны Узбекистана. – T.: G'G'ulom< 1991.
12. Paxta oltindan ham bebaho. – «Xalq so'zi», 2000-yil 13-dekabr.
13. O'zbekiston paxta tozalash sanoati mustaqillikning o'n yilida. – «Toshkent islom universiteti», 2001-yil.

14. *I.Hayitov*. Paxtachilik – vatanimiz istiqboli. – «Muloqot» jurnali, 2000-y., 5-son. 51–52-betlar.
15. *I.Hayitov*. Endi milliy boyligimizga aylandi. – «Guliston» jurnali. 2000-y., 5-son. 44–45-betlar.
16. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – T.: QTB, 1997.
17. Paxta tozalash, to‘qimachilik va yengil sanoat korxonalarining joriy arxivi materiallari.
18. Joriy matbuot, mahalliy OAV va Internet materiallari.
19. «O‘zbekyengilsanoat» DAK va «O‘zpaxtasanoat» uyushmasi joriy materiallari.

MUNDARIJA

Kirish	3
To'qimachi kadrlar tayyorlash maskani.....	5
To'qimachilikning paydo bo'lishi, uning insoniyat jamiyati hayotida tutgan o'rni va ahamiyati	15
To'qimachilik sanoatining taraqqiyot bosqichlari	22
Turkistonda to'qimachilik sanoati tarmoqlarining paydo bo'lishi va rivojlanishi (XIX asr 2-yarmi – XX asr boshlari)	35
O'zbekistonda paxta tozalash sanoatining sho'rolar mustamlakachiligi yillaridagi ahvoli.....	46
Sho'rolar davrida O'zbekistonning mamlakat xomashyo bazasiga aylanib qolishi va uning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari	57
Istiqlol yillarida mamlakat paxta tozalash sanoati faoliyatini takomillashtirishga oid ko'rilgan chora-tadbirlar	65
Respublikada paxta tozalash zavodlarini qurish, modernizatsiya va rekonstruksiya qilish, ta'mirlash hamda yangi texnologiyalar bilan jihozlashning holati.....	81
Paxta tozalash sanoatida islohotlarni yanada chuqurlashtirish va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish.....	100
O'zbekistonda to'qimachilik sanoatining paydo bo'lishi va rivojlanishi	113
O'zbekistonda ipakchilik va ipak sanoatining paydo bo'lishi va rivojlanishi	134
O'zbekistonda yengil sanoat tarmoqlarining paydo bo'lishi va rivojlanishi	146
Tikuvchilik tarmog'i.....	146
Trikotaj tarmog'i.....	149
Charm-poyabzal tarmog'i.....	150
Kanop sohasi.....	154
O'zbekiston to'qimachilik sanoati: jahon standartlari darajasidagi sifat ..	155
O'zbekiston yengil (to'qimachilik) sanoatining bugungi holati va rivojlanish istiqbollari	165
Xulosa	171

R.X. MAQSUDOV, I.S. HAYITOV

TO‘QIMACHILIK TARIXI

Kasb-hunar kollejlari uchun o‘quv qo‘llanma

Toshkent – «ILM ZIYO» – 2015

Muharrir *T. Mirzayev*

Badiiy muharrir *M. Burhonov*

Texnik muharrir *F. Samadov*

Musahhah *M. Ibrohimova*

Noshirlik litsenziyasi AI № 275, 15.07.2015-yil.

2015-yil 22-dekabrda chop etishga ruxsat berildi. Bichimi 60×90^{1/16}.
«Tayms» harfida terilib, ofset usulida chop etildi. Bosma tabog‘i 11.

Nashr tabog‘i 10. 299 nusxa. Buyurtma № 19.

«ILM ZIYO» nashriyot uyi, Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30-uy.

«PAPER MAX» xususiy korxonasida chop etildi.

Toshkent, Navoiy ko‘chasi, 30-uy.

M 36 R.X. Maqsudov. To'qimachilik tarixi.
Kasb-hunar kollejlari uchun darslik. – T.:
«ILM ZIYO», 2015, 176 b.

UDK 677(075)(09)
KBK 37.23

ISBN 978-9943-16-240-2